

INFORMATIKA

WE MAGLUMAT TEHNOLOGIÝALARY

6-NJY SYNP

Umumy orta bilim berýän mekdepleriň 6-njy synpy üçin derslik

Özbegistan Respublikasynyň Halk bilimi
ministrligi tarapyndan hödürlenildi

DAŞKENT – 2021

UO'K 004(075.3)
KBK 32.81ýa72
I-60

Fayziýewa M. R., Saýfurow D. M., Haytullaýewa N. S., Tursunowa F. R.
Informatika we maglumat tehnologiyalary [Tekst] : 6-njy synp üçin
derslik / – Daşkent: Respublikan tälim merkezi, 2021. – 160 s.

Professor F. M. Zakirowyň umumy redaksiýasy bilen.

Syn ýazanlar:

- S. S. Beknazarowa** – Daşkent maglumat tehnologiyalary uniwersitetiniň professory, tehniki ylymlaryň doktry;
- B. O. Jalilow** – Daşkent maglumat tehnologiyalary uniwersitetiniň Fergana filialynyň ylmy işler we innowasiýalar boýunça direktoriý orunbasary, tehniki ylymlar boýunça filosofiýa doktry;
- O. H. Norow** – Nowaýy welaýatynyň Karmana tümenindäkii umumy orta bilim berýän 10-njy mekdebiň «Informatika we maglumat tehnologiyalary» mugallymy;
- M. A. Abdullaýewa** – Daşkent şäheriniň Sergeli tümenindäki döwlet umumy orta bilim berýän 300-nji ýöritleşdirilen mekdebiň «Informatika we maglumat tehnologiyalary» mugallymy;
- U. B. Mamatkulow** – Kaşgaderýa welaýatynyň Kaňsat tümenindäki umumy orta bilim berýän 9-njy mekdebiň «Informatika we maglumat tehnologiyalary» mugallymy;
- M. M. Tilawowa** – Daşkent şäheriniň Sergeli tümenindäki 7-nji umumy orta bilim berýän mekdebiň «Informatika we maglumat tehnologiyalary» mugallymy.

ŞERTLI BELGILER



Ýatda saklaň!



Ýatlatma



Muny
bilýärsiňizmi?



Öý işi



Soraglar we
ýumuşlar



Amaly
sapak



SCAN ME
TO GET TO DIGITAL RESOURCES
<http://...TURKMEN TILIDA>

ÜNS BERİÑ!



Dersligi doldurýan sanly
düzüjlere geçmek üçin QR Code
ýa-da Web saýtdan peýdalanyň.

dr.rtm.uz

Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan çap edildi.

ISBN 978-9943-7521-4-6

© Respublikan tälim merkezi, 2021



MAZMUNY

I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

1-nji ders. Scratch gurşawynda çyzykly maksatnamalary düzmek.....	5
2-nji ders. Scratch gurşawynda şahalanýan bloklar bilen işlemek.....	9
3-nji ders. Amaly sapak. Scratch gurşawynda çyzykly we şahalanýan maksatnamalary düzmek.....	15
4-nji ders. Scratch gurşawynda gaýtalanýan bloklar bilen işlemek.....	16
5-nji ders. Grafiki redaktoryň kömeginde täze spraýtlary emele getirmek.....	24
6-nji ders. Amaly sapak. Scratch gurşawynda spraýtlary döretmek we gaýtalanýan prosesleri programmirleme.....	30
7-nji ders. Çylsyrymly animasiýalary döretmek. Köp sahnaly multfilmleri döretmek...32	
8-nji ders. Kompýuter oýunlaryny döretmek.....	37
9-nji ders. Barlag işi. Taslama işleriniň tanyşdymasy	47

II BAP. TEKST PROSESSORYNDA NAMALARY GAÝTADAN İSLEMЕK

10-nji ders. Tekst prosessorynda namalar bilen işlemek	50
11-nji ders. Kolontitul, çykgyt we sahypa tertip nomer goýmak.....	57
12-nji ders. Namalarda şekil we blok-shemalary döretmek	63
13-nji ders. Matematiki formulalary we belgileri ýerleşdirmek	67
14-nji ders. Nama giperýüzlenme goýmak.....	70
15-nji ders. Amaly sapak. Taslama işi	73
16-nji ders. Barlag işi	74

III BAP. INTERNETDE İSLEMEGİŇ ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

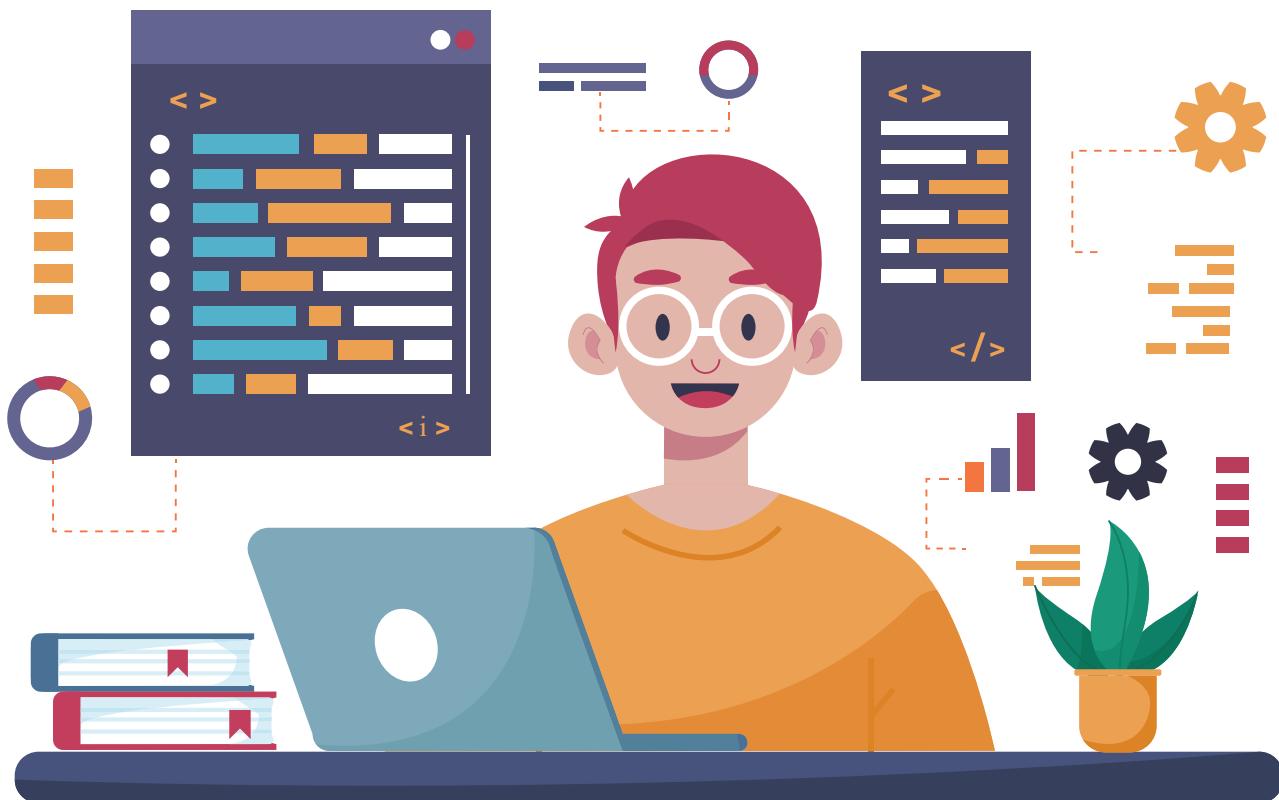
17-nji ders. Internetde işlemegiň esaslary	77
18-nji ders. Gözleg ulgamlary we internetde maglumat gözlemek.....	82
19-nji ders. Grafiki, audio we wideomaglumatlary gözlemek	89
20-nji ders. Elektron poçta gutusyny döretmek.....	94
21-nji ders. Elektron poçtada maglumat alyşma.....	98
22-nji ders. Maglumat bilen işlemek medeniýeti we awtorlyk hukugy	102
23-nji ders. Internet howp-hatarlary we olardan saklanmak	107

IV BAP. AUDIO WE WIDEOFAÝLLAR BILEN İSLEMЕK

24-nji ders. Audio we videofaýllary dolandyryjy maksatnamalar.....	115
25-nji ders. Audio we videofaýllaryň formatyny üýtgetmek.....	121
26-nji ders. Barlag işi	126

V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEGIŇ TEHNOLOGIÝASY

27-nji ders. Kompýuterde prezentsiyalar döretmek maksatnamalarynyň mümkünçilikleri we interfeýsi.....	129
28-nji ders. Prezentsiya dizayny bilen işlemek	134
29-nji ders. Slaýdlarda şekil, surat, jedwel we diagramma ýerleşdirmegiň mümkünçilikleri	139
30-nji ders. Slaýdlara saz we wideo ýerleşdirmek.....	144
31-nji ders. Prezentsiyalarda gipertekst we giperyüzlenme emele getirmek.....	147
32-nji ders. Prezentsiya animasiya we geçiş effektlerini goýmak	151
33-nji ders. Amaly iş. Taslama işi.....	155
34-nji ders. Barlag işi.....	155
Peýdalanylan edebiyatlar	158



I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

OKUW MAKSADY

Bu bapda Siz:

Scratch maksatnamasında çýzykly, şahalanyan we gaýtalanýan algoritmle laýyk bloklary; üýtgeýjileri we hemişelikleri; Scratch maksatnamasynyň grafiki redaktorynyň mümkünçiliklerini; animasiýa, multfilm we oýun düşünjelerini; multfilm we oýun ssenariýsini işläp taýýarlamagy; kompýuter oýunlaryny, olary döretmek basgaçklaryny bilersiňiz.

BAŞARNYK

Babyň kömeginde Siz:

Scratch maksatnamasında üýtgeýjileri yylan etmegen we ondan maksatnamada peýdalananmagy; Scratch gurşawynda çýzykly algoritm strukturasыndan peýdalanyп maksatnama düzmegi; Scratch gurşawynda şartlı struktura eýe bolan meseleleri programmirlemege; Scratch gurşawynda gaýtalanýan bloklardan peýdalanyп maksatnama düzmegi; hasaplasyjynyň (şçýotçık) kömeginde gaýtalanmany guramagy; grafiki redaktoryň kömeginde täze sprayt, kostýum, fon döretmegi we olary redaktirlemege; multfilm we oýunlar üçin sahna görünüşini we spraytlary taýýarlamagy; köp sahnaly multfilmleriniň we kompýuter oýunlarynyň taslamasyny işläp taýýarlamagy hemde olary programmirlemege bilersiňiz.

SERİSDELER

Scratch

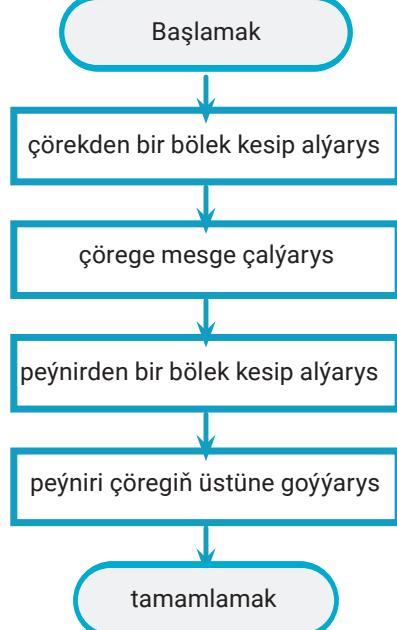


1-nji ders. SCRATCH GURŞAWYNDA ÇYZYKLY MAKSATNAMALARY DÜZMEK

Eziz okuwçylar! Siz 5-nji synp «Informatika we maglumat tehnologiyalary» dersliginiň kömeginde Scratch programmirleme gurşawynda spraýtlar bilen işlemek, ýonekeý animasiýa maksatnamasyny döretmek, spraýtlaryň lybaslaryny çalşyrmak, ses we tekst bilen işlemek, şekil we ýonekeý multfilmleri döretmek boýunça ilkinji endiklere we başarıjaňlyklara eýe bolupdyňyz. Indi bolsa çzykly, şahalanýan we gaytalanýan algoritmlere degişli maksatnamalary düzmeke, grafiki redaktoryň kömeginde täze spraýtlary emele getirmek, çylşyrymly animasiýalar, köp sahnaly multfilmler we kompýuter oýunlaryny döretmegi öwreneresiňiz.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Çzykly algoritm – hiç hili şertsiz, diňe yzygider ýerine ýetirilýän proses. Beýle algoritmlere goşmak ýa-da köpeltmek netijelerini hasaplamak, birnäçe üýtgeýjileriň bahalaryny çalşyrmak ýalylyary mýsal getirmek mümkün. Maksatnama ýerine ýetirilende öz bahasyny üýtgedip bilyän ululyklara üýtgeýjiler (iňlis. variable) diýilýär. Maksatnama ýerine ýetirilende öz bahasyny üýtgetmeýän ululyklar bolsa hemişelikler ýa-da konstantalar diýlip atlandyrylyar.



Çzykly algoritmlerde ähli buýruklar yzygiderlikde amala aşyrylyar. Adatda, çzykly algoritmleriň maksatnama şeklärde ýazylmagy çzykly maksatnama diýlip atlandyrylyar. Çzykly maksatnamada ähli operatorlar yzygiderlikde, ýagny ýerleşen tertibi boýunça ýerine ýetirilýär we hiç hili şert barlanmaýar. Üýtgeýjiler programmirleme üçin örän möhüm düşünjelerden biri hasaplanýar. Maksatnama öziulanýan maglumatlary saklamak mümkünçiligine eýe bolmalydyr. Maksatnama kompýuteriň huşunda saklanýan maglumatlara yüzlenýär hemde olardan peýdalanyar. Hüt ine şu proses üçin üýtgeýjiler we hemişelikler diýilýän düşünjelerden peýdalanylýar.

Sadarak aýdanda, üýtgeýji – bu *maglumatlar toplumydyr*. Üýtgeýjiler soňluk bilen maksatnamada ulanylmasaýy mümkün bolan maglumatlary saklayar. Üýtgeýjiler diňe bir maglumatlary saklamak üçin däl, eýsem olar bilen dürlü amallary (operasiýalary) ýerine ýetirmek üçin hem zerur.

Üýtgeýjilerden peýdalannmak üçin maksatnamasyny ony döretmeli, ýagny yylan etmeli. Munuň üçin üýtgeýjilere **at** bermeli. Üýtgeýjileriň ady harpdan, sözden, harp we sanlaryň garyndysyndan ybarat



I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERI DOLANDYRMAK

bolmagy mümkün, meselem, *ini*, *uzynlygy*, *a*, *b*, *S*, *P*, *x₁*, *x₂*. Eger berlen at üýtgeýjini häsiýetlendirip bilse, has gowy. Aýdaly, üýtgeýji toplaryň sanyny saklamak üçin niyetlenen, onda ony «toplaryň sany» ýa-da «toplar» diýip atlandyran laýk.

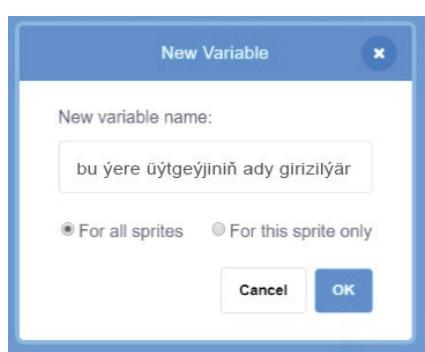
Üýtgeýjiler at bilen bir hatarda *baha* hem eýe bolýar. Meselem, toplaryň sany 12. Mysalda üýtgeýjiniň ady – *toplaryň sany*, onuň bahasy bolsa 12-ä deň.

Scratch maksatnamasynda goýy sary (apelsin) reňkli «Variables» – diýlip, atlandyrylyan bölümde birnäçe blok bar. Aşakdaky jedwelde olaryň wezipeleri getirilen.

«Variables» bölümünden bloklary

Buýruk	Wezipesi
	Üýtgeýjini döretmek.
	Üýtgeýjiniň bahasyny kesgitlemek.
	Üýtgeýji bahasyny üýtgetmek. Položitel ýa-da otrisatel sanlardan peýdalananmak bilen, üýtgeýjileriň bahasyny artdyrmak ýa-da kemeltmek. Ýatlatma: Siz «položitel we otrisatel sanlar» düşünjesi bilen Matematika predmetinde (3-nji çärýek) tanşypdyňyz. Häzirlikce blok wezipesini bilseňiz ýeterli.
	Üýtgeýjileriň bahasyny görkezmek ýa-da gizlemek.

Maksatnamada ençeme üýtgeýjileriň bolmagy mümkün. Peýdalanyjylar tarapyndan Scratch maksatnamasynda girizilen maglumat kompýuteriň huşunda saklanmagy üçin (Üýtgeýji) bölümünden bloklaryndan peýdalanylýar. Üýtgeýjini döretmek üçin «Variables» bölümünden «Make a variable» düwmesi arkaly gepleşik penjiresi açylýar. Penjiraniň «New variable name:» bendine üýtgeýjiniň ady girilýär. Üýtgeýji ähli spraýtlarda ulanylmagy üçin «For all sprites» görnüşi, diňe ynha şu spraýtda ulanylmagy üçin bolsa «For this sprite only» görnüşi saýlanýar. «Variables» bölümünde döredilen üýtgeýjiler bölüm sanawyndan ýer alýar. Spraýtda ullanmak üçin üýtgeýjileri şu sanawdan saýlamak mümkün.



Üýtgeýjini döretmek penjiresi



AMALY IS



1-nji gönükmə. Kwadratyň taraplary berlen. Onuň meýdanyny hasaplamagyň scriptini (maksatnamasyny) düzüň.

1. Maksatnamany işe düşüriň.

Täze üýtgeyji döretmek üçin «Variable» (Üýtgeyji) bölümünden «Make a Variable» (Üýtgeyji)

2. döretmek) buýrugyny saýlaň we «New variable name:» (Täze üýtgeyjiniň ady:) bölümne «S» -i giriziň.

Peýdalanyjydan kwadratyň tarapyna laýyk sany girizmek

3. we ony «S» üýtgeyjä yazmak (özleşdirmek) üçin «Code» bölümne geçiň we aşakdaky skripti ýygyň:

4. Maksatnamany işe düşüriň we nähili hadsa bolýandygyny synlaň.



5. Girizilen sanly bahany gaýtadan işlemek

üçin şu skripti ýygyň:

6. Maksatnamany işe düşüriň we netijäni görün.

7. «Operators» bölümündäki «Join» blogy tekstiň birnäçe bölegini bir bölege birleşdirmäge mümkünçilik berýär.

– köpeltmek blogy bolsa kwadratyň meýdanyny hasaplamaga mümkünçilik berýär.

Şeydip, biz peýdalanyjy tarapyndan girizilen kwadratyň tarapyna görä, onuň meýdanyny hasaplamagyň maksatnamasyny düzdük.

Meseläniň şertini has-da çylşyrymlaşdırýarys. Indi maksatnama kwadratyň perimetrini hasaplamały.

Munuň üçin skriptler penjiresindäki blogy aşakdaky bloga üýtgediň:



8. Taraplary 8-e deň bolan kwadrat üçin şu netije çykmalý:



9. Taslamany «Kwadrat» ady bilen saklaň (File → Save to your computer buýrukanylaryny saýlaň).



I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

2-nji gönükmeye. Uçar (samolýot) 1440 km aralygy 800 km/sagat tizlik bilen, galan 510 km-i bolsa 850 km/sagat tizlik bilen uçup geçdi. Uçar (samolýot) bütin ýoly näçe sagatda uçup geçipdir? Meseläni çözýän script düzüň. («Matematika», 6-njy synp üçin, 22-nji mesele)

1. Maksatnamany işe düşüriň.
2. Täze s1, s2, t, t1, t2, v1, v2 üýtgeýjileri dörediň (munuň üçin 1-nji gönükmede ýerine yetirilen 2-nji amaly 7 gezek gaýtalap, s1, s2, t, t1, t2, v1, v2 üýtgeýjileri dörediň).
3. Uçar (samolýot)yň uçup geçen s1 we s2 aralyklary girizmek üçin 1-nji skripti ýygyň.
4. Uçar (samolýot)yň v1 we v2 tizliklerini girizmek üçin 1-nji skriptiň dowamyna 2-nji skripti ýygyň.
5. Uçar (samolýot)yň t1, t2 we uçup geçmegine giden jemi t wagty hasaplasmak hem-de netijäni görkezmek üçin 2-nji skriptiň dowamyna 3-nji skripti ýygyň.

Maksatnamany işe düşüriň we netijäni görün.

6. Meseläniň şertinde berlen bahalar üçin
şu netije çykmalý:

7. Taslamany «Uçar (samolýot)» ady bilen saklaň.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Çyzykly algoritm diýip nämä aýdylýar?
2. Çyzykly algoritme durmuşdan mysallar getiriň.
3. Programmirlemede üýtgeýjiler näme üçin gerek?
4. Üýtgeýjileriň we hemişelikleriň özara tapawudyny aýdyň.



ÖÝ IŞI

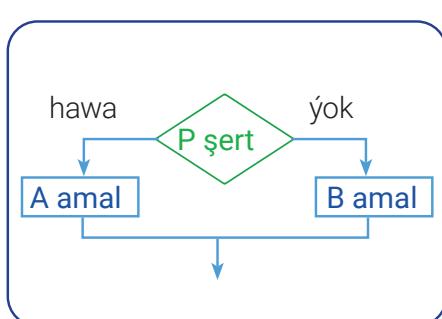


Awtomobil 3 sagadyň dowamynda 80 km/sagat tizlik bilen, galan 2 sagadyň dowamynda 90 km/sagat tizlik bilen hereketlendi. Awtomobilniň ortaça tizligini hasaplamagyň maksatnamasyny düzüň. (Yatlatma: ortaça tizligi hasaplamak üçin umumy aralygy umumy wagta bölmeli).

2-nji ders. SCRATCH GURSAWYNDÀ ŞAHALANÝAN BLOKLAR BILEN İŞLEMEK

Algoritmleriň üç sany esasy konstruksiýasy (görnüşi) bar bolup, öňki dersde çýzykly algoritmiň konstruksiýasy bilen tanyşdyk. Indi bolsa şahalanýan algoritmiň konstruksiýasy we olara degişli maksatnama düzmäge garap geçirer.

Durmuşda şeýle prosesler hem bar bolup, onda geçýän hereketler belli bir şertlere laýyk ýerine ýetirilmeli. Eger daşarda ýagyş ýagýan bolsa, saýawan almak zerur, tersine bolsa, saýawan gerek bolmayar. Siziň hereketiň logiki şertiň ýerine ýetirilişine, ýagny daşarda ýagyş ýagýanlygyna garap, 2 şaha (herekete: saýawan almak we saýawan almazlyk) bölünýär we olardan diňe biri ýerine ýetirilýär. Ýokardaky ýaly prosesler üçin algoritm düzende şahalanýan struktura eýe algoritmlerden peýdalanylýar.



Berlen şertiň ýerine ýetirilişine garap, şahalanýan struktura görkezilen şahadan diňe bir amalyň ýerine ýetirilişini üpjün edýär. Berlen şert – P rombuň içine ýazylýar. Maksatnama logiki şertiň ýerine ýetirilmegine ýa-da ýerine ýetirilmezligine garap şahalanmagy mümkün. Eger maksatnamada şert ýerine ýetirilse, «hawa» şahasy boýunça A amal, tersine, ýagny şert ýerine ýetirilmese, «ýok» şahasy boýunça B amal ýerine ýetirilýär.

Belli bir şertlere laýyk käbir buýruklar toplumyny amala aşyrmaly bolanda, şahalanma bloklaryndan peýdalanylýar. Hüt şahalanýan proseslere degişli programmiremede maglumatlaryň logiki taýpalaryndan peýdalanylýar. Logiki taýpa iki hili bahany kabul etmegi mümkün: «hawa» (true/çyn) we «ýok» (false/ýalan).

Scratch maksatnamasynyň «Control» bölümne degişli if..then we if..then..else bloklary bilen tanyşýarys.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

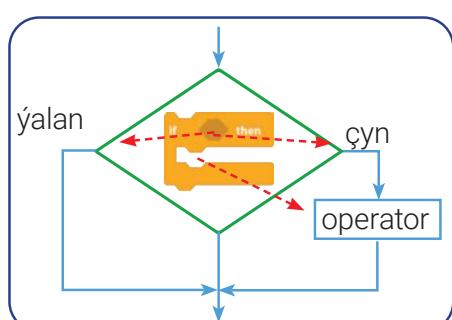
Şahalanýan struktura, adatda, nähilidir **logiki şerti barlamak bloguny** öz içine alýar. Logiki şerti barlamagy netijesine görä, **şaha** diýilýän ol ýa-da bu amallar yzygiderligi ýerine ýetirilýär.

Şahalanýan algoritmler – belli bir şertlere laýyk ýerine ýetirilýän hereketler yzygiderligi.



10 | BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

Şertli operatoryň döly däl şekili – if..then blogy



sert netijesi «çyn» bahany kabul etse, bloguň içinde ýerleşen operatorlar ýerine ýetirilýär, tersine, maksatnamanyň ýerine ýetirilişi şertli operator blogundan soňky operatorlara geçirilýär.

Bu görünüşdäki bloklara ýörite görünüşdäki logiki aňlatmalardan peýdalanyjy goşmaça blogy girizmek mümkün. Şeýle bloklaryň kömeginde logiki aňlatmalar, nähilidir (meselem, «Syzçanyň düwmesini basdyňyzmy?»,

«Daşarda ýagyş ýagýarmy?» ýa-da $15 * 2 = 36$ deňlik dogrumy?» ýaly) soraglar «soralýar». Berlen soraga «ýok, bilmeýarin» ýa-da «men oýlanmaly» ýaly jogaplaryň berilmegi mümkün däl. Soraglara diňe we diňe «hawa» ýa-da «ýok» ýaly jogap berilmeli.

Şonuň ýaly-da, bloguň içinde sorag hökmündäki jümlelerden peýdalanylazlygy, belki ýöne «çyn» ýa-da «ýalan»lygy tassyklanýan aňlatmalar (jümle) bolmagy-da mümkün.

Meselem, $15 * 2 = 36$, $16 + 3 < 25$.

Logiki aňlatmada gatnaşyán bloklar bir bölüme degişli bolmazlygy-da mümkün. Olary «Sensing» we «Operators» bölümlerine degişli bloklaryň arasyndan tapmak mümkün. Biz şu bölüme degişli kâbir bloklardan öňki dersimizde hem peýdalanyypdyk.

Scratchda «Operators» bölümünde ýerleşen logiki amallara degişli aşakdaky 6 blokdan peýdalanylýar:



– çepdäki baha sagdaky bahadan kiçi;



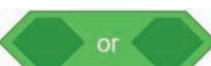
– çepdäki baha sagdaky bahadan uly;



– ikisi deň;



– logiki köpeltmek (konýunksiýa) amaly: bir wagtyň özünde iki logiki aňlatmanyň ýa-da üýtgeýjiniň bahasy çyn;



– logiki goşmak (dizýunksiýa) amaly: iň bolmanda bir logiki aňlatmanyň ýa-da üýtgeýjiniň bahasy çyn (ikisi-de çyn bolmagy mümkün);



– logiki inkär (inwersiýa) amaly: logiki aňlatmanyň ýa-da üýtgeýjiniň bahasy çyn bolsa – ýalan, ýalan bolsa – çyn.



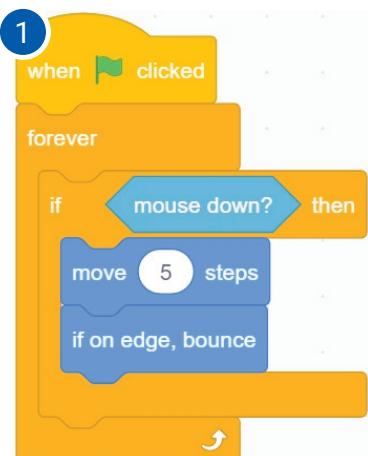
AMALY SAPAK



1-nji gönükmə. Diňe sycanyň düwmesini basyp durlanda pişik sahna boýunça hereketlensin. Eger ol sahnanyň daşyna urulsa, yzyna öwrülip, hereketini dowam etsin. Pişigiň reňki yzly- yzyna üýtgap durýan effekt ulanylşsyn.

Ýatlatma: taslamany amala aşyrmak üçin «Control» bölümünde ýerleşen «if..then» blogundan peýdalanylýar.

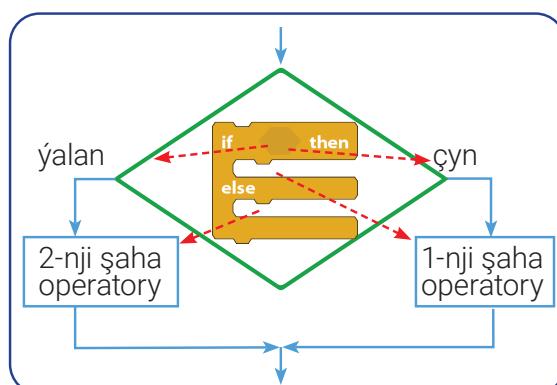
1. Maksatnamany işe düşüriň.
2. Sycanyň kömeginde pişigi sahnanyň aşaky çep burçuna alyp geçiň we spraýtlary dolandyryjy paneliniň «Direction» bölümünden – «Left/Right» häsiýetini işjeňleşdiriň.
3. Pişik üçin 1-nji skripti ýygyň.
4. Maksatnamany işe düşüriň, sycanyň islendik düwmesini basyp duruň we netijäni görün.
5. Taslamany «Pişik_1» ady bilen saklaň.
6. Pişigiň reňki yzly-yzyna üýtgap durmagy üçin 1-nji skripti 2-nji skript görmüşine üýtgediň.
7. Maksatnamany işe düşüriň we netijäni görün. Özgerişи düşündirip beriň.
8. 2-nji skriptdäki logiki aňlatmany 3-nji skriptdäki logiki aňlatma üýtgediň. Maksatnamany işe düşüriň we netijäni görüp. Özgerişи düşündirip beriň.
9. Taslamany «Pişik_2» ady bilen saklaň.





BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIYASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

Şertli operatoryň doly şekili – if..then..else blogy



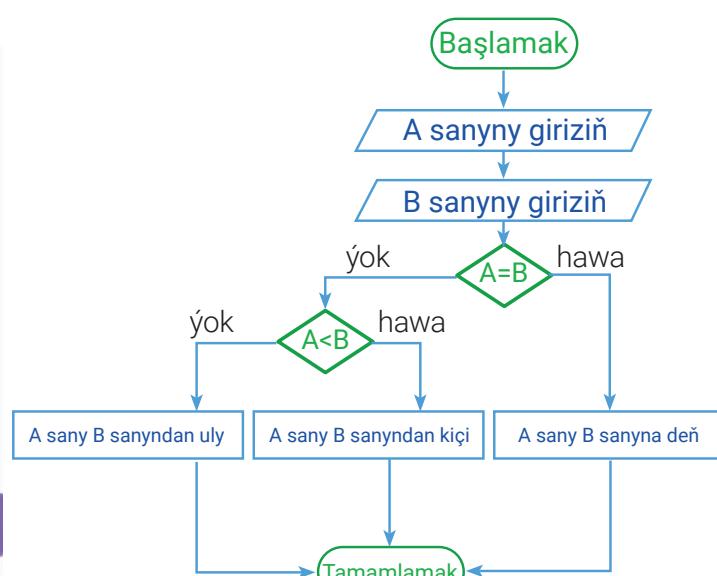
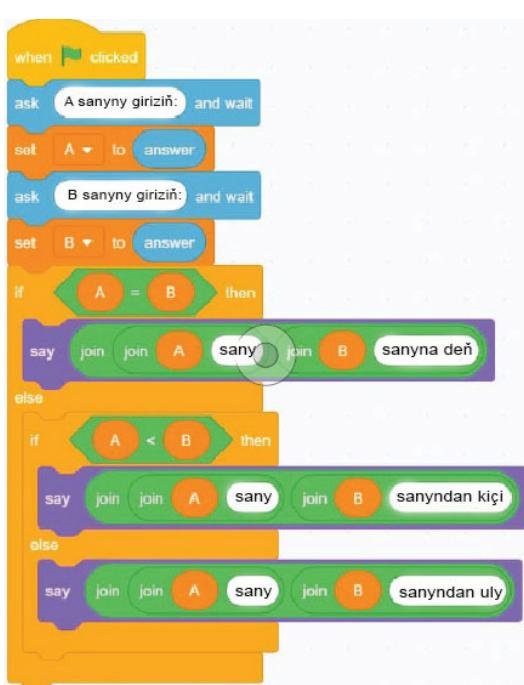
Eger şertiň netijesi çyn bahany kabul etse, *if* bölüminiň içindäki buýruklar, ýagny 1-nji şaha operatory ýerine ýetirilýär, tersine, şertiň netijesi ýalan bahany kabul etse, *else* bölümminiň içindäki buýruklar, ýagny 2-nji şaha operatory ýerine ýetirilýär. Scratch maksatnamasynda şertli operatorlary içme-iç ýerleşdirmek üçin hiç hili çäklendirme ýok. Islendik çylşyrymlylykdaky şahalanmany içme-iç ýerleşen şertli operatorlaryň kömeginde çözme mümkin.

AMALY SAPAK



2-nji gönükmə. Şahalanýan if..then we if..then..else bloklaryndan peýdalanyп, A we B sanlaryny özara deňeşdirmə maksatnamasyny düzүн.

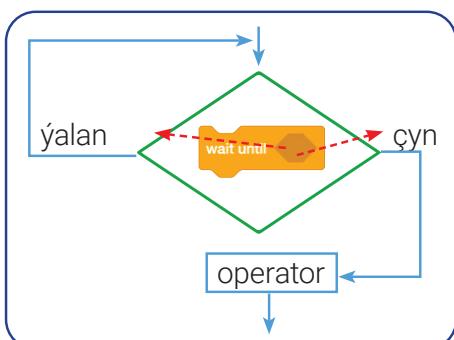
- 1 Maksatnamany işe düşüriň we A we B üýtgeýjileri döредиň.
2. A we B sanlardan ulusyny tapmak üçin aşakdaky skripti ýygyň:



3. Maksatnamany işe düşüriň we netijäni görün.
4. Taslamany «Deňeşdirmek» ady bilen saklaň.



Togtatmak şartlı operatory – wait..until blogy



wait..until blogy maksatnamada operatoryň ýerine ýetirilişini şartlı ýagdaýda togdadyp durmak üçin ulanylýar. Maksatnamanyň soňky operatorlary diňe ine şu blokda görkezilen şert ýerine ýetirilenden soň işe düşyär. Bu blokda hem başga şahalanma bloklary ýaly logiki aňlatmalary (jümlə)girizmek üçin aýratyn ýer bar. Bu bloguň dowamlylygy sekuntlar bilen däl, eýsem togtamak **wait [3 seconds]** (pauza) wezipesini ýerine ýetiryän logiki şertiň ýerine ýetirilişi bilen kesgitlenýär. Blok, öye girmek üçin gapynyň gulpunyň açary gerek bolsy ýaly, bellenilen şert başlanmazyndan öň skriptiň ýerine ýetirilişini togdadyp durýär.

Blok algoritmda aşakdaky ýagdaýlar bar bolanda peýdalanylýar:

- mälim bir hadysa garaşylanda;
- zerur üýtgeyji bahasyna garaşylanda.

AMALY SAPAK

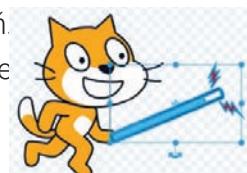


3-nji gönükmeye. Aşakdaky ssenariye esaslanan skript düzүн.

Birnäçe reňkli şar ýokardan aşak gaçýar. Pişik ugrukdyryjy düwmeler (\rightarrow , \leftarrow , \uparrow , \downarrow) arkaly hereketlenýär. Pişik janlar sanyň köpeltmek üçin elindäki gural bilen şarlary urýär. Eger şarlar pişige degip gitse, onuň janlarynyň sany kemelyär. Janlaryň sany 0 (nola)deň bolanda, oýun guitarýär.



- Maksatnamany işe düşüriň we «Janlaryň sany» diýlip atlandyrylyan üýtgeýjini dörediň.
- Sahna spraýtlar kitaphanasыndан «Magic wand» atly spraýty ýerleşdiriň. «Costumes» sahypasyna geçiň we jadyly taýajygыň uçlaryny gyzyl reňke boýaň.
Spraýty doly nusgasyny alyň (munuň üçin ilki «Ctrl + A», soň «Ctrl + C»-ni basyň) we ony pişigiň eline jadyly taýajyk hökmünde ýerleşdiriň («Ctrl + V»-ni basyň) [jadyly taýajygыň nusgasyny pişigiň kostýumlaryna (spraýta däl!) goşun]. Maksatnamada pişigiň diňe bir kostýumy ulanylýar, şonuň üçin jadyly taýajyk 1-nji kostýuma ornaşdyrylsa ýeterlidir.



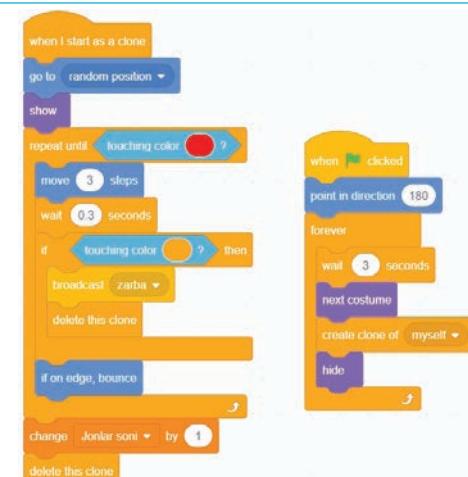


I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

- 3 Pişigi ugrukdyryjy düwmeler arkaly hereketlendirmek üçin şu skriptleri ýygyň:



- 4 Reňkli şarlar sahnada töänleýin ýerde peýda bolup, ýokardan aşak garap hereketlenýär. Birnäçe birmeňzeş spraýty döredip oturmaz ýaly klonlama ulanylýar. Kitaphanada birnäçe reňk wariantlaryna eýe «Ball» atly şar görnüşindäki «Sprite» bar. Täze klon döredende diňe onuň kostýumy üýtgeýär. Asyl (original) spraýt gizlenen ýagdayda bolýar. Muny amala aşyrmak üçin «Ball» spraýty üçin şu skriptlary ýygyň:



- 5 Pişigiň jadyly taýajygynyň gyzyl ujy bilen şarlara degmese, şarlar sahnanyň gyrasyna urlup, ýene ekranda galybermeli. Pişik taýajgy bilen şary ursa, janlarynyň sany barha köpelýär. Eger şar pişige degip gitse, «zarba» diýen habar geçirilýär we janlaryň sany kemelýär. Bulary amala aşyrmak üçin pişigiň spraýtyna şu skriptlary ýygyň:



- 6 Maksatnamany işe düşüriň we netijäni görün.
- 7 Taslamany «Şarjagazlar» ady bilen saklaň.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR



- Şahalanma diýende nämäni düşünüärsiňiz?
- Şahalanýan algoritm diýip nämä aýdylýär?
- Şahalanýan proseslere durmuşdan mysallar getiriň.
- Scratch maksatnamasynda näçe şartlı operator bar?
- Bir şartlı operatoryň içine näçe şartlı operatory içme-iç ýerleşdirmek mümkün?
- Logiki aňlatmalarsız şartlı operatordan peydalanmak mümkün? Nämé üçin?



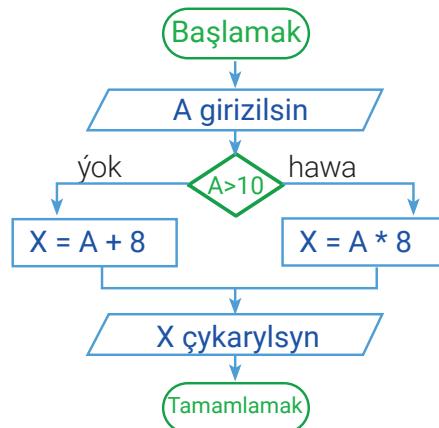
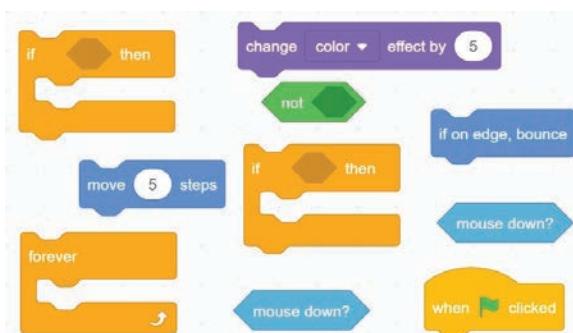
ÖÝ IŞI



- Kompýuter 0-dan 100-e çenli bolan töötänleýin sany «oýlady». Oýlanan sany tapmagyň maksatnamasyny düzüň.
- A, B, C sanlaryndan iň kiçisini anyklayan maksatnama düzüň.

3-nji ders. AMALY SAPAK. SCRATCH GURŞAWYNDA ÇYZYKLY WE ŞAHALANÝAN MAKSATNAMALARY DÜZMEK

- Peýdalanyjy tarapyndan girizilen sandan öň we soň gelýän sany ekrana çýkarýan maksatnama düzüň.
- Awtomobil S1 kilometr ýoly 5 sagatda geçýär. Awtomobil galan S2 kilometr aralykda hem öňki tizlik bilen hereketlen-de, galan ýoly geçmek üçin oňa ýene näçe wagt gerek bolar? S1 we S2 ululyklar peýdalanyjy tarapyndan girizilýär. Meseläni çözmegeň maksatnamasyny düzüň.
- Ekranda agzyny açyp-ýumup, ýüzüp gezýän akulanyň animasiýasyny dörediň.
- Şu blok-shema laýyk maksatnama düzüň:
- Peýdalanyjy tarapyndan girizilen san 16-dan uly ýa-da kiçidigini anyklayan maksatnama düzüň.
- Bloklary ýygyň we maksatnamanyň netijesini görün.



- Hepdäniň gününiň sıfır 1-7 aralykda girizilende, hepdäniň gününü ekrana çýkarýan maksatnama düzüň.
- a, b we c sanlary berlen. Eger $a^2 + b^2 = c^2$ şert ýetirilse, olaryň köpeltmek hasylyny, tersine, jemini hasaplaýan maksatnama düzüň.
- Girizilen san 9-dan uly bolsa, onuň 5-e köpeltmek hasylyny, tersine, şu sanyň kwadratyny hasaplaýan maksatnama düzüň.



10 | BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERI DOLANDYRMAK

10. Peýdalanyjy Scratch gurşawynda klaviaturadaky yöneliş düwmeleriniň (\rightarrow , \leftarrow , \uparrow , \downarrow) kömeginde obýekti dolandyrmagy (meselem, öwürme burçuny, ölçegini, reňkini we durulygyny üýtgetmek) mümkün bolan maksatnama dörediň. Munda klaviaturadaky yöneliş düwmelerinden (\rightarrow , \leftarrow , \uparrow , \downarrow) başga islendik düwme basylanda, obýekt «dürüli pikirleyän» bolsun.

4-nji ders. SCRATCH GURŞAWYNDÀ GAÝTALANÝAN BLOKLAR BILEN İŞLEMEK

Tebigatda öwran-öwran gaýtalanýan örän köp hadysalar bar. Meselem, Yeriň Günüň daşynda aýlanmagy, ýylyň pasyllarynyň çalyşmagy we başgalar. Muňa ýene sagat strelkalarynyň töwerek boýunça hereketlenişi, hemise tomusdan soň güýz paslynyň gelmegi ýaly ençeme gaýtalanylýp ýerine ýetirilýän hadalary (prosesleri) hem mysal getirmek mümkün. Gaýtalanylýp ýerine ýetirilýän hadysalar (prosesler) *sikl* diýlip atlandyrylyar.

Göz öňüne getiriň, tagam taýýarlamak üçin 10 sany ýer alma (kartoşka)ny arassalamaly. Elimizde 10 sany ýer alma (kartoşka) bar, ýöne olary birden arassalap bilmeyäris. Diýmek, 1-nji ýer alma (kartoşka)dan başlap 10-njy ýer alma (kartoşka) çenli yzygider arassalaýarys. Bu ýerde (kartoşka) ny arassalamak ýaly yzygider ýerine ýetirilýän proses sikle mysal bolup biler.

Scratch maksatnamasynda hereketleri awtomatik ýagdaýda yzygider ýerine ýetirmek üçin ýörite bloklar bar. Olar bir hereketi birnäçe gezek yzygider gaýtalamaga mümkünçilik berýär. Maksatnamanyň mälim bir bölegi, ýagny buýrukraryny gaýtalamak üçin sikllerden peýdalanylýar. Scratch maksatnamasynda gaýtalamak prosesini, ýagny siklleri guramakda «forever» (hemise gaýtalamak), «repeat» (... gezek gaýtalamak), «repeat until» (...çenli gaýtalamak) ýaly bloklar ulanylýar.



Şertsiz gaýtalanma prosesi

Programmirlemede maksatnama kodunyň nähilidir bölegi şert esasynda birnäçe gezek ýerine ýetirilmegi üçin siklden peýdalanylýar. Eger şert çyn bolsa, sikl dowam etdirilýär, tersine, togtadylýar. Scratch çäksiz siklleri döretmek üçin ýörite konstruksiýa eýé.

ÝATDA SAKLAŇ!



Maksatnamanyň görkezmeleriniň belli bir yzygiderligi öwran-öwran gaýtalanýan algoritme *sikl* diýilýär.

ÝATDA SAKLAŇ!

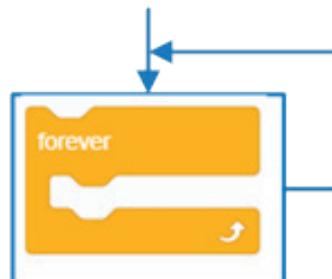


Eger şert hemise çyn bahany kabul etse, beýle sikl şertsiz ýa-da çäksiz *sikl* diýip atlandyrylyar.



Köplenç, taslama (maksatnama) hemişelik işlemek için hemişelik gaýtalanýan, ýagny şertsiz siklden peýdalanylýar. Sikl gaýtalanmagy dowamnynda ýerine ýetirilmeli bolan operatorlar toparyna *sikliň bedeni* diýilýär. Sikliň bedeni hökmünde bir ýa-da birnäçe operatordan peýdalanmak mümkün. Eger sikliň bedeninde birnäçe operatordan peýdalanmakçy bolsak, onda bu operatorlary, ýagny bloklary suratda görkezilen bloguň arasyňa ýerleşdirmeli. Beýle sikl bedeni onuň bir bölegi bolan skriptler işjeň bolýança ýerine ýetirilýär. Çäksiz sikli diňe blogunyň kömeginde togtatmak mümkün.

stop all



ÝUMUŞ

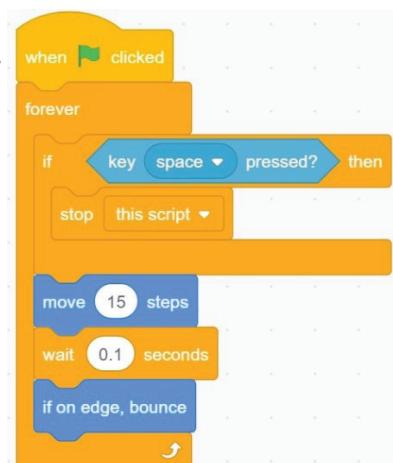
Göz öňüne getiriň, gahrymanymyz pişik ekran boýunça sagdan cepe we çepden saga dyngysyz hereketlenýär. Ynha şu hereketi klaviaturadaky «probel» düwmesini basmak arkaly togtatmak mümkün bolan skripti düzün.

Ýerine ýetirmegiň tehnologiyasy

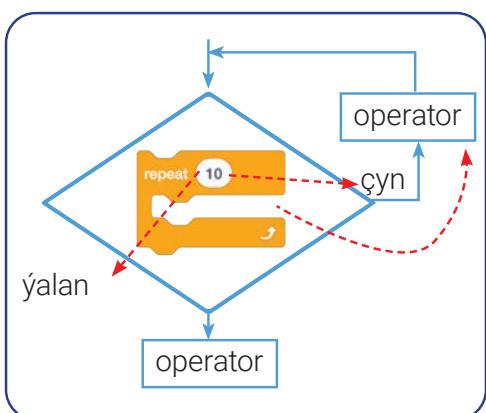
Maksatnamany işe düşürýäris. Pişigi ekranyň merkezine ýerleşdirýäris we skriptler penjiresine şu skripti ýygýarys. Taslamany işe düşürýäris we ony «Togta, pişik» ady bilen saklaýarys.

Görüşümiz ýaly, klaviaturanyň «probel» düwmesi basylanda, pişik hereketden togtady, ýagny gaýtalanýan prosesler (iş-hereket) goşmaça başga şertiň we **stop this script** bloguň kömeginde tamamlanýar.

Şu şertsiz sikl blogy iň köp peýdalanylýan bloklardan hasaplanýar. Öň düzen skriptlerimiziň arasynda iň köp ulanylan bloklardan biri hem hut şu blokdir.



Hasaplaýynyň kömeginde gaýtalanýan proses



Bu blok sikliň bedeninde ýerleşen operatorlar toplumyny onda bellenilen sanyň mukdaryna görä gaýtalaýar. Sikliň bedeni ýerine ýetirilende, onda ornaşdyrylan san hasaplaýynyň kömeginde her gezek 1-e kemeldip barylýar. Hasaplaýyda 0 baha emele gelende, sikl togtadylýar.

Blok gaty uguňlaşyjy bolup, uýgaýtalanmalaryň ýerine diňe bir hemişelik sanlary däl, eýsem dürli matematiki operatorlary hem ornaşdymak mümkün.



10 | BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

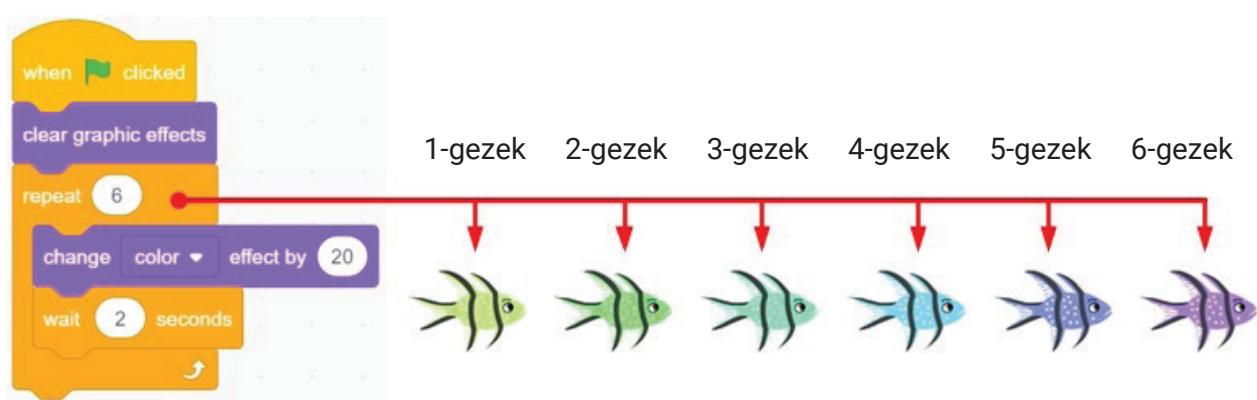


ÝUMUŞ

Eger sanawdaky elementleriň sany 21-e, «ball» atly üýtgeýjiniň bahasy bolsa 7-ä deňligi mälim bolsa, suratda getirilen skriptdäki pişigiň kostýumy näçe gezek üýtgeýşini anyklaň.

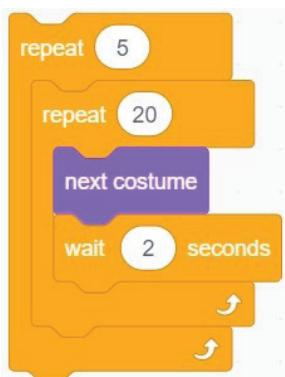
*Gaytalanmalar sany matematiki operatorlar arkaly
bellenen skript*

Aşakda spraýtyň reňkini 6 gezek üýtgetmek üçin repeat blogundan peýdalanmaga degişli mysal getirilen:



Spraýtyň reňkini üýtgetmezden öň 2 sekunt garaşylýar. Öňki reňkiň ýerine täze reňk alynýar, soňra öňki spraýt şu reňk bilen boýalýar. Reňki üýtgetmek prosesi 6 gezek gaýtalanýar. Ýokardaky suratda her bir reňk üýtgänden soňky alty hili reňkdäki balyk şekillendirilen.

Sikliň başga sikliň içinde ýerine ýetirilişini hem guramak mümkün. Beýle ýagdaýda daşky we içki sikller özara tapawutlanýar.



ÝUMUŞ

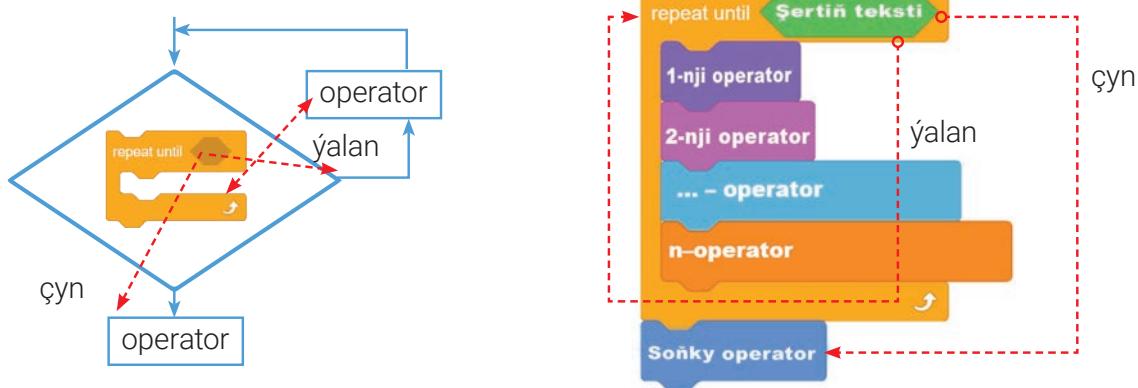
Siziň pikiriňizce, suratda getirilen skriptde haýsy hasaplayýj (a – daşky sikl, b – içki sikl) kemräk üýtgeýär? Kostýumyň näçe gezek üýtgeýändigini, ýagny gaýtalanmalar sanyny anyklaň.



Şert esasynda gaýtalanýan proses

Aýdalyň, siz arifmetik amallary ýerine ýetirmäge degişli ýonekeýje oýun maksatnamasynyň taslamasyny düzmekçi. Munda oýunçy nädogry jogap berse, oýnuň özi oňa ýene mümkünçilik berip, soragy gaýtadan soraýar. Beýle ýagdaý oýunçy dogry jogap berýänçe dowam ediberýär.

Oýunçy soraga dogry jogap bermegi üçin oňa näce gezek mümkünçilik berilmelidigini bilmeýänligiňiz sebäpli, bu ýerde siz gaýtalamak bloklaryndan peýdalanyp bilmeýärsiňiz. Oýunçy birinji synanyşykda dogry jogap bermegi ýa-da dogry jogap bermek üçin 100 gezek synanyşmagy mümkün. Beýle ýagdaýlarda gaýtalamagy guramak üçin «repeat until» blogy kömek edýär.



Şeýle görnüşdäki siklde şert sikliň bedenini ýerine ýetirmezden öň barlanýar, eger goýlan şert ýerine ýetirilmese, sikl bir gezegem işe düşmeyär. Blok hemise garaşyan ýagdaýda bolýar. Bellenen şert ýerine ýetirilse, sikliň bedeni hem işläp başlaýar. Sikl şert ýa-da aňlatma çyn baha kabul edýänçe gaýtalanýar. Eger şert ýa-da aňlatma ýalan baha kabul edýän bolsa, sikliň içinde hiç hili amal ýerine ýetirilmeyär.

Gaýtalanýan proseslere degişli maksatnama düzende, esasan, dürli şertlerden we aňlatmalardan peýdalanylýar. Munda «Sensing», «Operators» we «Control» bölümleriniň bloklary uly kömek edýär.

«Sensing» bölümündiň bloklary we olaryň wezipeleri

Bloklar	Wezipeler
	Spraýt sycanyň görkezijisine ýa-da sahnanyň gyralaryna degende haysy-da bolsa bir hadysa ýa-da effekt bolýar.
	Eger spraýt bellenen reňke degse True, tersine, False bahasy gaýtalaýar. Ondan peýdalananmak üçin sensorda ýerleşen reňk meýdanyna basylýar we ondan damdyryjy - düwmesi saýlanýar. Lupanyň - kömeginde spraýt ýa-da sahnadan gerekli reňk saýlanýar.



I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERI

DOLANDYRMAK

	Eger käbir reňk (sprátyň içinde) sahna ýa-da başga spráytdaky başga reňke degse True, tersine, False bahany gaýtalaýar. Ondan peýdalanmak üçin sensorda ýerleşen 1-nji reňk meýdanyна basylýar we damdyryjy kömeginde 1-nji reňk, sensorda ýerleşen 2-reňk meýdany kömeginde bolsa 2-nji reňk saýlanýar.
	Spráýta čenli ýa-da syçanyň görkezijisine (kursoryna) čenli bolan aralygy gaýtalaýar.
	Skript ýerine yetirilişini togdadyp durýar. Sprátyň ýanynda blokda görkezilen tekst, sahnanyň aşaky böleginde bolsa giriş meýdany görkezilýär. Peýdalanyjy jogaby girizilip, «Enter» ýa-da <input checked="" type="checkbox"/> – düwmesi basylanda, girizilen baha – jogap kabul edilýär we skriptiň ýerine yetirilişi dowam edýär.
	«Ask» sorag blogunyň kömeginde girizilen bahany özleşdirip alýar. Bu blok global üýtgeýji hökmünde ähli skriptler üçin giň ýáýran.
	Klawiaturadan blokda görkezilen düwme basylsa, True, tersine, False gaýtalaýar.
	Eger syçanyň çep düwmesi basylsa, True gaýtarýar, tersine bolanda, False.
	Syçanyň görkezijisiniň X ýa-da Y koordinata oklary boýunça bahasyny gaýtarýar. Ýatlatma: Siz koordinata oklary barada Algebra predmetinde (7-nji synp) tanşarsyňyz. Häzirlıkçe blok wezipesini bilseňiz ýeterli.
	Doly režimli (ulaldylan) sahnada spráytalary sahna boýunça süýräp geçmek mümkün ýa-da mümkün dälligini kesitleýär.
	Mikrofonyň sesiniň belentligini (1 ... 100) gaýtalaýar.
	Taýmeriň häzirki bahasyny öňki wagtdan başlap sekuntlarda gaýtarýar.
	Taýmeriň görkezijisini 0-a gaýtarýar. Taýmeri gaýtadan işe düşürýär.
	Sahnanyň fonunu bir fondan başga fona üýtgedýär.
	Häzirki ýyly, aýy, senni, hepdäniň gününü, sagady, minudy we sekundy gaýtalaýar.
	2000-nji ýıldan häzirki senä čenli bolan günleriň sanyny gaýtalaýar.
	Peýdalanyjynyň adyny gaýtalaýar.



«Operators» bölüminiň bloklary we olaryň wezipeleri

Bloklar	Wezipeler
	Goşmak, aýyrmak, köpeltmek we bölmek amallaryny ýerine ýetirýän bloklar.
	Görkezilen aralykdan töötänleýin sany almak.
	Iki jümläni bir jümlä birleşdirýär. Käbir bahany görkezmek gerek bolanda peýdalanmak amatly. Meselem, taýmer ýaly käbir bahalary almaly bolanda ulanmak mümkün.
	Tekstden görkezilen sanyň ýerinde (pozisiýasynda) ýerleşen harpy gaýtarýar.
	Berlen tekstiň uzynlygyny (harplaryň sanyny) gaýtarýar. Tekst aňlatma bilen bellenmegi mümkün.
	Harpyň (belginiň) berlen tekstdede ýerleşen ýerini (pozisiýasyny) gaýtarýar. Ol aňlatma bolmagy hem mümkün.
	Birinji sany ikinji sana bolandaky galyndyny gaýtarýar.
	Berlen sana iň ýakyn bütin sany gaýtarýan, ýagny tegelekleyär. Ýatlatma: Siz «bitin sanlar» düşүнjesi bilen Matematika predmetinde (3-nji çärýek) tanşarsyňyz. Häzirlikçe blok wezipesini bilseňiz ýeterli.
	Berlen sanyň saýlanan funksiýadaky (abs, sqrt, sin, cos, tan, asin, acos, atan, ln, log, e^, 10^) bahasyny gaýtarýar. Meselem, 10 ^ of 2 10 sanyň kwadratyny, ýagny $10 \times 10 = 100$ -i gaýtarýar.

AMALY SAPAK



1-nji gönükmeye. Suwuň düýbünde deňiz ýyldyzlary şekillendirilen skript düzüň.

- Maksatnamany işe düşüriň.
- Sahna «Starfish» atly spraýty ýerleşdiriň.
- Spraýta «Underwater 1» atly fony ýerleşdiriň.
- «Starfish» atly spraýtyň «Starfish-b» kostýumyny öçürüniň.
- «Starfish» spraýtyna 1-nji skripti ýygyň.
- Spraýtdan 3 nusga dörediň. Munuň üçin syçanyň sağ düwmesini spraýtyň üstünde basyň. Emele gelen sanawdan «duplicate» buýrugyny saylaň.





I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERI

DOLANDYRMAK

7. Maksatnamany işe düşüriň we nähili hadysa bolýandygyny görүň.
8. Spraytlaryň reňklerini üýtgediň:
9. Taslamany «Deňiz ýyldyzy» ady bilen saklaň.
10. Maksatnamany işe düşüriň we netijäni görүň.

2-nji gönükleme. Aşakdaky ssenariý esasynda ýerine ýetirilýän skript düzüň.

Suwuň düybünde açlykdan haldan taýan akula (Shark 2) 10 ädim aralykdan syçan görkezijisine tarap hereketlenýär. Balyklar (Fish, Fish2, Fish3) bolsa kiçi interwal bilen sahnanyň çep tarapynda peýda bolup, çepden saga garap yüzüp başlaýar we tötänden çete süýşyär. Eger akulanyň agzy kiçi balygyň bedenine degse, akula ony ýuwdup goýberýär hem-de «chomp» diýen ses çykaryp, agzyny ýumýar. Akula ýuwdup goýberen kiçi balyk sahnada görünmän galýar, ýagny gizlenýär, bir azdan soň ýene sahnanyň çep bölegindäki töötäleýin nokatda peýda bolýar.

1. Maksatnamany işe düşüriň.
2. Sahna «Shark 2» we «Fish» atly spraytlary ýerleşdiriň.
3. «Underwater 2» fonuny ornaşdyryň.

«Fish» atly



spraytyň «Costumes» sahypasyna geçiň, «fish-d» kostýumyny saýlaň we

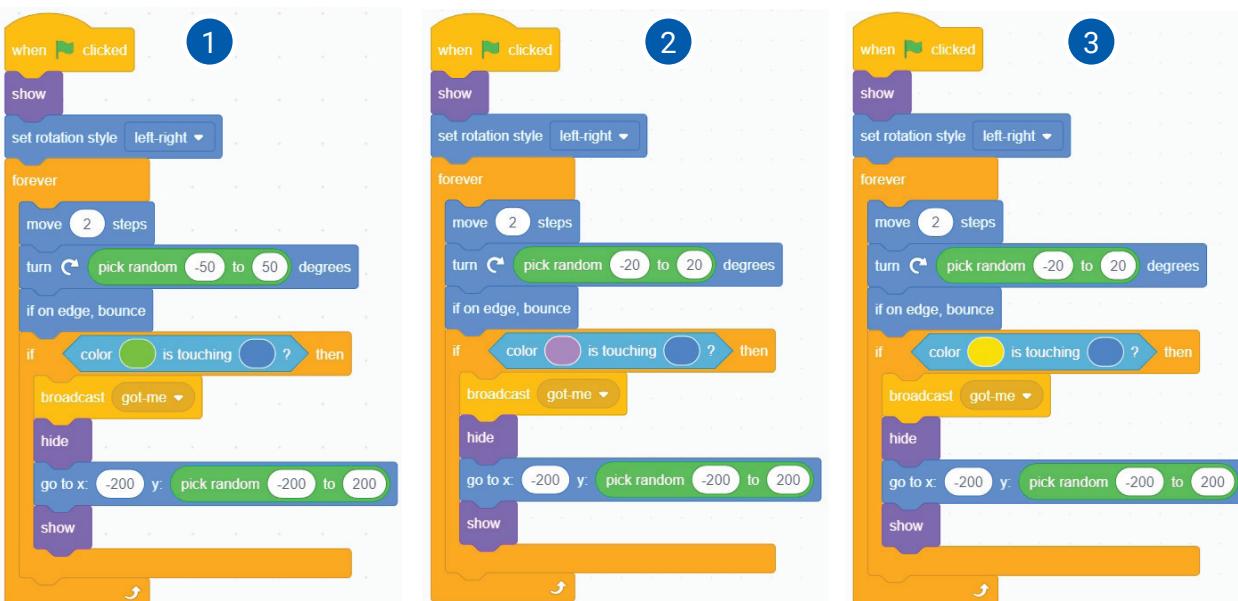
4. ony ynha şeýle  görünüşde boýaň.

Akula üçin aşakdaky skriptleri ýygyň:

```
when green flag clicked
  switch costume to [shark2-b v]
  forever
    if [distance to mouse-pointer > 10] then
      point towards mouse-pointer
      move (10) steps
    else
      switch costume to [shark2-a v]
      start sound [Chomp v]
      repeat (2)
        switch costume to [shark2-b v]
        wait (0.3) seconds
      end
    end
  end
end
```



6. «Fish» spraýty üçin 1-nji skripti ýygyň.
7. Başga balyklary sahna ornaşdymak üçin, olary gaýtadan döretmek gerek däl. «Fish» spraýtyndan 2 gezek nusga göçüriň (garaň: 1-nji gönükmə, 6-njy wezipe) we «Fish2», «Fish3» spraýtlaryny döredii. Olary şu  görnüşe getiriň we «Fish2» üçin 2-nji skripti, «Fish3» üçin 3-nji skripti ýygyň.



8. Maksatnamany işe düşüriň we netijäni görün.

9. Taslamany «Açgöz akula» ady bilen saklaň.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR



1. Gaýtalanyýan proseslere durmuşdan mysallar getiriň.
2. Nämë üçin Scratchdaky sikl bloklary «Control» bölümünde yerleşen?
3. Sikliň bedeni nämë? Sikliň bedeni nämë üçin gerek?
4. Siziňçe, haýsy sözler artıykmaç: sikl, gaýtalama, kwadrat, töwerek, çäksiz? Nämë üçin?
5. Scratchda taslamalary döredende haýsy sikl görnüşi tiz-tiz ulanylýar? Nämë üçin?

ÖÝ İŞI



1. Peýdalanyjydan Scratch gurşawynda pişigiň ölçegini näçä ulaltnaly ýa-da kiçeltegiligidini soraýan, bu bahalara laýyklykda pişigiň ölçegini üýtgedyän maksatnama düzüň.
2. Scratchda peýdalanyjydan ilki adyny soraýan, soňra köpeltmäge degişli «7-ni 8-e köpeltse näçe bolar?» ýaly 3 sorag berýän, jogabyň dogry ýa-da nädogrudygы baradaky habary ekrana çýkarýan maksatnama düzüň.

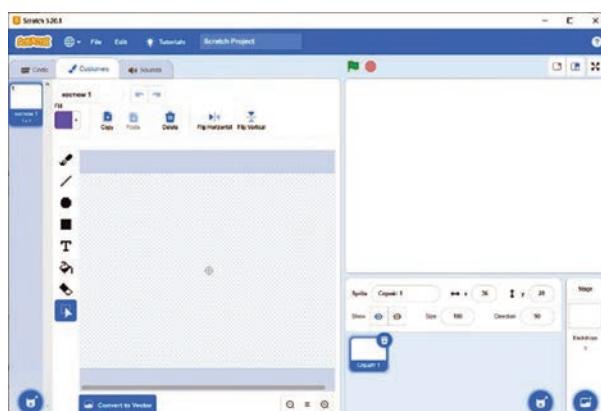


I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

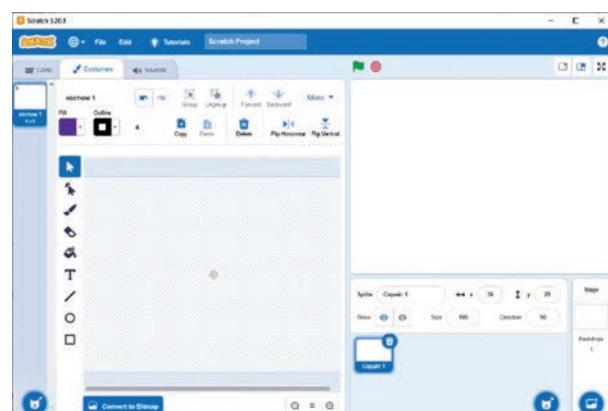
5-nji ders. GRAFIKI REDAKTORYŇ KÖMEGINDE TÄZE SPRAYTLARY EMELE GETIRMEK

Fon, spraýt we kostýum döretmek işleri Scratch grafiki redaktorynyň kömeginde amala aşyrylýar. Scratch maksatnamasynyň «Costums» sahypasynda ýörite grafiki redaktor ornaşdyrylan bolup, onuň kömeginde öz spraýtyňzy we onuň kostýumlaryny döredip, şonuň ýaly-da, kitaphanadan alyp goşulan gahrymanlary üýtgedip bilersiňiz.

Scratch grafiki redaktorynda öňden bar bolan fony, spraýty ýa-da kostýumlary hem üýtgetmek mümkün. Scratch maksatnamasy 2 hili: rastrly we wektorly grafiki režime eýe. Grafiki režimi saýlamak gönüden-göni asyl şekiliň görnüşine bagly.



Rastrly režim



Wektorly režim

Rastrly režim standart çyzmak režimi bolup, onda şekil pikseller (nokatlar) arkaly çyzylýar. Režimde spraýt çyzmak üçin onda aşakdaky enjamlar bar: Brush (çotga), Line (çyzyk), Circle (ellips), Rectangle (gönüburçluk), Text (tekst), Fill (boýag), Eraser (bozguç) we Select (saýlamak).

Wektorly režim ýokary takyklykdaky grafika bolup, rastrly režime garanda köpräk mümkünçiliklere eýe. Režim özünde Select (saýlamak), Reshape (formany üýtgetmek), Brush (çotga), Eraser (bozguç), Fill (boýag), Text (tekst), Line (çyzyk), Circle (ellips) we Rectangle (gönüburçluk) ýaly standart enjamlary saklayáar. Şonuň ýaly-da, ol cepden saga öwürmek (şöhlelendirmek), ýokardan pese öwürmek (ters öwürmek), saýlanan obýekti öňki gatlaklara göçürmek, obýektleri toparlamak ýa-da topardan çykarmak, nusga döretmek, merkezi nokady sazlamak ýaly goşmaça enjamlara hem eýe.

Scratch grafiki redaktorynda täze spraýt döretmek üçin

- «Paint» (Surat çekmek) ikonkasy saýlanýar. Netijede, täze spraýt (Sprite1) döretmek penjiresi ýüze çykýar.

Scratchda täze spraýt (Sprite1) döretmek, adatda, rastrly grafiki režimde amala aşyrylýar.

ÝATLATMA



Ýokarda agzalanlaryň hemmesi diňe bir spraýtlar üçin däl, eýsem spraýt kostýumlary we fonlar üçin hem ýérliklidir.

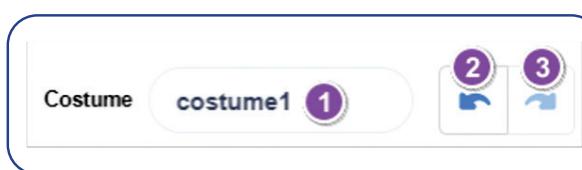


Täze kostýum (Costume2) döretmek üçin kostýum döredilmeli bolan spraýt saýlanýar.

 – «Choose a Costume» (kostýumy saýlamak) düwmesiniň kömeginde alnan ýüzüp çykýan sanawdan «Paint» elementi saýlanýar.

1–2-nji suratlarda täze spraýt/kostýum we fon çizmek hem-de olary redaktirlemek üçin ýörite holst, spraýt/kostýumy holst merkezine ($x = 0$, $y = 0$) ýerleşdirmek üçin goşmaça  element bardygyny görüp bilersiňiz. Holstyň ölçegleri sahnanyň ölçegleri bilen birmeňzeş, ýagny 480x360.

Indi Scratch grafiki redaktorynyň şekil döretmek, olary dolandyrmak enjamlary hem-de onuň wezipeleri bilen tanşalyň:



DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Holst – surat çekmek üçin ramka alnan we dury reňkdäki zolak.

- 1 – spraýt, kostýum we fonuň adyny girizmek meydany;
- 2 – ahyryk amaly ýatyrmak;
- 3 – ahyryk amaly gaýtalamak.

Enjamlar	Enjamlaryň wezipesi
Rastrly režim	
Brush (çotga) enjamý	Enjam çzyklaryň kömeginde şekil emele getirmek ulanylýar.  enjamý çotganyň reňkini kesgitlese,  enjamý çotganyň galyňlygyny sazlamaga kömek edýär.
Line (çzyyk) enjamý	Enjam gönüç çzyyk çizmek üçin ulanylýar. Enjam saýlanandan soň emele gelýän şu  enjamý kömeginde çzygyň galyňlygy,  enjamý arkaly bolsa çzygyň reňkini sazlamak mümkün.
Circle (ellips) enjamý	Enjam ellips çizmek üçin ulanylýar.  enjamý ellips reňkini saýlamak,  enjamý ellipsiň içki zolagyny boýamak,  enjamý ellipsiň içki zolagynyň boýalmazlygyny üpjün etmek,  enjamý bolsa ellipsiň araçák çzygynyň galyňlygyny sazlamak üçin ulanylýar.
Rectangle (gönüburçluk) enjamý	Enjam gönüburçluk çizmek üçin ulanylýar.  enjamý gönüburçlugyň reňkini saýlamak,  enjamý gönüburçlugyň içki zolagyny boýamak,  enjamý gönüburçlugyň içki zolagynyň boýalmazlygyny üpjün etmek,  enjamý bolsa gönüburçlugyň araçák çzygynyň galyňlygyny sazlamak üçin ulanylýar.



I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIYASY. OBÝEKTLERI DOLANDYRMAK

 Teht (tekst) enjamý	<p>Enjamýň kömeginde tekst girizmek mümkün. Enjam saýlanandan soň, tekstiň reňkini we şriftini  saýlamak mümkün.</p>
 Fill (boýag) enjamý	<p>Enjamýň kömeginde çyzylan şekilleri boýamak mümkün. Ol saýlanmagy netijesinde reňkler palitrasynda aşakdaky 4 hili görnüşdäki boýamak warianty emele gelýär:</p> <ul style="list-style-type: none">  – doly (dolduryp) boýamak;  – gorizontal gradiýentli boýamak;  – wertikal gradiýentli boýamak;  – radial boýamak. <p>Boýamak kursoryň kömeginde amala aşyrylyar. Ilki boýamagyň görnüşi, soň bolsa boýalýan obýekt saýlanmaly.</p>
 Eraser (bozguç) enjamý	<p>Enjam şekili ölçürmek üçin ulanylýar.  enjamlarynyň kömeginde bozgujuýň reňkini we ölçegini sazlamak mümkün.</p>
 Select (saýlamak) enjamý	<p>Enjam teswiriň özünü ýa-da onuň käbir zolagyny saýlamak üçin ulanylýar. Ol saýlanmagy netijesinde aşakdaky goşmaça dolandyryjy enjamlar emele gelýär:</p> <div style="border: 1px solid #ccc; padding: 5px; display: flex; justify-content: space-around;">  1 Copy  2 Paste  3 Delete  4 Flip Horizontal  5 Flip Vertical </div> <ol style="list-style-type: none"> 1) saýlanan teswirden ýa-da zolakdan nusga döretmek; 2) nusgasy döredilen teswiri ýa-da zolagy holsta ýerleşdirmek; 3) holsty arassalamak, ýagny holstdaky teswirleri ölçürmek; 4) saýlanan teswiri ýa-da zolagy gorizontal (çepden saga ýa-da sagdan çepe) çyzmak; 5) saýlanan teswiri ýa-da zolagy wertikal (ýokardan pese ýa-da pesden ýokary) çyzmak.



Wektorly režim



Wektorly režimdäki aglaba enjamlar we olaryň wezipesi rastrly režimdäki enjamlar bilen birmeňzeş bolanlygy sebäpli, aşakda diňe tapawutly enjamlara durup geçiris.

 Select (saýlamak) enjamy	<p>Enjam holstda ýerleşen bir ýa-da birnäçe obýekti (teswiri) saýlamak üçin ulanylýar. Enjam saýlanmagy netijesinde goşmaça dolandyryjy enjamlar emele gelýär. Rastrly grafiki redaktor režiminden tapawutlylykda aşakdaky enjamlar bar:</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: flex-end;"> <div style="text-align: center;">  Group </div> <div style="text-align: center;">  Ungroup </div> <div style="text-align: center;">  Forward </div> <div style="text-align: center;">  Backward </div> <div style="text-align: center;">  Front </div> <div style="text-align: center;">  Back </div> </div> <p>1) iki we ondan artyk obýekti bir topara birleşdirmek; 2) topara birleşdirilen obýektleri tapawutlandyrmak; 3) obýekti ýokary gatlaga geçirmek; 4) obýekti aşaky gatlaga geçirmek; 5) obýekti iň ýokary (iň öňki) gatlaga geçirmek; 6) obýekti iň aşaky (iň ahyrky) gatlaga geçirmek.</p>
 Reshape (formany üýtgetmek) enjamy	<p>Enjam holstda döredilen obýektlere daýanç nokatlaryny goşmak, olar arkaly obýektleri transformasiýa etmek (bir şeñilden başga şeñile geçirilmek) üçin ulanylýar.</p> <p>Eger obýekt ýa-da onuň käbir daýanç nokady bellenip,  enjamy saýlansa, şeñil egri ýagdaýa,  enjamy saýlansa, şeñil gyraňly ýagdaýa geçýär.</p>

AMALY SAPAK



1-nji gönükmeye. «Azyk ýagyşy» atly oýun üçin tort (pirožny) spraýtyny döretmek.

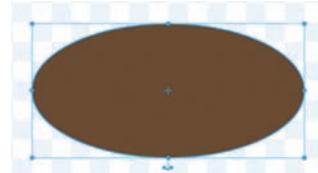
- Maksatnamany işe düşüriň we sahnadan pişigi ölçüriň.
- Täze spraýt dörediň (ýagny  – Paint ikonkasyny saýlaň) we  düwmesiniň kömeginde wektorly režime geçiň.
- Ilki torty çyzyň. Spraýt örän kiçi bolanlygy üçin, masstab düwmesiniň  kömeginde ony birneme ulaldyň.



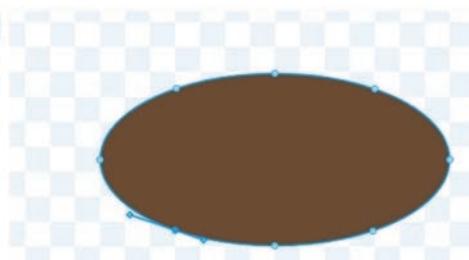
20

I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERI DOLANDYRMAK

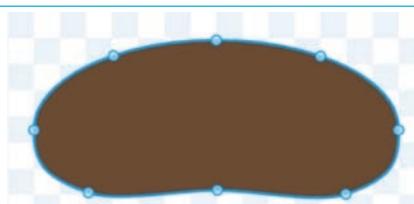
4. Circle (ellips) enjamyny saýlaň. Reňkler palitrasyndan şokolad reňkini, ýagny goýy goňur reňki saýlaň. Sahna aşakdaky görnüşdäki şekili çyzyň:



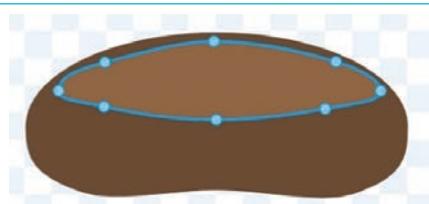
5. Reshape (formany üýtgetmek) enjamyny saýlaň. Döredilen şekilni transformasiýa etmek (bir şekilden başga şekele geçirmek) üçin obýekte suratdaky ýaly 4 sany goşmaça daýanç nokatlary ýerleşdiriň [daýanç nokatlar goýulmaly bolan ýerlerde (şekiliň aracäginde) syçanyň çep düwmesini 1 gezek basyň].



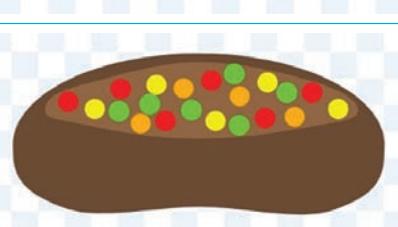
6. Şekiliň aşaky 3 daýanç nokadyny süýşürip, şu şekili alyň.



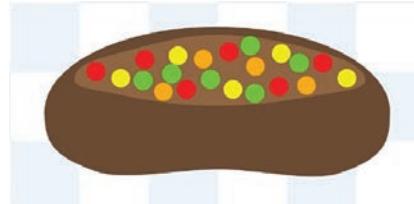
7. Indi ýene ellips enjamynyň kömeginde tortuň üstüne açık goňur reňk kremin teswirini çyzyň we suratdaky görnüşde onuň şekeleini üýtgediň.



8. Brush (çotga) enjamyny saýlaň. Tortuň kreminiň üstüne suratdaky ýaly dürli reňkdäki süýjülikleri sepip çykyň.



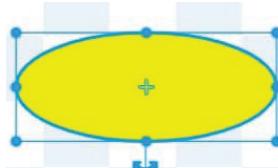
9. Kostýumyň adyny «tort» diýip üýtgediň. Ynha, 1-nji kostýum taýýar.



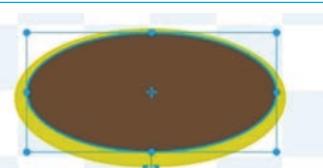


10. Indi ikinji kostýum – gamburgeri çyzýarys. Munuň üçin «Choose a Costume» düwmesiniň kömeginde alnan sanawdan buýrugyny saýlaň we wektorly režime geçiň. Massstab öňküsi ýaly ulaldylan ýagdaýynda bolsun!

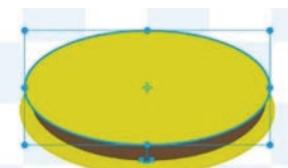
11. Circle (ellips) enjamyny saýlaň. Circle (ellips) enjamynyň kömeginde sary reňkdäki 1-nji şekili çyzyň.



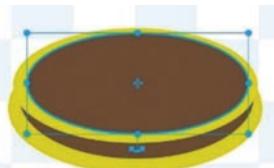
12. Circle (ellips) enjamynyň kömeginde 1-nji şekiliň üstünden goňur reňkli 2-nji şekili (kotleti) çyzyň.



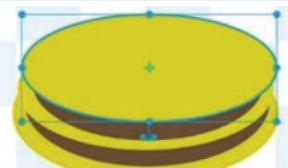
13. Indi ýene 2-nji şekiliň üstünden sary reňkdäki 3-nji şekili çyzyň.



14. 3-nji şekiliň üstünden goňur reňkli 4-nji şekili (kotleti) çyzyň.



15. Indi gamburgeriň iň üstünde durýan çörek (buločka) şekilini çyzyň.



16. Brush we Reshape enjamlarynyň kömeginde salat ýaprak, pomidor we künji tohumy teswirlerini emele getiriň.



17. Kostýumyň adyny «Gamburger» diýip üýtgediň. Ynha, 2-nji kostýum hem taýýar.



18. Taslamany «Azyk – önümler ýagyşy» ady bilen saklaň.



I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERI DOLANDYRMAK

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR



- «Azyk ýagyşy» atly taslamada täze spraýt dörediň (onda gyzyl burç we pomidor kostýumlary bolsun).
- Scratch maksathamasında täze spraýt döretmek üçin nähili amallar ýerine ýetirilýär?
- Scratch maksathamasynaby rastrly režim we wektorly režim nähili tapawutlanýar?
- Scratch maksathamasında spraytlardan daşary ýene nämeleri döretmek mümkün?
- Wektorly režime degişli enjamlaryň adyny aýdyň.
- Rastrly režimde döredilen obýektiň şekilini bir görnüşden başga görnüşe üýtgetmek mümkünmi? Jogabyňzy düşündiriň.

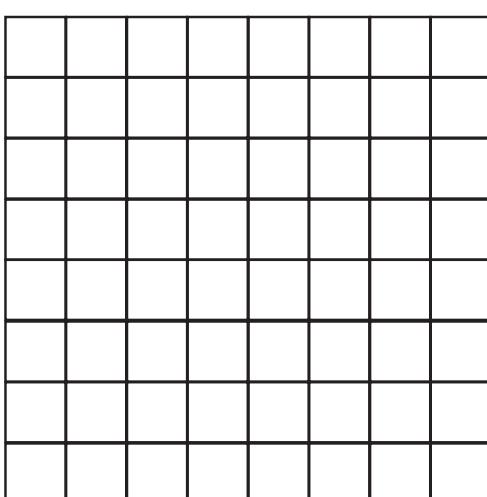
ÖÝ IŞI



- «Azyk ýagyşy» atly taslamada «Miwe» atly spraýt dörediň. Onda şu görnüşdäki miwelere laýyk 3 kostýum dörediň.
- «Azyk ýagyşy» atly oýun taslamasyna laýyk fon üçin surat taýýarlaň.

6-njy ders. AMALY SAPAK. SCRATCH GURSAWYNDA SPRAÝTLARY DÖRETMEK WE GAÝTALANÝAN PROSESLERI PROGRAMMIRLEME

- Şu skript işe düşürlende, sahnada nähili teswir görner? Şekiliň teswirini çyzyň.

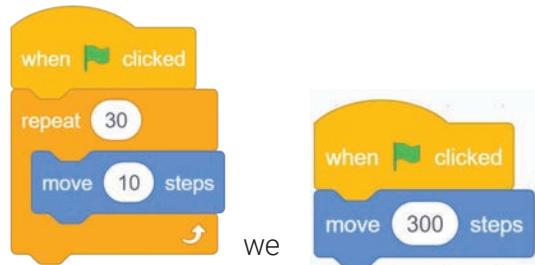




2. «Repeat» (gaýtalamak) blogundan peýdalanmak bilen 1-nji ýumuşда berlen skripti gysgaldyp ýazyň.

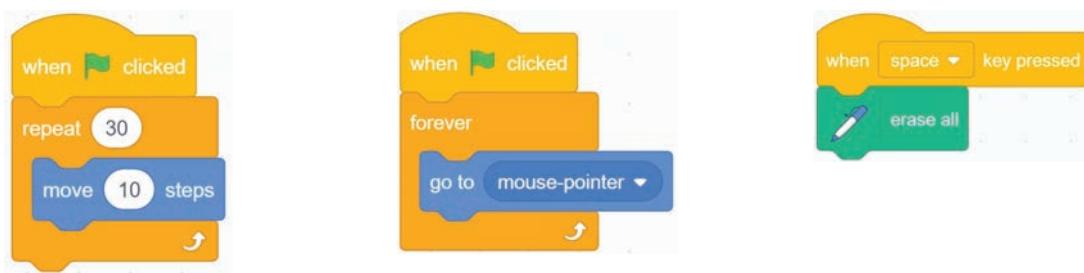
3. 2-nji ýumuşда düzen skriptiňizi kompýuterde ýerine ýetirjek boluň.

4. Bir spraýt üçin ýazylan şu skriptler birmeňzeş netije berermi, ýagny spraýtyň hereketi birmeňzeş bolarmy? Barlap görүň.

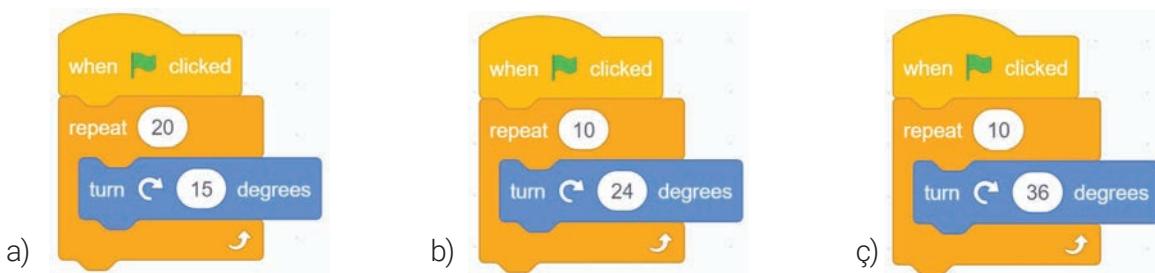


Eger birmeňzeş bolmasa, onda olaryň arasynda nähili tapawut bar? Pikiriňizi ýazyň.

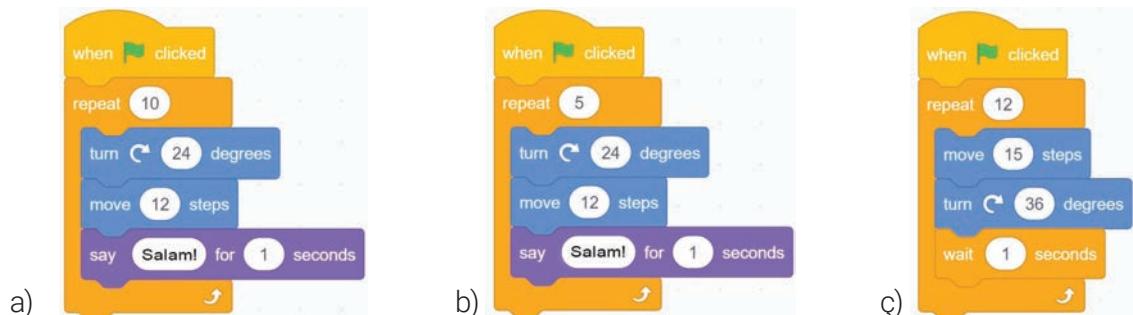
5. «Apple» spraýty üçin şu skriptleri ýygyň we maksatnamany işe düşüriň. Nähili hadysa bolýandygyna üns beriň. «Apple» spraýty üçin birnäçe kostýumlary dörediň we olaryň ýekän-ýekän çap edilmegini üpjün ediň.



6. Aşakdaky skriptleriň haýsysynda pişik öz merkezi okunyň daşynda bir gezek doly aýlanyp çykýar? Näme üçin?



7. Aşakdaky skriptleriň haýsysy başgalaryna garanda uzagrak işleýär? Näme üçin?





I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

8. $S = 2 + 4 + 6 + 8 + \dots + n$ aňlatma bahasyny hasaplaýan maksatnama düzüň. n -iň bahasy peýdalanyjy tarapyndan girizilýär.

9. Geçen 5-nji dersde hem-de öýe berlen ýumuşlarda döreden spraýt, kostýum we fonlardan peýdalanyp, aşakdaky ssenariý esasynda «Azyk ýagyşy» atly maksatnamanyň kodunu ýazyň.

Azyk ýagyşy

Bu oýunda pişik syçanyň kömeginde dolandyrylyar. Ol diňe çep we sag taraplara ylgap hereketlenýär. Pişik asmandan gaçýan süýjılıkleri we miweleri agzy bilen tutup almalы. Eger pişik süýjılıgi tutup alsa, «ýedi» diýlip atlandyrylyan üýtgeýjiniň bahasy bir birlige artýar. Eger süýjılık ýere gaçsa ýa-da pişik burç iýäýse, onda «elden giderildi» diýlip atlandyrylyan üýtgeýjiniň bahasy bir birlige artýar. Oýnuň maksady «ýedi» diýlip atlandyrylyan üýtgeýjide mümkingadar köpräk ball toplamakdan ybarat. Eger «elden giderildi» diýlip atlandyrylyan üýtgeýjiniň bahasy 5-e deň bolsa, oýun tamamlanýar. Oýunda siz öňki derslerde geçen üýtgeýjiler, töänleyin sanlar bloklary we çylşyrymly şertlerden peýdalanan malysyňyz.

10. Fon üçin gyş paslynyň görnüşi görkezilen surat çyzyň. 4 hili kostýuma eýe «Gar bölejikleri» diýlip, atlandyrylyan spraýt dörediň. Asmandan oýnaklap gaçýan gar bölejikleri ýere ýetip gelýänçe eräp gidýän effekte (ýagny spraýtlary ýitirmek ýa-da görünmeýän reňke geçirmek effektine) eýe skript dörediň.

7-nji ders. ÇYLŞYRYMLY ANIMASIÝALARY DÖRETMEK. KÖP SAHNALY MULTFILMLERI DÖRETMEK

Multiplikasiýa (latyn. *multiplicatio* – köpelmek) – ekranda hereketlenýän teswirleri döretmek tehnologiyasy.

Multiplikasiýa belli bir tizlikde (ýygylykda) özara çalyşýan ýonekeý surat ýa-da kadrlar yzygiderliginiň kömeginde hereketlenýän suratlaryň illýuzijýasyny döretmekde peýdalanylýan tehniki usul hasaplanýar.

Multfilm – kompýuteriň ekranında ýa-da başga elektron gurluşlarda görmek niyetlenen film. Onda nähilidir waka, hadysa, proses ýa-da ideýalar tomaşaça tekstlerden we teswirlerden peýdalananmak bilen «geplemek» (görkezmek) arkaly ýetirilýär.

Multfilmler:

- tehnologik prosese görä: gumly, plastilinli, gurjakly, çekilen, kompýuterde döredilen;
- dörediliş maksadyna görä: ösdüriji, bilim beriji, terbiyeçilik, şatlandyryjy;
- dowamlylygyna görä: gysgametražly, doly metražly;

PIKIRLENIŇ

Multfilm näme? Hereket edýän suratlary döretmegiň nähili usullary bar?



d) ýaş gyzyklanmalaryna görä: çagalar üçin, ulular üçin, ýetginjekler üçin bolmagy mümkün.

Dünýä boýunça ähli animatorlar hem-de multfilm ussالary häzirki zaman multeserlere daýanmak bilen gyzykly multfilmleri döretmäge çalyşýarlar. Diýmek, Scratch maksatnamasynda hem ine şeýle kiçi bir multfilm döretmek bilen tanyşýarys. Gowy multfilm döretmek üçin nämeler zerur? Her bir multfilmi döredilende, hökman, ssenariý, taglym, sýužet, sahna ýaly elementleriň bolmagy talap edilýär.

Multfilm emele getirmekdäki birinji ädim **ideýa** tapmakdan ybarattdyr. Ideýa tapylangoň, ony multfilme laýyklamak aňsat bolýar. Emma filmi oňat hilli edýän taglymy tapmak aňsat däl.

Multfilm üçin taglym hökmünde dürli şorta sözleri, şahsy durmuşdaky gyzykly wakalary almak mümkün. Eger taglym tapmak kyn bolsa, onda film üçin taglym hökmünde ertekilerden peýdalananmak mümkün. Meselem, Uolt Disney öz filmlerinde hemise şeýle çemeleşipdir.

Filmiň başynda baş gahrymanlar bilen tanyşlyk geçirilýär, ýagny umumy ýagdaý – **sýužet** düşündirilýär. Tomaşaçynyň ünsüni sýužete garatmak möhüm ähmiyete eýe. Adatda, baş gahrymanyň nähilidir maksady bolýar we ynha şu maksat sýujetiň başynda açyp görkezilýär. Sýužetiň ortasyna gelip ýagdaýlaryň yzygiderliginiň kömeginde wakalar kulminasion (iň ýokary) nokada çykýar. Filmiň soňunda sýužet tomaşaçynyň ýadynda galar ýaly gyzykly jemlemäni oýlap tapmak maksada laýykdyr.

Adatda, ähli filmler **ssenariýniň** kömeginde sahnalarda görkezilýär. Filmiň hili ssenariye bagly, elbetde. **Sahna** hekayanyň zaman we mekan bilen çäklenen bir bölegidir. Ssenariý bolsa özboluşly belli bir hereketleri ýerine ýetirmek tertibi, görkezmeler jemlenmesinden ybarat algoritmdasız hasaplanýar.

Gysgaça aýdanda, her bir multfilm edep-ahlak, ata-enä hormat, Watana muhabbet, ýagşylyk we ynsanperwerlik ýaly ýokary ruhy ölçegleri özünde şöhlelendirmeli.

Mysal hökmünde «Gyzyl şapkajyk» atly ertekä laýyk multfilm taslamasyny döretmäge seredýäris.

Multfilmi başlamak üçin aşakdakylary anyklamaly:

- taslamada gatnaşyán spraytlary (gyzyl şapkajyk, ene, kempir, möjek, odunçy) anyklamak;
- spraytlar taslamada nämeler etmelidigini we nämeler diýmelidigini, ýagny multfilmiň ssenariýsini düzmk;
- ssenariý esasynda spraytlar üçin skriptleri emele getirmek.

«Gyzyl şapkajyk» atly multfilmi döretmek üçin gerekli spraytlary we suratlary <http://dr.rtm.uz/> saýtyndan yüklüp alyp bilersiňiz.

AMALY SAPAK



1-nji ýumuş:

- 1) maksatnamany işe düşüriň;
- 2) taslamadan pişigiň spraytyny ölçüriň;



I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIYASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

- 3) sahna «Gyzyl şapkajyk», «ene», «kempir», «möjek», «odunçy» atly spraýtlary ýerleşdiriň;
- 4) fon üçin «tokaý», «gysga ýol», «uzyn ýol», «kempiřiň öyi», «Gyzyl şapkajygyn öyi» we «Bedroom2» atly fonlary ýerleşdiriň.

2-nji ýumuş:

- 1) gyzyl şapkajygyn enesi sahnada görkezilsin;
- 2) 1 sekundan soň ene «Ap-ak gyzym, gyzyl şapkajyk!» diýip aýtsyn;
- 3) gyzyl şapkajyk enesine jogap bermek üçin «Ap-ak gyzym, gyzyl şapkajyk!» diýen habar iberilsin;
- 4) 3 sekundan soň ene: «Ynha bu somsa bilen küýzejikdäki ýagy mamaňa eltip ber», – diip aýtsyn;
- 5) «ene» spraýty sahn ada görünmeýän ýagdaýa geçirilsin.

3-nji ýumuş:

- 1) gyzyl şapkajyk we enesi bilen söhbet sahnasy:
Gyzyl şapkajyk: – Lepbeý, ejejan!
Enesi: – ynha bu somsa bilen küýzejikdäki ýagy mamaňa eltip ber.
Gyzyl şapkajyk: – Bolýa, ejejan!
- 2) gyzyl şapkajyk spraýty sahnada görünmeýän ýagdaýa geçirilsin, ýagny gizlensin;
- 3) fondaky surat tokáý görnüşindäki fona üýtédilsin;
- 4) tokáýda Gyzyl şapkajyk spraýty «Gyzyl şapkajyk2» kostýumyna üýtgedilsin we $x = -120$, $y = 10$ koordinata ýerleşdirilsin.

4-nji ýumuş:

- 1) tokáýda gyzyl şapkajyk bilen möjegiň söhbet sahnasy. Möjek $x = 95$, $y = 10$ koordinatada görkezilsin we aşakdaky dialogy amala aşyrsyn:

1-nji skript aşakdaky ýaly bolmaly:



2-nji skript aşakdaky görnüşde bolmaly:





Möjek: – Gyzyl şapkajyk, nirä barýarsyň?

Gyzyl şapkajyk: – Mamamy görnäge barýaryn, mamama ynha bu somsalar bilen küýzejikde ýag alyp barýaryn.

Möjek: – Mamaňy öyi uzakdamy?

Gyzyl şapkajyk: – Degirmeniň arkasyndaky obanyň gyrasyndaky öý.

Möjek: – Men hem mamaňy görüp gelerin. Men ynha bu ýoldan barjak, sen bolsa ine şu ýoldan bar. Göreris, kim öň barar-ka?

2) sahnadan gyzyl şapkajyk spraýty gizlensin;

3) fondaky surat gysga ýol görnüşindäki fona, möjek spraýty bolsa «möjek2» kostýumyna üýtgedilsin;

4) möjek: «Gysga ýol bilen ylgap bararynl!», – diýip, sahnadan ylgap çykyp gitsin.

3-nji skriptiň dowamyna aşakdaky görnüşde skript goşulmaly:

```

when I receive [Ap-ak gyzym, gyzyl Şapkajyk!]
switch costume to [Gyzyl Şapkajyk v]
show
go to x: 120 y: 10
wait [1] seconds
think [Lepbey, ejejan!] for [2] seconds
wait [3] seconds
think [Bolýa, ejejan.] for [2] seconds
wait [1] seconds
switch backdrop to [tokay v]
switch costume to [Gyzyl Şapkajyk2 v]
go to x: -120 y: 10
wait [1] seconds
broadcast [möjek v]
wait [3] seconds
think [Mamamy görnäge barýaryn, mamama ynha bu somsalar bilen küýzejikde ýag alyp barýaryn.] for [2] seconds
wait [4] seconds
think [Degirmeniň arkasyndaky obanyň gyrasyndaky öý.] for [2] seconds
wait [3] seconds
hide

```

4-nji skript aşakdaky görnüşde bolmaly:

```

when I receive [möjek v]
switch costume to [möjek v]
show
go to x: 95 y: 10
wait [2] seconds
think [Gyzyl Şapkajyk, nira baryarsyň?] for [1] seconds
wait [3] seconds
think [Mamaňy öyi uzakdamy?] for [2] seconds
wait [3] seconds
think [Men hem mamaňy görüp gelerin. Men ynha bu ýoldan barjak, sen bolsa ine şu ýoldan bar. Göreris, kim öň barar-ka?] for [4] seconds
wait [3] seconds
switch backdrop to [gysga ýol v]
switch costume to [möjek2 v]
broadcast [Gyzyl Şapkajyk v]
hide

```



I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIYASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

5-nji ýumuş.

Ýadyňyzdamy, ertekide Gyzyl şapkajyk iň uzak ýoldan ýöräp, ýol ugruna güllerden çemen ýasaýar, esli wagtdan soň mamasynyň öýüne baryar.

- 1) fondaky surat uzak ýol görnüşindäki fona, Gyzyl şapkajyk spraýty bolsa «Gyzyl şapkajyk4» kostýumyna üýtgedilsin;
- 2) gyzyl şapkajyk spraýty sahnada $x = -290$, $y = -40$ koordinatada görkezilsin we «gyzyl şapkajyk.mp3» sazy ýaňlansyn;
- 3) 10 sekundtan soň fondaky surat mamasynyň öyi görnüşindäki fona üýtgedilsin;
- 4) gyzyl şapkajyk spraýty gizlensin;
- 5) saz bes edilsin.

6-nji ýumuş.

Aşakdaky ssenariye laýyk skripti özbaşdak ýygyň:

- 1) möjek iň ýakyn ýoldan ylgap gitsin we Gyzyl şapkajyk mamasynyň öyuniň önünde peýda bolsun;
- 2) möjek hyýalda: «Indi mazaly günortanlyk ederin», – diýip oýlasyn;
- 3) gyzyl şapkajyk ýetip gelýänçe möjek içerik girip, kempiri iýip, aşakdaky görnüşde otursyn we «Gyzjagaz hany?», – diýip oýlap duranda, Gyzyl şapkajyk mamasynyň öyüne girip gelsin;
- 4) gyzyl şapkajyk öye girip gelsin we olaryň arasynda dialog guralsyn:

Gyzyl şapkajyk: – Waý, mamajan, elliňiz munça uzyn?

Möjek: – Seni mäkäm gujaklamak üçin, balajygym.

Gyzyl şapkajyk: – Mamajan, gulaklaryňız munça uly?

Möjek: – Gepleriňi gowy eşitmek üçin.

Gyzyl şapkajyk: – Mamajan, gözleriňiz munça uly?

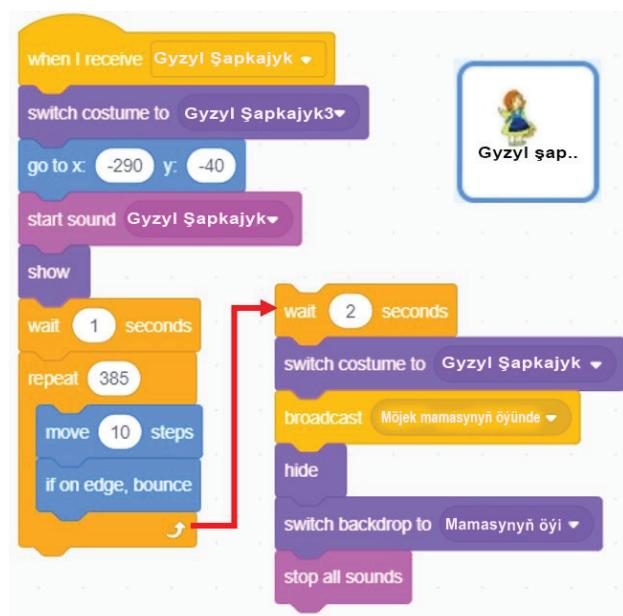
Möjek: – Seni gowurak görmek üçin, jan balam.

Gyzyl şapkajyk: – Mamajan, dişeriňiz munça uly?

Möjek: – Seni tizräk iýmek üçin!

- 5) gyzyl şapkajyk «Waý dat!!!» – diýip, ggyyrsyn we sahnadan ýitip gitsin;

5-nji skript aşakdaky görnüşde bolmaly:





- 6) gyzyl şapkajygyň sesini öýüň ýanyndan geçirip barýan odunçy eşitsin we öye kürsäp girsin;
- 7) odunçy elindäki palta bilen möjegi çapyp talasyn;
- 8) sahnada Gyzyl şapkajyk bilen mamasy görünsin;
- 9) mamasy Gyzyl şapkajygy gapynyň öňüne čenli uzatsyn we «Tokáýda möjekler bilen geleşmek howply!» – diýsin, hem-de multfilm tamamlansyn.



7-nji ýumuş.

Taslamany «Gyzyl şapkajyk» ady bilen saklaň.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR



1. Multiplikasiýa näme? Multfilm näme?
2. Tehnologik proseslere görä multfilmleri nähili görnüşlere bölmek mümkün?
3. Gowý multfilm döretmek için nämeler zerur?
4. Ssenariýsiz multfilm döretmek mümkünmi? Näme için?
5. Näme için multfilm döredilen wagtda spraýt we fonlary üýtgetmek möhüm hasaplanýar?

ÖÝ İŞİ



1. «Gyzyl şapkajyk» atly taslamada gatnaşan her bir skript tarapyndan görkezilen tekstlere laýık sesleri ýazyň (ýatlatma: ses ýazmak için «Choose a Sound» bendinden «Record» buýrugy saýlanýar; emele gelen penjiredäki «Record» düwmesini basmak arkaly sesi ýazmak mümkün.)
2. «Gyzyl şapkajyk» atly taslamada gatnaşan her bir skripte laýık tekstleri 1-nji ýumuşda emele getirilen sesslere çalşyryň. Taslamany «Sesli_multfilm_Gyzyl şapkajyk» ady bilen saklaň.

8-nji ders. KOMPÝUTER OÝUNLARYNY DÖRETMEK

Scratch maksatnamasy surat we sesler bilen işlemek, dinamiki sahnalary döretmek, hereketler yzygiderligini skript şeklinde ýazıp almak, animasion interaktiw hekaýa we kompýuter oýunlary ýaly taslamalary döretmäge mümkünçilik berýän programmirleme gurşawydygyny 5-nji synpyň «Informatika we maglumat tehnologiyalary» dersliginden mälim. Bu maksatnama programmirleme esaslary bilen tanyşdymak, animasion we interaktiw taslamalary amala aşyrmak we multfilmleri döretmek

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Oýun – daşky gurşawy düşünmek, akyıl ýetirmek için döredilen ýörite gurşaw.

Kompýuter oýny – kompýuterde oýnamak için döredilen maksatnama üpjünçiligi.



I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIYASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

arkaly okuwçy döredijilikli, logiki we pikirlenme ukyplaryny ösdürmäge kömek edýär. Şonuň ýalyda, bütin dünýä boýunça maksatnama düzväge gyzyklanýan çagalar bilen gatnaşyk etmek, öz taslamalaryny başgalar bilen bölüşväge mümkinçilik berýän Scratch sosial ulgamy (<https://scratch.mit.edu/discuss/>) hem bar.

Ýokarda nygtalyşy ýaly, Scratch maksatnamasynda animasiýa, multfilm we kompýuter oýunlaryny döretmek mümkün. Oýnuň özi näme? Kompýuter oýunlary näme? Oýunlary döretmek üçin näme etmeli? Kompýuter oýunlary nähili döredilýär?

Diýmek, kompýuter oýunlaryny döretmek üçin siz maksatnama, programmirleme, programmirleme dilleri ýaly düşүnjeleri sözsüz bilmelisiňiz.

MAKSATNAMA

Maksatnama (kompýuter maksatnamasy) diýende, kompýuter düşünip bilyän dilde ýazylan, mälim bir wezipeleri ýerine ýetirmek üçin kompýuter tarapyndan amala aşyrylýan buýruklyryň we görkezmeleriň tertipli yzygiderligi düşünilýär.

PROGRAMMIRLEME

Programmirleme – kompýuter üçin maksatnama düzmek prosesi. Munda maksatnama düzýän adama maksatnamaçy, kompýuter düşünýän ýörite (emeli) dile bolsa *programmirleme dili* dijílyär.

Islendik kompýuter oýunlary haýsy-da bolsa bir programmirleme diliniň kömeginde döredilýär. Programmirleme äleminde kompýuter oýunlaryny döretmek üçin ilki «algoritm» – dijílip, atlandyrylýan ssenariý oýlap tapylmaly, soňra oňa laýyk animasiýa döredilmeli. Diýmek, islendik oýun nähildir algoritm esasyna gurulýan eken.

Siz algoritm düşünje si, algoritmleri grafiki, ýagny blok-shema görünüşinde şekillendirmek boýunça bilimlere eýesiňiz (5-nji synp, 27-nji ders). Blok-shema algoritmi düşünüklü we ykjam görünüşde şekillendirmäge kömek edýär. Onda her bir hereket görünüsü blok belgisi görünüşindäki geometrik şekele laýyk gelýär, blok belgilerine geçmek bolsa çzyklar bilen baglanýar. Aşakdaky jedwelde algoritmleri blok-shema görünüşinde şekillendirmek üçin ulanylýan we giň ýáýran şertli belgiler getirilen.

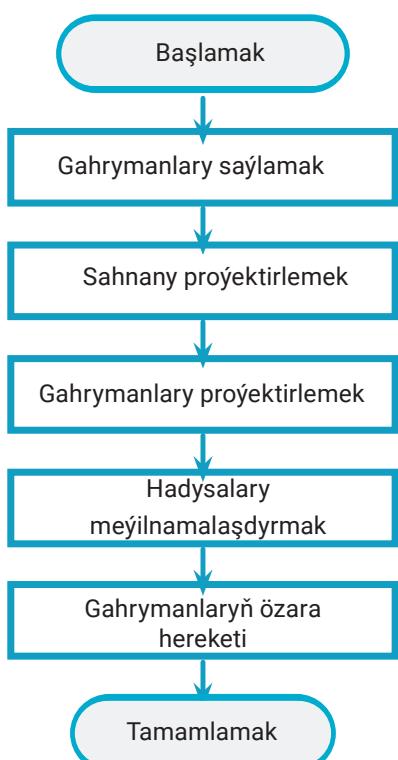
Blok-shemanyň şertli belgileri

Blok ady	Bloguň görünüşi	Bloguň wezipeleri
Algoritmi başlamak/tamamlamak blogy		Algoritmiň başlanışy we tamamlanışy
Girizmek/çykarmak blogy		Maglumatlary girizmek we çykarmak



Funktional blok		Hasaplamak
Garşylykly blok		Şerti barlamak
Sikl blogy		Gaytalanma prosesini (siklini) guramak
Habarlary çap ediji blok		Netijäni çap etmek
Bölek maksatnama blogy		Kömekçi algoritme yüzlenmek (parametrleri hasaplamak)

Scratch maksathamasında oyunlar ssenariysini algoritmda esasynda amala aşyrmak, şu algoritmi bolsa aşakdaky blok-shema görünüşinde şekillendirmek mümkün.



**Oyun döretmek üçin taglymyň we hadysanyň özi ýeterli däl.
Oýny işläp taýýarlamazdan öñ hemmesini gowy oýlanmaly
hem-de aşakdaky soraglara jogap bermeli:**

1. Oýnuň gahrymany kim bolýar? Oýnuň dowamynda ol nähili keýpde bolýar?
2. Ol nähili aýratynlyklara eýe bolmaly? (çalasynlyk, edermenlik, akył, hilegärlilik, ...)
3. Gahryman nämäni öwrenmegi mümkün?
4. Gahryman näme edýär? (ylgamak, bökmek ýa-da kyn ýumuşlary ýerine ýetirmek)
5. Oýnuň dowamynda gahrymanyň nähili özboluşly ukyplary ösdürülýär?
6. Oýun nähili bahalanmaly? Meselem, gahryman gazanan üstünlikleri üçin hökman höweslendirilmeli: ocko, ýyldyzjyk, resurslar (ball, enerjiýa, bonus we başgalar).
7. Oýnuň dowamynda wezipeleri nähili üýtgetmek mümkün? Ýumuşlary ýerine ýetirende kynçylyk derejesi bolmalymy?



40

I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERI DOLANDYRMAK

Islendik oýnuň esasyny animasiýa düzýär.

Eýsem, animasiýa näme?

Oýny döretmek üçin ilki ssenariý (algoritm) düzülmeli, soňra oňa laýyk animasiýa döredilmeli. Islendik obýektiň teswiri we onuň hereketleri netijesinde animasiýa emele gelýär.

Animasiýa (fr. *animation* – ruhlandyrma, janlandyrma; latyn. *anima* – ruh, jan) – teswirleriň logiki ýzygiderliginden emele getirilen hereket.

Çepeř eserlerdäki we oýunlardaky hyýaly obýektleri hereketlendirmek, olara janly görnüş bermek, ýagny «janlandyrmak»da animasiýalardan peýdalanylýar.

Onuň çyzylan, gumly, plastilinli, siluetli we kompýuterli animasiýa ýaly görnüşleri bar. Şol sanda, kompýuterli animasiýa görnüşi häzirki günde animasiýa döretmegiň iň amatly we häzirki zaman tehnologiyasy hasaplanýar.

Interaktiwlik (iňlis. *interaction* – bilelikde hereket etmek) – obýektleriň bir-birine täsiri. Ol obýektleriň bilelikde hereket etmek derejesini we manysyny açyp berýän düşünje hasaplanýar.

Interaktiwlik elementleri – ulgamyň bilelikde hereket edýän ähli elementleri. Olaryň kömeginde başga ulgamyň ýa-da ynsanlaryň (peýdalanyjylaryň) bilelikdäki hereketleri amala aşyrylýar.

Kompýuter oýunlary animasiýa we obýektleriň bilelikde, ýagny özara täsir astynda hereket etmegi (interaktiwlik) netijesinde döredilýär.



Kompýuter oýunlaryny 2 görnüşe: wideo we mobil oýunlara bölmek mümkün. Wideo oýunlar oýun awtomatlary üçin, mobil oýunlar bolsa smartfon we jübi kompýuterleri üçin ýazylan maksatnamalar hasaplanýar.

Scratch gurşawynda obýektler we hadysalar animasiýasyny döretmek size öňden mälim.

Indi kompýuter oýunlaryny döretmegiň basgaçklaryny derňeyäris.

SORAG

Kompýuter oýunlary gyzykly bolmagy üçin olary nähili işläp taýýarlalamaly?



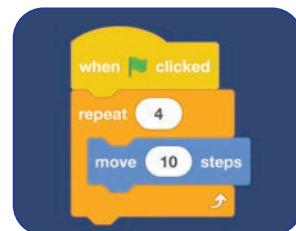
Ideýany anyklamak



Ssenariý düzmek



Sahna we gahrymanlar

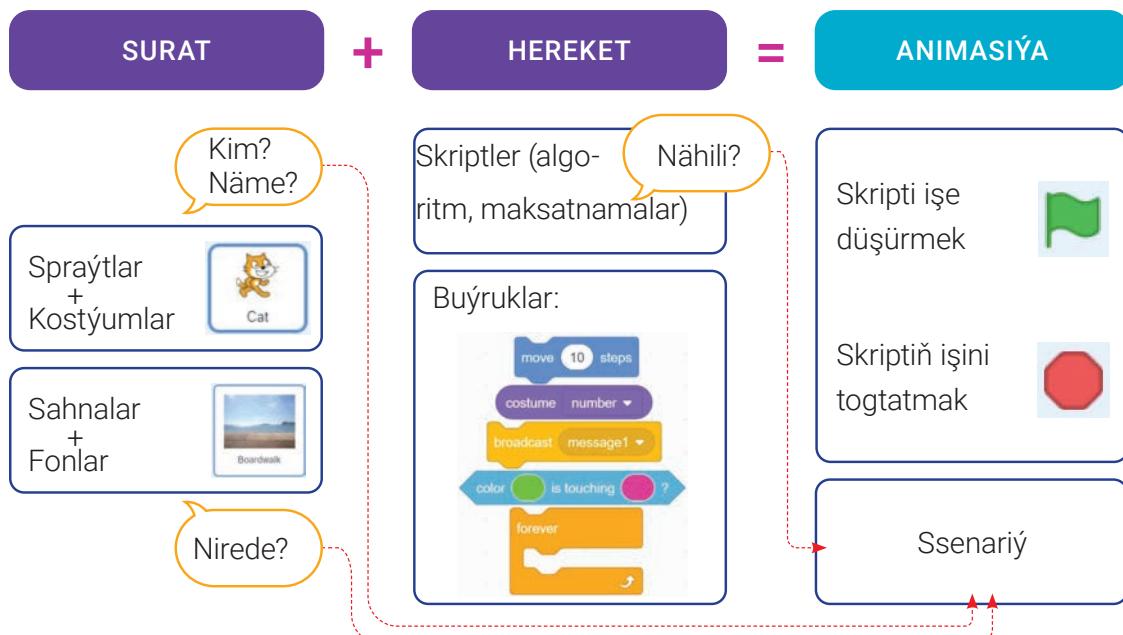


AlgoritMLEME we programmırleme



Ideýa – islendik obýekt, hereket, hadysa, prinsipiň esasy we möhüm aýratynlyklaryny tapawutlandyrýan hyýaly obraz (göz öňüne getirilen tysmal).

Oýun ideýany gahrymanlardan, animasiýadan, hadysalardan we janrlardan düzülýär. Her bir okuwçy oýun üçin öz ideýasyny oýlap tapmagy mümkün. Munuň üçin ol dörediji we synçy bolmaly, fragmentlerden (parçalardan, böleklerden) bir bitini döredip bilmelidir.



Animasiýa ssenariýsi:

1. Kim? Náme?
 - Gahryman.
2. Nirede?
 - Sahnada.
3. Nähili? Kim bilen? Náme bilen?
 - Skriptde ýazylan buýruklar.

«Top we futbolçy» oýnunyň ssenariýsi nähili işenip taýýarlanylýar?

Munuň üçin aşakdaky soraglara jogap bermeli:

1. Oýunda kim ýa-da näme (ýa-da nähili gahrymanlar) gatnaşýar?
 - Kim? – Futbolçy.
 - Náme? – Top.
2. Gahrymanlar nirede ýerleşen? Wakalar nirede bolýar?
 - Sahnada (futbol meydanynda).
3. Kim bilen (ýa-da näme bilen) özara bagly hereketde (gatnaşykda) bolýar?
 - Syçan top bilen, futbolçy bolsa top bilen özara bilelikde hereket edýär.
4. Obýektler (gahrymanlar) bir-biri bilen özara nähili baglylykda hereketde bolýar?
 - Top syçan dolandyrmagynda hereket edýär, oýunçy bolsa topa tarap ylgamaly.



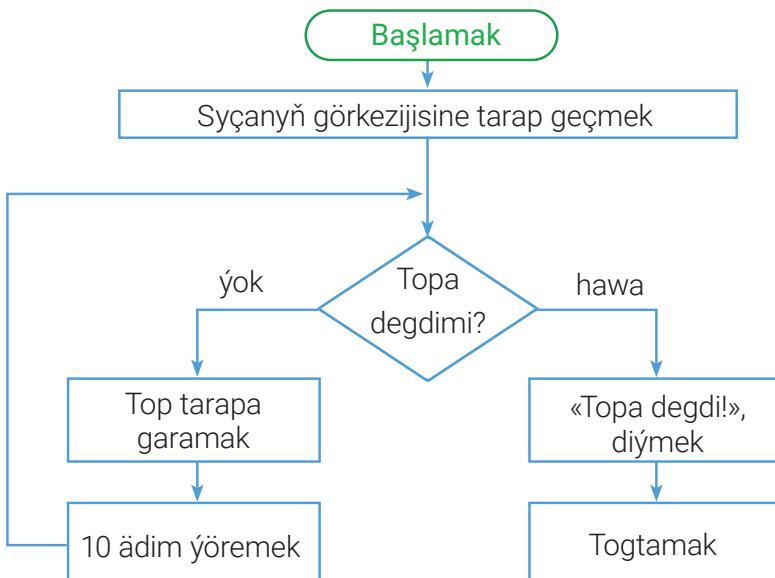
Futbolçy

Top

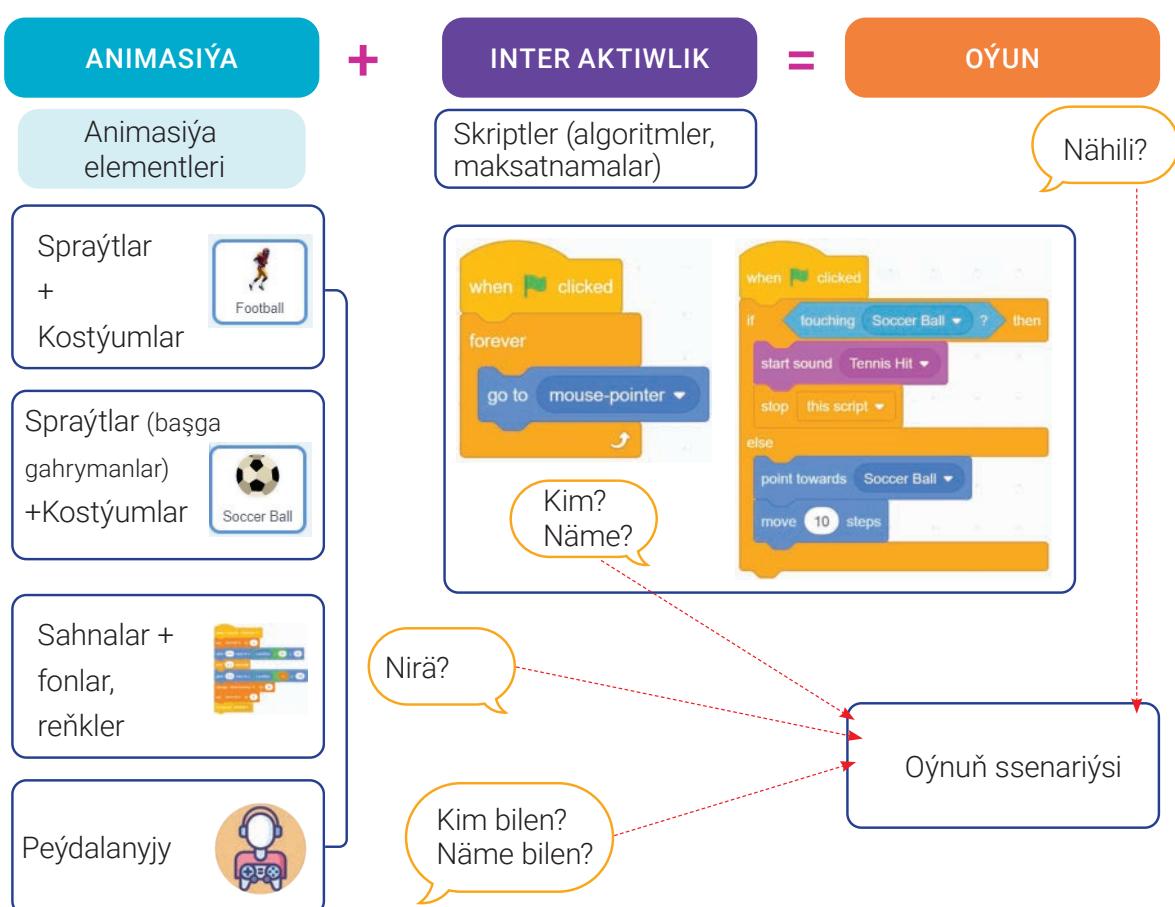


BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

Aşakda oýnuň ssenariýesine laýyk maksatnama blok-shemasyny getirýärис:



Umumy ýagdaýda oýnuň ssenariýsini aşakda getirilen shema arkaly aňlatmak mümkün:





«Topdan bök!» atly oýnuň ssenariýsi

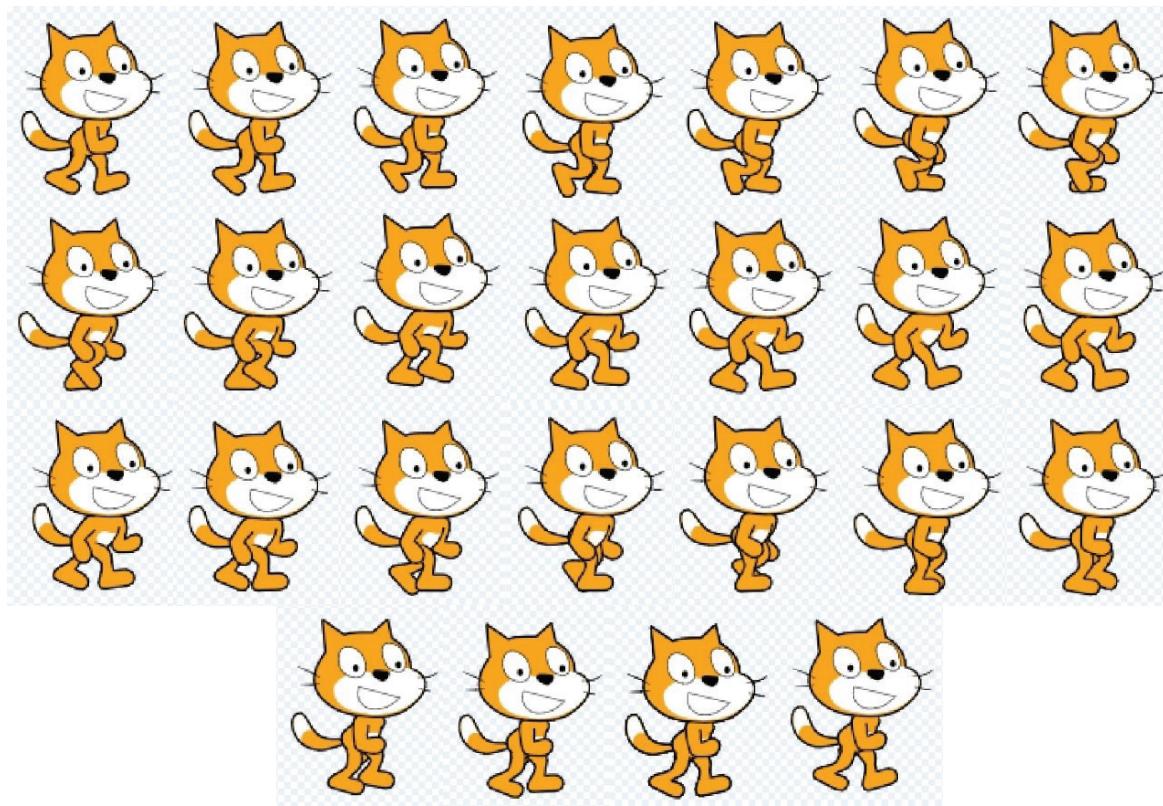
Sahnada toplar pişige tarap togalanyп gelibерýär. Pişik topa degip gitmez ýaly böküп topy geçirip goýbermeli. Munda pişik klawiaturanyň «probel» düwmesiniň kömeginde bökdürilýär. Oýnuň başynda «Janlar sany» 5 -e deň. Eger top pişige degip gitse, «Janlar sany» bire, «Utuşlar hasaby» bolsa 5 balla kemelyär hem-de topuň reňki üýtgap, ol ekrandan gaýyp bolýar. Tersine bolanda, ýagny pişik topy geçirip goýberse, «Janlar sany» üýtgewsiz galýar, «Utuşlar hasabyna» bolsa 10 balla goşulýar. «Janlar sany» 0-a deň bolanda, oýun guitarýar we ekranda «OÝUN GUTARDY» – diýen ýazuw peýda bolýar.

AMALY SAPAK



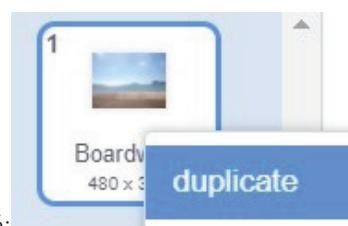
1-nji ýumuş:

1. Maksatnamany işe düşüriň.
2. Pişik spraýtynda hereketlenme animasiýasyny emele getirmek üçin aşakdaky görnüşli kostýumlary dörediň:



Ýatlatma! Eger şu spraýtyň kostýumlaryny döredende kynçylyk çekseñiz, onda ony <https://dr.rtm.uz> saýtyndan yükläp alyp bilersiňiz.

3. Fon üçin «Boardwalk» atly fony ýerleşdiriň.
4. «Boardwalk» atly fon nusgasy – «Boardwalk2» atly 2-fony dörediň:





BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIYASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

5. «Boardwalk2» atly fona «OÝUN GUTARDY» tekstini ýerleşdiriň:

2-nji ýumuş:

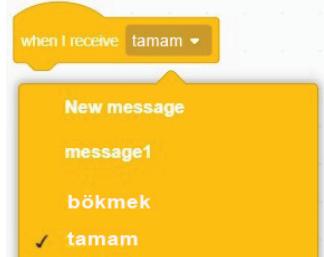
- «Janlar sany:», «Utuş hasaby:», «Yöremek» we «X» atly üýtgeýjileri dörediň (munuň üçin «Variable» bölümündäki «Make a Variable» buýrugyndan peýdalanyň).
- «Janlar sany» we «Utuş hasaby» atly üýtgeýjileri sahnada görünýän ýagdaýa getiriň:



3-nji ýumuş:

- Skriptler penjiresine  bloguny ornaşdyryň.
- «message1» düwmesiniň kömeginde galkyp çykýan sanawy emele getiriň: 

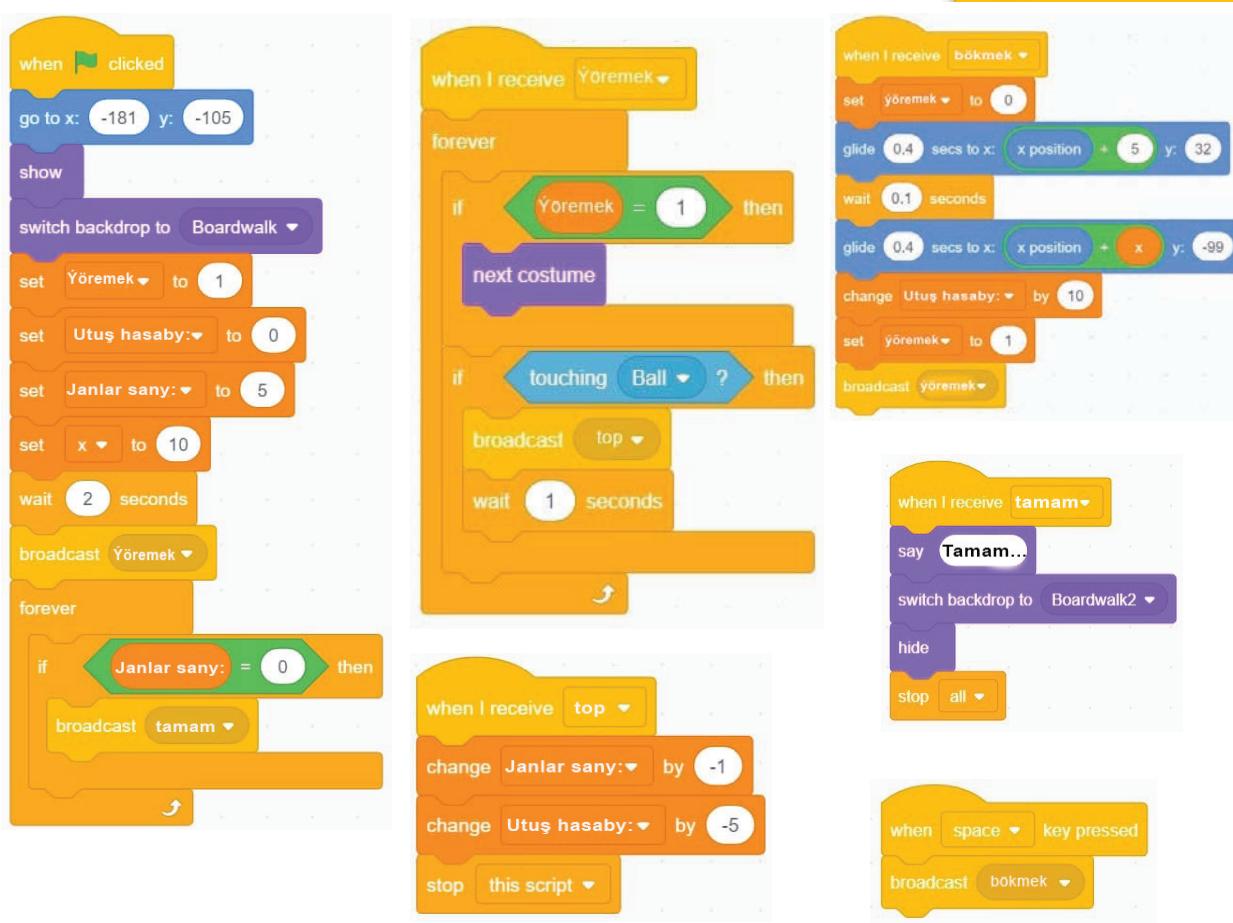
3. «New message» buýrugynyň kömeginde täze habar döretmek penjiresini emele getiriň we «bökmek» atly habary dörediň we OK düwmesini basyň;



- Edil şu tertipde «tamam», «top», «yöremek» ýaly habarlar sanawyny dörediň:

4-nji ýumuş.

Pişik spraýty üçin aşakdaky skriptleri dörediň:





5-nji ýumuş.

Top sprayty üçin aşakdaky skriptleri döredin:

```

when green flag clicked
  show
  go to x: 206 y: -121
  switch costume to ball-a
  forever
    glide (1) secs to x: -230 y: -121
    if touching edge? then
      hide
    wait pick random (1) to (4) seconds
    go to x: 206 y: -121
    show
    switch costume to ball-a
  
```

```

when green flag clicked
  go to x: -181 y: -105
  show
  switch backdrop to Boardwalk
  set Yöremek to 1
  set Utuș sany to 0
  set Janlar sany: to 5
  set x to 10
  wait (2) seconds
  broadcast Yöremek
  forever
    if janlar sany = 0 then
      broadcast tamam
  
```

```

when green flag clicked
  forever
    if touching cat? then
      switch costume to ball-c
      glide (0.5) secs to x: x position y: -180
      hide
  
```

```

when I receive Yöremek
  forever
    if Yöremek = 1 then
      next costume
    if touching Ball? then
      broadcast top
      wait (1) seconds
  
```

```

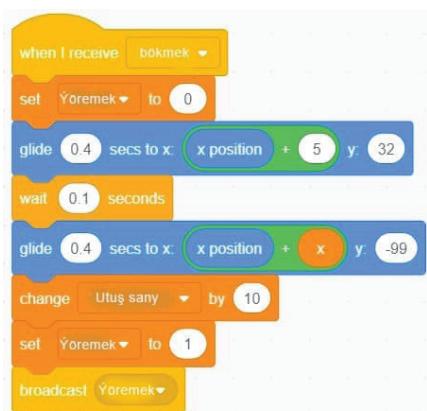
when I receive top
  change Janlar sany by -1
  change Utuș hasaby by -5
  stop this script
  
```

```

when I receive Yöremek
  forever
    if Yöremek = 1 then
      next costume
  
```



40 BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERI DOLANDYRMAK



6-nyj ýumuş:

1. Taslamany işe düşüriň we oýny oýnap görün.
2. Maksatnamada ýalňyşlyk ýoklugna göz ýetireniňizden soň, taslamany «Topdan bökl!» ady bilen saklaň.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

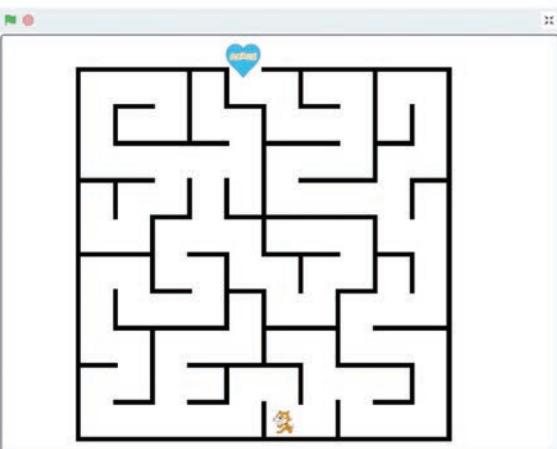


1. Oýun näme? Kompýuter oýunlary näme?
2. Kompýuter oýunlaryny döretmek üçin nämeleri bilmeli?
3. Animasiya näme? Onuň nähili görnüşleri bar?
4. Interaktiw oýunlary döretmek näme üçin zerur?
5. Kompýuter oýunlaryny ssenariýsiz döretmek mümkünmi? Näme üçin?
6. Scratch maksatnamasynda kompýuter oýunlaryny döretmek basgańçaklaryny sanaň.

ÖÝ İŞİ



1. Aşakdaky görnüşli labirint üçin oýun ssenariýsini ýazyň.

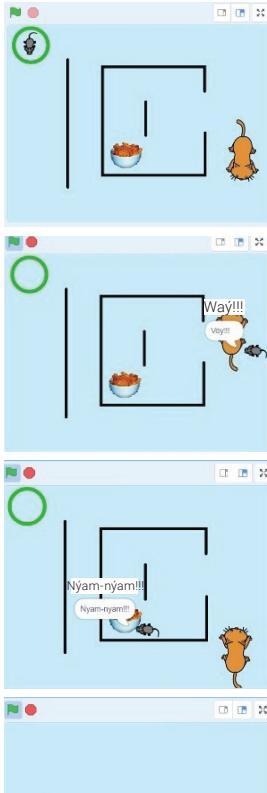


2. Oýunda interaktiwligi amala aşyrmak üçin peýdalananın mümkün bolan buýruklar barada pikirleniň.
3. Ýazan ssenariýňiz esasynda oýnuň maksatnamasyny düzüň.



9-nyj ders. BARLAG IŞI. TASLAMA İŞLERİNİN TANYŞDYRMASY

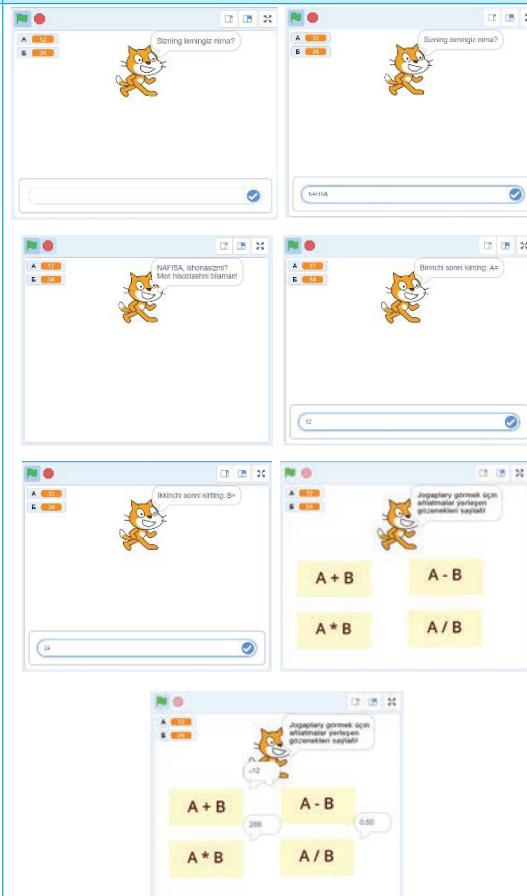
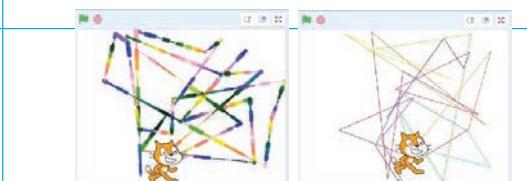
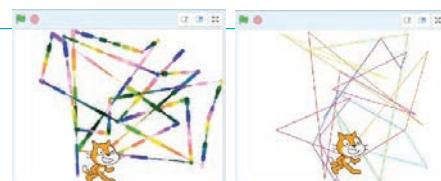
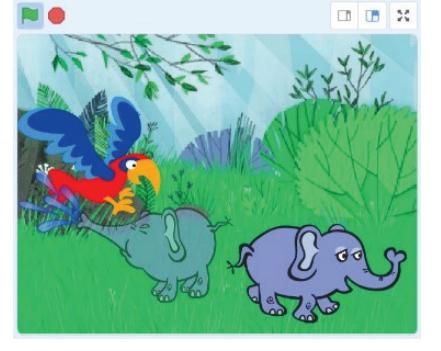
Scratch gurşawynda amala aşyrylýan taslama görnüşleri:

Taslama görnüşi	Taslamanıň ady we taglymy	Taslama nusgasы
Sazly	<p>Sazly äleangoşar</p> <p>7 hili äleangoşar reňkindäki spraýtlara do, re, mi, fa, sol, lýa, si ýaly 7 sany sazly nota ýerleşdirilen. Pişik reňklere degse, degişlilikde oňa ornaşdyrylan nota sesi ýaňlanýar we spraýtyň reňki üýtgeýär. Pişik buluda degse, barabanyň sesi, güneše degende bolsa başga bir notanyň sesi ýaňlanýar.</p>	
Interaktiw oýun	<p>«Pişik-syçan» oýny</p> <p>Syçan labirintdan geçip, peýnire ýetip barmaly. Labirint arkaly geçende, pişik syçany peýnire ýetip barmagyna päsgel beryär.</p> <p>Oýnuň gahrymanlary 3 sany: pişik, syçan we peýnir spraýtlaryndan ybarat.</p> <p>Eger syçan ýolda gara diwara ýa-da pişige duşsa, onda «Waý!!!» – diýen habar çykýar we syçan ýene ýaşyl töwerekiniň içine ýerleşýär.</p> <p>Eger ol gapdaky peýnire ýetip barsa, «Nyam-nyam!!!» – diýip, ses çykarýar.</p> <p>Sahna üçin suratdaky ýaly labirint cyzmaly.</p>	 <p>Oýun gutardy</p>



40

I BAP. PROGRAMMIRLEME TEHNOLOGIÝASY. OBÝEKTLERİ DOLANDYRMAK

Taslama görnüşi	Taslamanыň ady we taglymy	Taslama nusgasy
Dialog (gepleşik) elementli	<p>Men hasaplamagy bilyärin</p> <p>Pişik peýdalanyjy bilen aşakdaky dialog esasynda gepleşige girişyär we peýdalanyjy tarapyndan girizilýän 2 sanyň üstünde +, -, *, / ýaly amallary ýerine yetirýär:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Salam! – Adyňyz näme? – Meselem, NAFISA. – NAFISA, ynanýarsyňzmy, men hasaplamagy bilyärin! – Birinji sany giriziň: A = – Meselem, 12. – Ikinji sany giriziň: B = – Meselem, 24. – Jogaplary görmek üçin aňlatmalar ýerleşen gözenekleri saýlaň! – $A + B$; $A - B$; $A * B$; A / B ýazuwly gözenekleri saylamanak arkaly sahnada hasaplama netijeleri görünüyär. 	 
Grafika	<p>Abstraksiya</p> <p>Pişik abstraksion görünüşdäki çyzyklary çyzýar.</p>	
Animasion	<p>Animasiya</p> <p>Sahnada 2 pil bolup, 1 guş uçup ýör. Pilleriň biri hortumyndan suw pürküp hereketlenýär, ikinjisi bolsa sahnada gezmeleýär. Uçup ýören guş pillerden käbirine degip gitse, olaryň reňki agarýar. Mälim wagt geçip, pilleriň reňki ýene öz ýagdaýyna gaýdýar.</p>	

Ýumuş. Ýokarda getirilen her bir ssenariye laýyk taslamalary dörediň.



II BAP. TEKST PROSESSORYNDA NAMALARY GAÝTADAN İŞLEMEK

OKUW MAKSADY

Bu bapda Siz:
resmi namalary döretmäge goýlan talaplary;
namalara obýektleri ýerleşdirmegiň tertibini;
nama sahypasyny formatlama tertiplerini;
MS Word tekst prosessorynyň goşmaça mümkünçiliklerini bilersiniz.

BAŞARNYK

Babyň kömeginde Siz:
tekst prosessorynda resmi namalary taýýarlamagy;
MS Wordda döredilen namany parollamagy;
MS Wordda döredilen namany çap etmegi;
nama kolontitul, çykgyt we giperyüzlenmeleri ýerleşdirmegi;
namanyň sahypasynyň araçäklerini we ugurlaryny kesgitlemegi;
namanyň sahypalaryny nomerlemeği;
namada sanawlary emele getirmegi;
nama SmartArt obýektleri, şeýkil, 3D model we formulalary ýerleşdirmegi bilersiniz.

SERİŞDELER

MS Word



10-njy ders. TEKST PROSESSORYNDA NAMALAR BILEN ISLEMEK

Mälim bolşy ýaly, 5-nji synp dersliginde MS Word tekst prosessorynda işlemek boýunça ilkinji düşunjeler berlen bolup, ondan gündelik durmuşda nähili peýdalanmak boýunça amaly görkezmeler hem hödürleen.

Namadaky maglumatlary okamaga amatly görnüşde formatlamak üçin, olary sanaw görnüşinde şekillendirmek mümkün. Nama döredende birnäçe maglumaty sanap geçmeli bolsa, «Списки» buýrugynyň birnäçe görnüşinden peýdalanylýar. Çünkü sanaw aýratyn hatarlarda ýazylan belgiler bilen bölünen bolýar.

Deňeşdirip görün hany, haýsy görnüşdäki maglumaty okamak hem-de ýatda saklamak amatly?

1-nji nusga:

- kepir balygy, karas balygy, okun, leňneç;
- alma, ülje, nar, injir;
- süýt, mesge, gaýmak, ýag;
- yüz, göz, gaş, burun;
- materik, ada, ýarymada, deňiz.

2-nji nusga:

kepir balygy, karas balygy, okun, leňneç, alma, ülje, nar, injir, süýt, mesge, gaýmak, ýag, yüz, göz, gaş, burun, materik, ada, ýarymada, deňiz.

Markerli sanawy döretmek we üýtgetmek

1. Sanaw emele getirmek üçin berlen tekstiň her bir bölegi aýry hatarlara girizilýär.
2. Girizilen tekst islendik usulda bellik edilýär.
3. «Главная» menýusy saýlanýar (1).
4. «Абзац» bölümünden «Маркеры» buýrugyndaky saýlanýar (2).
5. Marker belgisi hökmünde peýdalanmak mümkün bolan birnäçe görnüş bar bolup, olardan islendik belgi saýlanýar (3).

Amallar yzygiderligi ýerine ýetirilende, her bir sözbaşa markerler peýda bolýar. «Enter» düwmesiniň kömeginde soňky sözbaşa geçirilende, awtomatik ýagdaýda şu markere eýe sanaw emele gelýär.

Belgi görnüşini islege görä üýtgetmek mümkün. Munuň üçin:

- 1) döredilen sanaw bellik edilýär;
- 2) «Главная» → «Маркеры» buýrugyndan arkaly (2) täze belgi saýlanýar (3).

DAYANÇ DÜŞÜNJELER

Sanaw – sifr ýa-da marker arkaly bellenen sözbaşylar toplymy.

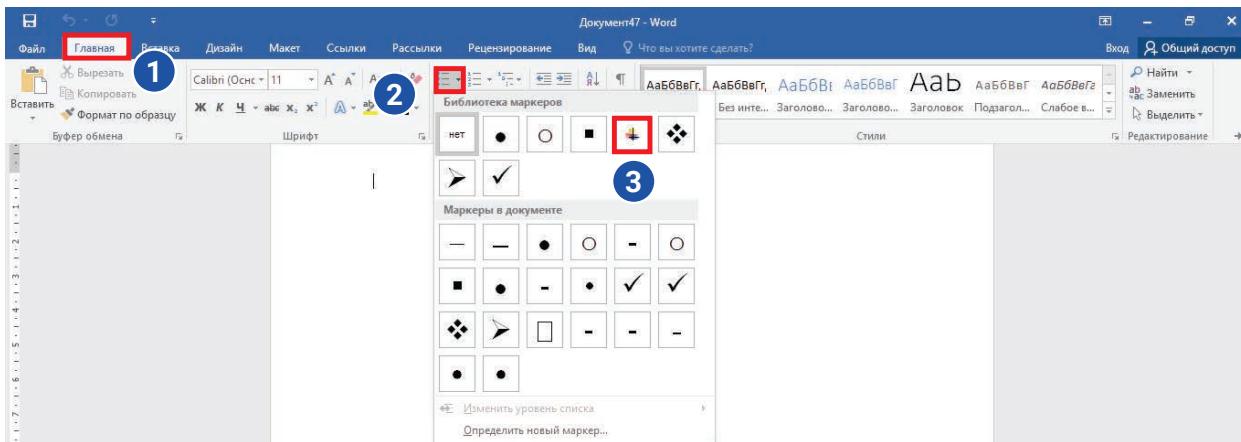
Marker – sanaw emele getirmek üçin peýdalanylýan belginiň görnüsü.

YATLATMA



Sifriň kömeginde bellenen sözbaşylar toplymy *sifri* sanaw diýlip atlandyrylyar.

Markerde bellenen sözbaşy toplumlaryna bolsa *markerli* sanaw diýilýär.



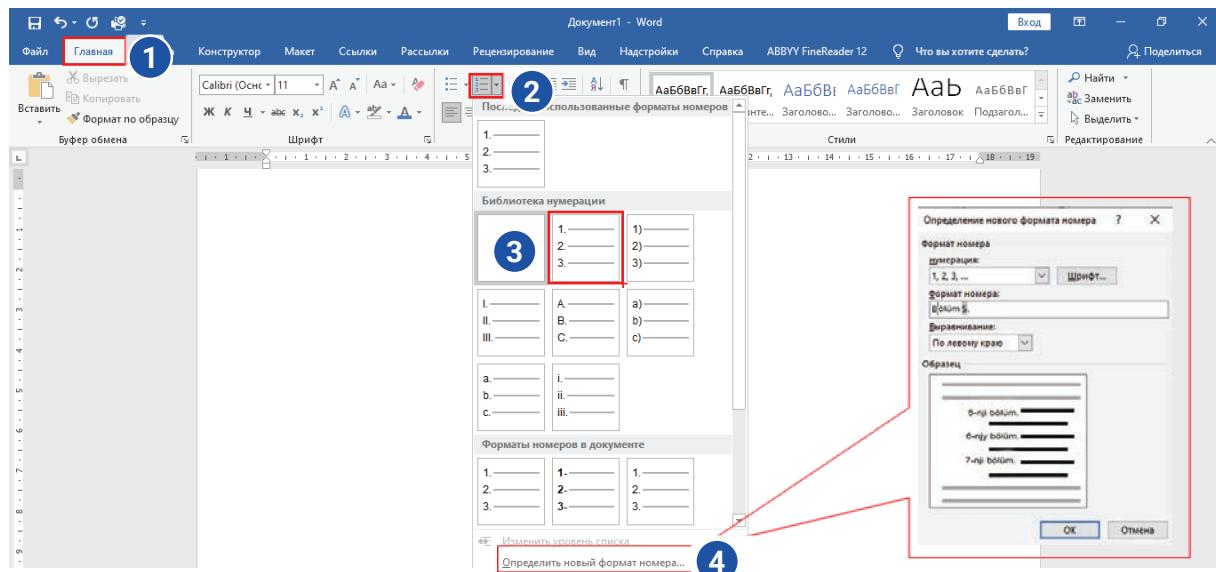
MS Word tekst prosessory diňe bir markerli däl, eýsem nomerlenen sanawy döretmäge-de mümkünçilik beryär. Nomerli(sifrlı) sanaw hem markerli sanaw ýaly alynýár.

Sifrlı sanawy döretmek we üýtgetmek

1. Sanaw emele getirmek üçin berlen tekstiň her bir bölegi aýratyn hatarlara girizilyär.
2. Girizilen tekst meýletin usulda bellik edilýär.
3. «Главная» menýusy saýlanýar (1).
4. «Абзац» bölümünden «Нумерация» buýrugydaky saýlanýar (2).
5. Sifrlı sanaw üçin meýletin nomerleme belgisi saýlanýar (3).

Belgi görünüşini islege görä üýtgetmek mümkün. Munuň üçin:

- 1) döredilen sanaw belgilenyär;
- 2) «Главная» menýusyndaky «Нумерация» buýrugyndan (2) arkaly täze belgi saýlanýar (3);
- 3) sifrlı sanaw üçin kitaphanada bar bolmadyk täze sifr formatyny emele getirmekde «Определить новый формат номера» buýrugy saýlanýar (4);
- 4) «Формат номера» hataryna sifrden öň girizilen islendik söz (bölüm, mysal we başgalar) emele getirilýän sifrlı sanaw üçin marker hökmünde ulanylýar.





II BAP. TEKST PROSESSORYNDA NAMALARY GAYTADAN ISLEMEK

Namada sanaw döredende aşakdaky kadalar berjaý edilmeli:

- 1) sanawdan öñki sözlem nokat ýa-da iki nokat bilen tamamlanmagy mümkün. Eger şu jümlädäki söz ýa-da jümle ondan soň nähilidir sanaw bardygyny görkezse ýa-da sanawdaky maglumatlar ondan öñki sözlemi düşündirip berse, iki nokat ulanylýar. Tersine bolanda, sanawyň öñünden nokat goýulýar;
- 2) arap ýa-da rim sifrli sanawlarda:
 - a) eger sifrden soň nokat bolsa, tekst uly harp bilen;
 - b) eger sifrden soň ýaý goýlan bolsa, tekst kiçi harp bilen başlanýar;
- 3) sifrli sanawda kirill ýa-da latyn harplary ulanylса:
 - a) eger uly harpdan soň nokat goýulanda, tekst uly harp bilen;
 - b) eger kiçi harpdan soň ýaý ulanylса, tekst kiçi harp bilen başlanýar;
- 4) markerli sanawlarda tekst kiçi harp bilen başlanýar;
- 5) sanaw elementinden soň aşakdaky dyngy belgileri goýulmagy mümkün:
 - a) otur, eger sanaw bir elementden ybarat bolsa;
 - b) nokatly otur, eger sanaw elementi kiçi harp bilen başlanmaly bolsa;
 - c) nokat, eger sanaw elementi uly harp bilen başlanmaly bolsa;
- 6) sanawyň ahyrky elementinden soň nokat goýulýar.

Mälim bolşy ýaly, gündelik durmuşda dürli resmi nama taýýarlamak zerurlygy uly bolup, olary MS Word tekst prosessorynda taýýarlamak örän amatly we aňsat.

Resmi namalaryň sany gaty kän, olardan iş ýöretmek prosesinde peýdalanylýanlary **maglumat-habar resminamalary** hasaplanýar. Bulara arza, beýannama, bildirişnama, wesýetnama, ynanç haty, maglumatnama, häsiýetnama, hödürnama, çakylyk, terjimehal, düşündiriş haty, bildiriş, hasabat ýaly namalary mýsal getirmek mümkün.

ÝATLATMA



Arza – belli bir edaranyň ýa-da wezipeli şahsyň adyna käbir haýış, teklip, şikaýat we başga mazmunda ýazylýan resmi nama. Mekdep okuwçysy, talyp, menejer, fermer, inžener, alym, telekeçi, wezipeli şahs – jemgyyetiň islendik agzasy arza ýazmak hukugyna eýe. Arza başga resmi namalar ýaly anyk, gysga jümleler bilen anyk we düşünükli ýazylmalydyr.



Arzanyň zerur bölekleri:

- 1) arza ýollanan edaranyň ýa-da wezipelii şahsyň ady;
- 2) arza ýazyjynyň ýasaýan ýeri, wezipesi, ady, atasynyň ady we familiýasy;
- 3) namanyň ady (arza);
- 4) esasy tekst (teklijip, haýyış, şikaýat we ş. m.);
- 5) arza goşmaça edilýän namalaryň ady (eger zerur bolsa);
- 6) arza ýazyjynyň goly, adynyň we atasynyň adynyň baş harplary, familiýasy;
- 7) arza ýazylan sana (gün, aý, ýyl).

Şuny nygtamak gerek, ýagny arzanyň zerur bölekleri ählí ýagdaýlarda hem, birmeňzeş bolmaýar. Aglaba arzalar üçin goşmaçanyň gerek bolmazlygy mümkün we başgalar.

Terjimehalyň esasy zerur bölekleri:

- 1) namanyň ady (terjimehal);
- 2) tekst:
 - awtoryň familiýasy, ady we atasynyň ady;
 - doglan senesi (gün, aý, ýyl) we ýeri;
 - milleti, sosial gelip çykyşy;
 - ata-enesi barada gysgaça maglumat (familiýasy, ady we atasynyň ady, iş ýeri);
 - maglumaty (nirede, haçan we nähili okuw mekdebini guitaranlygy, maglumatyna görä käri);
 - işiniň görnüşleri;
 - ahyrky iş ýeri we wezipesi;
 - sylaglary we höweslendirmeleri;
 - jemgyýetçilik işlerindäki gatnaşygy;
 - maşgala ýagdaý we magala agzalarynyň düzümi;
 - pasport maglumatlary;
 - ýasaýan ýeri (öý salgysy), telefon belgisi;
- 3) sene;
- 4) goly.

Terjimehal adaty kagyza ýazylyp, çap edilmegi mümkün. Teksti beýan etmek şekili hekaýa usulynda bolup, birinji şahsyň dilinden ýazylýar.



ÝATLATMA



Terjimehal – mälüm bir şahs tarapyndan öz şahsy durmuşy we işi barada beýan edilen ýazuw. Terjimehal birmeňzeş ülħä eýe däl, her kim öz çemeleşmesi esasynda ýazyp biler. Ol awtor tarapyndan özbaşdak düzülýän nama. Sebäbi erkin (meýletin) düzülse-de, bu namada käbir bölekler hökman bolmalydyr.



II BAP. TEKST PROSESSORYNDA NAMALARY GAYTADAN ISLEMEN

Rezýumä girizilmegi maslahat berilýän maglumatlar sanawy

Sözbaşy: terjimehal, ady we familiýasy

Maksady: hemişelik iş, işe ýerleşmek, dereje, wezipe

Şahsy maglumatlar: telefon belgisi, elektron poçtasy, şahsy blogy, sosial ulgamlardaky profili, öý salgysy, maşgala ýagdaý

Surat: adatda, 3.5×4.5 ölçegli birmeňzeş reňkli fonda.

Esasy maglumatlar: haýsy ýyllar aralygynda, haýsy okuňmekdeplerinde bilim alanlygy hem-de ýoreden işi barada maglumatlar

Gazanan üstünlikleri: hormat haty, sertifikatlar

Goşmaça maglumatlar: şahsy sypatlar, gyzyklanmalar

Amerikanyň Birleşen Ştatlarynda rezýume nusgalaryny taýýarlamagyň iň meşhury «Cirriculum Vitae» (terjimesi – durmuş ýoly) diýlip atlandyrylyp, gysgaça CV (Si-Vi) diýilyär. CV bäsdeşlik edip bilýän zähmet bazarynda şahsyň umumy ukybyny görkezýän resminama hasaplanýar.

Bu günüki günde giň ýáýran usullardan biri bu – taýýar blankalary Internet sahypalaryndan alyp, oňa şahsy maglumatlary ýerleşdirmek arkaly rezýume döretmekdir.

Rezýume faýlynyň adyny Familiya_at_wezipe şeklinde saklap goýuň. Şeýdip saklansa, faýly tapmak aňsat bolýar hem-de iş beriji faýl döreden şahs barada gowy düşünjä eýe bolmagyna esas döredilýär.

Aşakda gyzykly görnüşe eýe rezýume şablonlaryny almak we olary gaýtadan islemek mümkünçiligini berýän web-sayıtlaryň sanawy getirilen:

Nº	Web-sayıtyň ady	Mümkinçilikleri
1.	https://www.canva.com/ru_ru/sozdat/rezume/	Taýýar şablonlara dürlü reňkde we şriftde maglumat girizmek arkaly redaktirlemek netijesinde gyzykly görnüşe eýe rezýume taýýarlamaga mümkünçilik berýän web-sayt.
2.	https://rezume.me/	Sanawdan geçmegi talap edilmez, onlaýn ýagdaýda rezýume taýýarlamak hem-de olary ýükläp almaga mümkünçilik berýän mugt web-sayıt.
3.	https://zety.com/resume-templates#1	İş berijileri hem-de işgärleri dolandyrmak amalyýetindäki tejribeler esasynda taýýarlanan şablonlar ýerleşen iňlis dilindäki sayt.

YATLATMA



Rezýume Ýewropanyň ösen döwletleri hem-de ABŞ-nyň kadrlar dolandyryşy amalyýetinden girip gelen resmi namalardan biri hasaplanýar. İşe ýerleşmek prosesinde öz rezýumesini hödürlemek häzirki zaman biznesde etiket kadalaryndan biridir. Rezýume taýýarlamaga dürlü döwletlerde talap dürlüce bolup, şonuň ýaly-da, rezýume arkaly şahsda öz ukybyny reklama etmek mümkünçiliği peýda bolýar.



AMALY SAPAK



1. Tekstli resminama dörediň we Ÿaşlar guramasynyň agzasy hökmünde «Terjimehal» atly resmi namany taýýarlaň we ony «Terjimehal.docx» ady bilen saklaň.
2. Öň döreden «Terjimehal.docx» atly resmi namany açyň. Resmi namanyň soňky bölegine aşakdaky jümläni goşuň:
«Şu resmi namada aşakdaky ýakyn garyndaşlarym barada maglumat getirilen.»
Soňra, markerli sanaw buýrugynyň kömeginde resmi nama ýakyn garyndaşlarynyzyň sanawyny giriziň.
3. Resmi namada döredilen markerli sanaw belgisini belgä çalşyryň.
4. Täze resminama dörediň we ony «Bägül.docx» – diýip atlandyryň.
Şu nama mellege bägül ekmek prosesini basgańcaklaýyn amala aşyrmagyň tertibini nomerli sanaw görnüşinde ýazyp çykyň:
 - 1) mellekden oňaýly ýer saýlamak;
 - 2) bölünip alnan ýere güli ekmek üçin cukur gazmak;
 - 3) cukura azajyk dökün salmak ...;
 - 4)Sanawy dowam etdiriň.
5. **Toparyň işi.** Synpdaky okuwcylar iki topara bölünýär. Birinji topar – «Iş beriji guramanyň işgärleri», ikinji topar – «Işe ýerleşsek bolýan raýatlar». Ikinji toparyň agzalary işe ýerleşmek üçin öz rezýumelerini taýýarlayáar. Birinji toparyň agzalary taýýarlan namalaryň netijesine görä, olardan bir sanysyny işe kabul edýär. Kabul edilen karar düşündirilýär.

SORAGLAR WE YUMUŞLAR



1. Arza, terjimehal, bildiriş ýaly resminamalar haýsy ýagdaýlarda gerek bolýar?
2. Arza ýazmagyň tertibini düşündiriň.
3. Terjimehal ýazanda nämelere üns bermeli?
4. Rezýume ýazmak üçin taýýar şablonlary yükläp almakda peýdalanmak mümkün bolan web-saytlara mysal getiriň.
5. Namalarda haçan sanawlardan peýdalanmak netijeli hasaplanýar?
6. Nomerli we markerli sanawlaryň tapawudy nämede?
7. Namalarda sanaw emele getirmegiň kadalary barada nähili maglumata eýesiňiz?



ÖÝ IŞI



1. Aşakdaky sanawly maglumaty öz içine alan resminama dörediň we ony saklaň.

Duşenbe günü üçin ders jedweli:

- 1) matematika;
- 2) Informatika we MT;
- 3) ene dili;
- 4) şekillendiriş sungaty;
- 5) saz;
- 6) iňlis dili.

2. Aşakdaky sanawly maglumatlary öz içine alan resminama dörediň hem-de maglumatlary aşakdaky ýaly formatlaň:

Bahar	Güýz
• Mart	• Sentýabré
• Aprel	• Oktýabré
• Maý	• Noýabré

Tomus	Gyş
• Iýun	• Dekabré
• Iýul	• Ýanwar
• Awgust	• Fewral

3. Mekdep direktorynyň adyna aşakdaky sebäplerden biri esasynda arza taýýarlaň:

- a) bir ýerden başga ýere geçenligi sebäpli şu mekdebiň altynjy synpyna kabul etmek barada;
- b) döwlet synagynda gatnap bilmeýänligi sebäpli gaýtadan tabşyrmak barada.

4. <https://rezume.me/> saýty arkaly ýükläp alınan rezýume şablony saklanan namany ýükläp alyň, öz maglumatlarynyz esasynda namany gaýtadan dolduryň we saklaň.

5. Siz firmanyň direktorysyňyz. Ähli işçileriniň resmi namalaryny birmeňzeş görnüşe getirmek isleýärsiňiz. Olaryň terjimehallaryny taýýarlaýarlar. Munuň üçin siz umumy görnüş işläp taýýarlamaýalsyňyz. Bu wezipäni MS Word maksatnamasında ýa-da depderiňizde amala aşyryň.



11-nji ders. KOLONTITUL, ÇYKGYT WE SAHYPA TERTIP NOMER GOÝMAK

Resminama döretmek dowamynda her bir sahypa tekstdäki esasy maglumatdan daşary nama degişli goşmaça maglumat girizmek zerurlygy döreýär. Meselem, kitap bölüm we baplary ady. Wezipäni ýerine ýetirmek prosesinde kolontitul buýrugyndan peýdalanmak mümkün.

Kolontitul (fr. colonne – sütün we latyn. *titulus* – ýazuw, sözbaşy) – sahypanyň ýokary ýa-da aşaky böleginde yerleşen hem-de sözbaşı, awtoryň ady, namanyň ady we baby ýaly başga gerekli goşmaça maglumatlary öz içine alýan maglumat. Çap neşeriň ähli sahypalarynda yerleşdirilen sözbaşı sahypalary, suratlar bilen doldurylan bölekler bulara degişli däldir. Maglumat sahypanyň üstki bölegine «Верхний колонтитул», aşaky bölegine bolsa «Нижний колонтитул» buýrugynyň kömeginde goşulýar. Beýle ýagdaý nama barada goşmaça gerekli maglumatlary ýatda saklamak üçin amatlylyk döredyär.

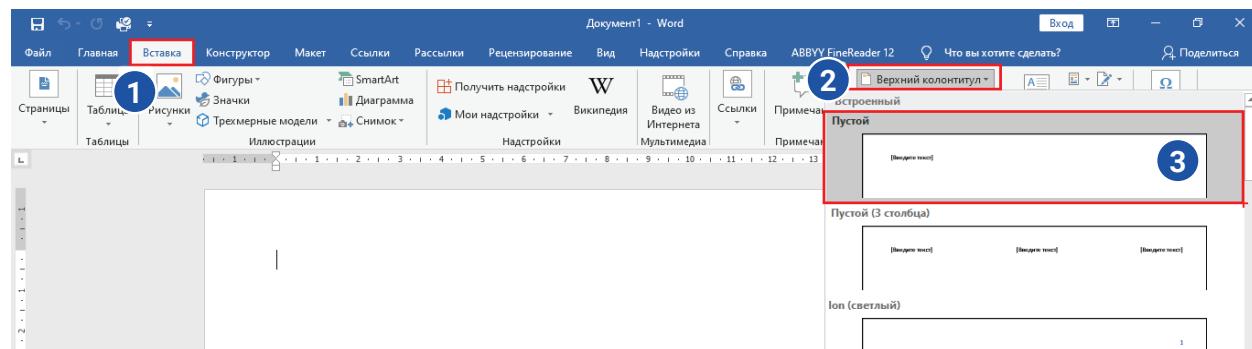
Namanyň meýletin sahypasynyň ýokary ýa-da aşaky bölegine kolontitul goşulanda, namanyň her bir sahypasynda şu maglumatlar peýda bolýar.

Nama faýlyň adyny we awtoryň adyny namanyň her bir sahypasynda görkezmek üçin «Верхний колонтитул»dan peýdalanylýar.

Namanyň döredilen senesi ýa-da sahypanyň nomeri ýaly maglumatlary «Нижний колонтитул»a yerleşdirmek maslahat berilýär.

«Верхний колонтитул»y yerleşdirmegiň tertibi:

1. «Вставка» menýusyndan «Верхний колонтитул» buýrugi saylanýar (1).
2. Netijede ekrannda «Верхний колонтитул» sozlamalarynyň wertikal menýusy peýda bolýar (2).
3. Wertikal menýudan «Пустой» atly görnüş saylanýar (3).



Ýokardaky amallar yzygiderligi saylananda, sahypanyň ýokarky bölegi nokatly çyzyk bilen bölünýär hem-de gerekli maglumaty girizmek üçin «Введите текст» ýazuwy peýda bolýar.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

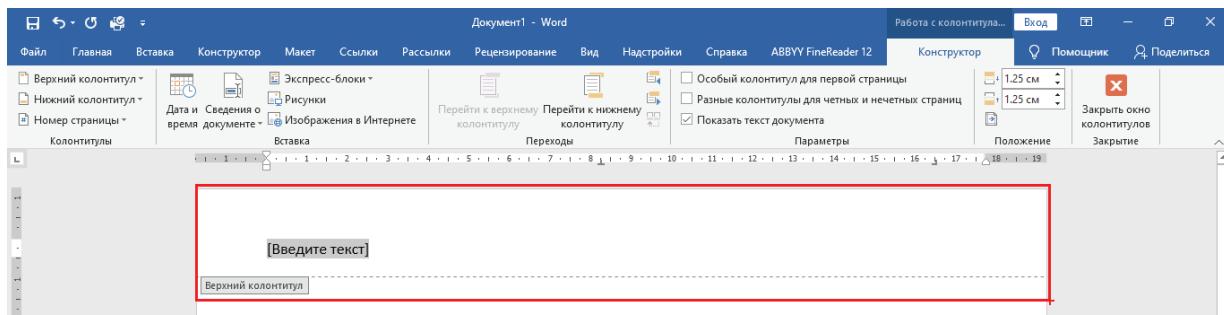
Üstki kolontitul – sahypanyň ýokary bölegindäki bölüm.

Aşaky kolontitul – sahypanyň aşaky bölegindäki bölüm.



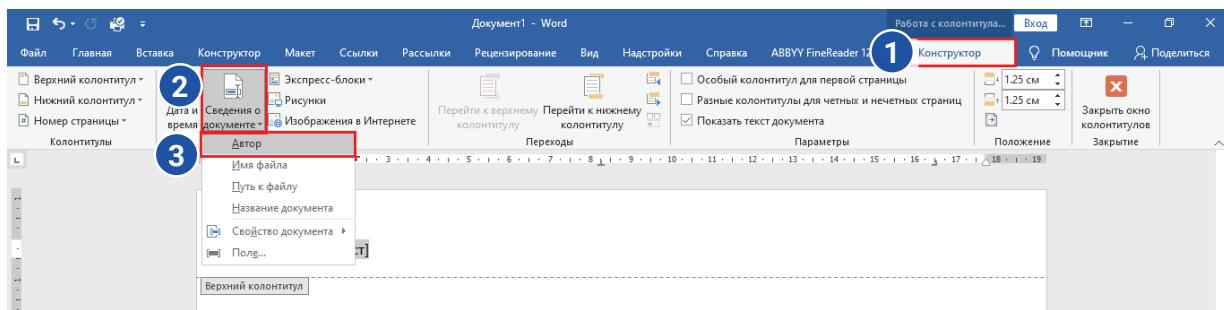
50
II BAP.

TEKST PROSESSORYNDA NAMALARY GAYTADAN ISLEMEMK



Namanyň üstki kolontitul bölegine iki hili usulda maglumat goşmak mümkün:

- [Ведите текст] ýazuwynyň ýerine klaviaturanyň kömeginde ýa-da nusgasy alnan tekst girizilýär;
- nama baradaky ýörite maglumatlary aşakda getirilen amallar tertibinde goşup bilersiňiz.
Üstki kolontitula nama baradaky ýörite maglumatlary goşmagyň tertibi:
 - menýular lentasyndaky («Лента») «Работа с колонтитулами» – «Конструктор» (1) menýusyndan «Сведения о документе» (2) buýrugy saýlanýar;
 - üstki kolontitula goşmak mümkünçiligi bar bolan maglumatlar sanawy açylýar;
 - kolontitula goşmakçy bolan meýletin maglumat saýlanýar. Meselem, namanyň awtorynyň ady peýda bolmagy üçin «Автор» bendi saýlanýar (3).



ÝATDA SAKLAŇ!



Namanyň aşaky kolontitulina maglumatlary goşmak hem üstki kolontitula maglumat goşmak ýaly amala aşyrylýar. Bu prosesi kompýuterde özbaşdak ýagdaýda ýerine yetirmek maslahat berilýär.

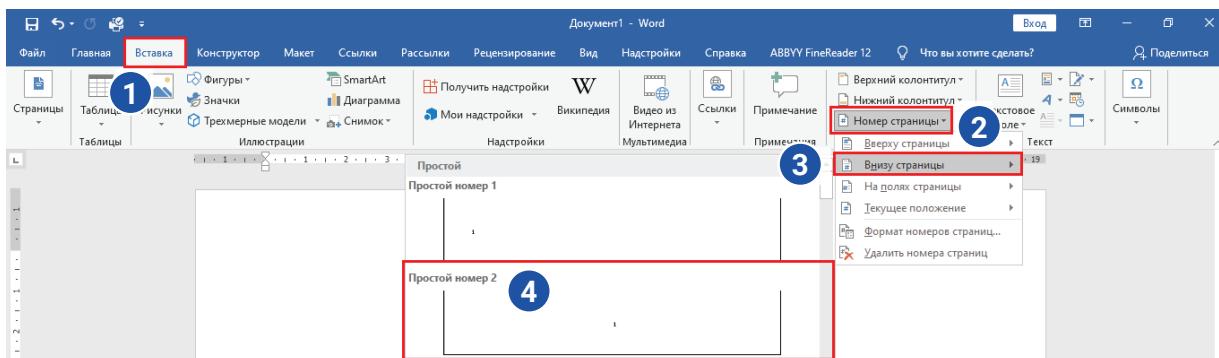
DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Çykgyt (iňlis. footnote, rus.сноска) – namanyň ahyrky sahypasynyň ýa-da maglumat getirilen sahypanyň aşaky kolontitulyna ýerleşdirilen tekst.

Kegl – şrifttiň wertikal ölçegi. Ol punktlarda ölçenýär.

Namanyň sahypasyny nomerlemek tertibi:

- «Вставка» (1) menýusyndan «Номер страницы» (2) buýrugy saýlanýar;
- açylýan sanawdan «Внизу страницы» buýrugy saýlanýar (3);
- soňra nomerler aşaky kolontitulyň haýsy bölegine ýerleşdirilişi görkezilen şablon saýlanýar, munda sahypalar awtomatik ýagdaýda nomerlenýär (4).



4. Колонтитулардағы маглуматтар редактированнен соң, менюлар лентасынан «Закрыть окно колонтитулов» буюруғы саяланыр.

Nama çykgyt ýerdeşdirmek

Çykgyt – бұл мәтіндең темада referat ы да кәбір ылмұ resminama тәуірламак процесінде пеýdalanylýan esasy параметрлерден біріdir. Çykgydyň wezipesi namadaky adalgalary anyklaşdyrmakdan, maglumat çeşmelerini görkezmekden ybarat.

Çykgytlary ýerdeşdirmеги MS Word текст процессында awtomatik ýagdayda amala aşyrmak мүмкін. Munda çykgytlar sahypanyň aşaky kolontitul bölegine ýerdeşdirilýär. Olar, adatda, esasy tekstden кіңде keglde girizilýär.

Çykgytlar iki görünüşe bölünýär:

- ýönekeý çykgyt – düşündirilýän текст ýerleşen sahypanyň aşaky kolontitulynda ýerdeşyär (Alt+Ctrl+F);
- jemleýji çykgyt – düşündiriş текстli namanyň ahyrky sahypasynyň aşaky kolontitul böleginde ýerdeşyär (Alt+Ctrl+D).

1 пункт = 1 : 72 дýуым;

1 дýуым = 2 cm 54 mm.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Sahypanyň görünüşini sazlamak – listiň görünüşини üýtgetmek. Muňa listiň oriýentasiýasyny üýtgetmegi mysal getirmek мүмкін.

Oriýentasiýa – sahypanyň görünüşi.

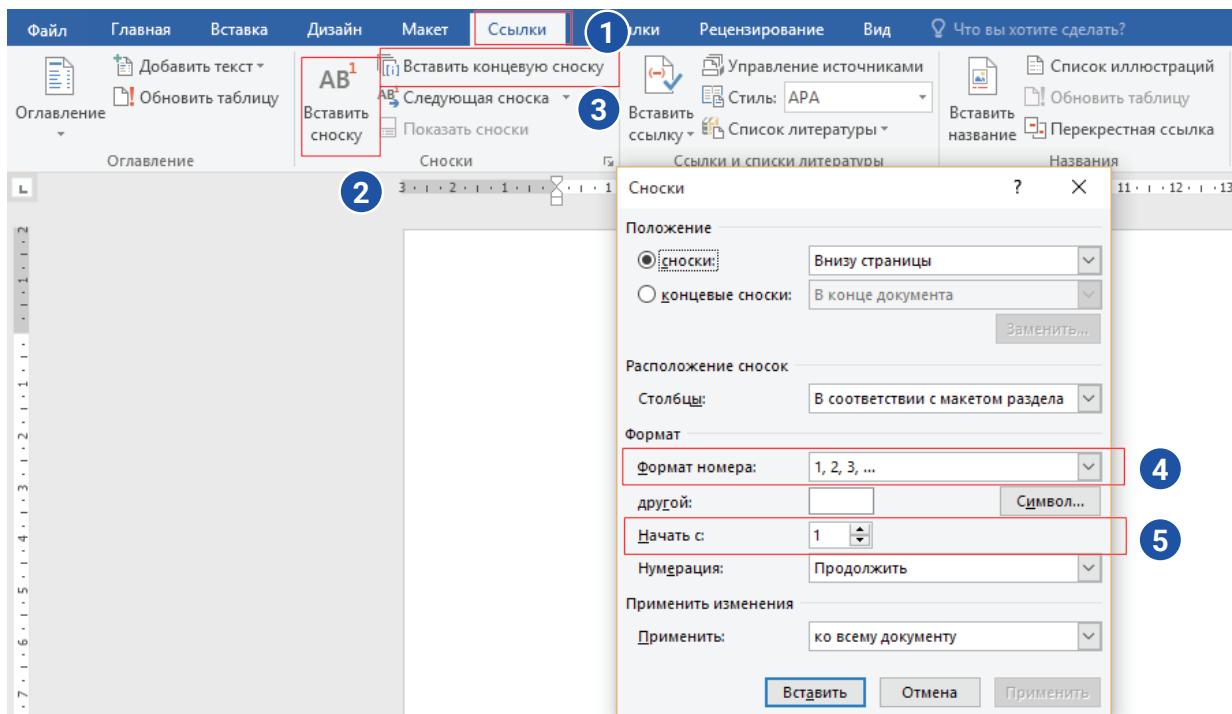
Listiň araçägi – nama sahypasynyň dört tarap araçägindäki boş meýdan.

MS Word текст процессы «Ссылки» менюсында «Сноски» панели bar болуп, ol çykgyt sazlamalary bilen işlemäge niyetlenen. Onda aşakdaky amallar ýerine yetirilýär:



II BAP.

TEKST PROSESSORYNDA NAMALARY GAYTADAN ISLEMEMK

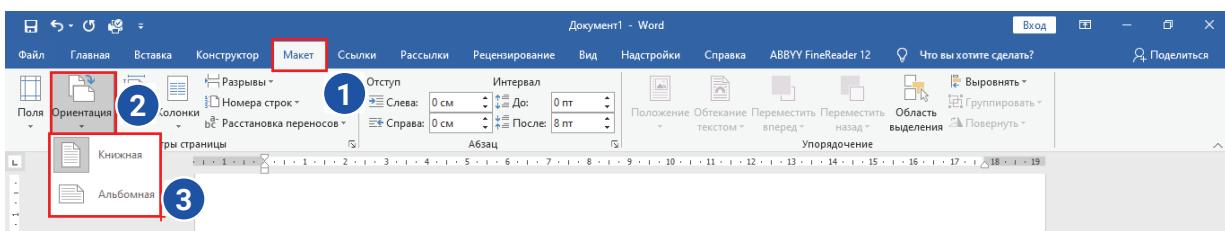


- 1) курсор çykqyt goýulmagy zerur bolan tekstiň ahyryna goýulýar;
- 2) «Ссылки» (1) менýusyndan «Вставить сноска» (2) buýrugyny saýlamak arkaly nama çykqyt ýerleşdirilýär. Munda sahypanyň aşaky kolontitul böleginde gorizontal araçák çyzygy hem-de çykqyt nomeri peýda bolýar;
- 3) «Вставить концевую сноска» buýrugynyň kömeginde jemleyiji çykqyt ýerleşdirilýär (3);
- 4) «Сноски» dialog penjiresinden peýdalanylýar, çykgydyň namadaky ýerleşishi we ony nomerlemek formaty dolandyrylyär. «Формат» böleginde çykqytalary nomerlemek usullary üýtgedilýär. Çykqytalary diňe bir arap sifrleri däl, belki dürli belgiler bilen bellemek hem mümkün (4);
- 5) «Начать с» meýdanynda namada çykqyt näçenji nomenden başlanýandygy görkezilýär (5);
- 6) çykgydy ölçürmek üçin tekstiň ahyryndaky çykqyt belgisi saýlanyp «Delete» düwmesi basylýar.

Sahypanyň görünüşini sazlamak. Listde tekstiň ýerleşmek parametrlerini sazlamak täze namany döretmek prosesiniň möhüm böleklerinden biri hasaplanýar. Nama resmi görnüşe eýe bolmagy üçin sahypanyň görünüşini sazlamak amallaryndan peýdalanylýär.

Sahypanyň görünüşini üýtgetmek:

- 1) «Макет» → «Ориентация» buýrugynyň kömeginde sahypanyň görnüşi üýtgedilýär (1, 2);
- 2) sahypanyň görnüşi albom (Альбомная) ýa-da kitap listi (Книжная) görnüşinde bolup biler (3).



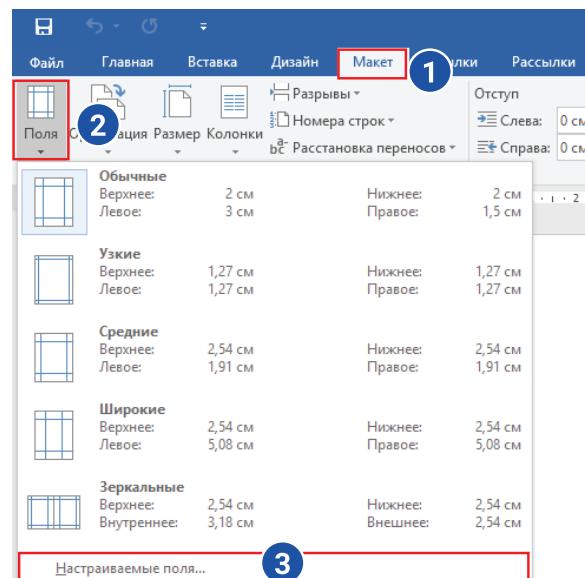


Namalarda sahypanyň araçäklerini üýtgetmek

Sahypa maglumatlary girizmek prosesinde araçäk böleklerinde boş meýdanyň barlygyna üns beriň. Bu girizilýän maglumatlar sahypanyň araçäginden berlen aralykda ýerleşmegi bilen düşündirilýär. Meselem, sahypa köpräk maglumat ýerleşdirmek üçin şu listiň araçägini üýtgetmek mümkünçiligi bar.

Şu prosesi amala aşyrmak üçin aşakdaky buýruklar yzygiderligi ýerine yetirilýär:

- 1) «Макет» (1) → «Поля» (2) buýrugu saýlanýar;
- 2) peýda bolan wertikal menýudan gerekli sahypa araçägi saýlanýar;
- 3) eger menýuda gerekli sahypa araçägi bar bolmasa, «Настраиваемые поля...» (3) buýrugynyň kömeginde meýletin list araçägi üçin bahalar berilýär.



AMALY SAPAK



1. MS Word maksatnamasynda aşakdaky maglumatlary öz içine alýan «Taryhy_yadygärlilikler.docx» namasyny döredin.

Daşkent – Özbegistan Respublikasynyň paýtagty bolup, Merkezi Aziýadaky iň iri şäherlerden biri. Daşkent Özbegistanyň ençeme şäherleri ýaly gadymy şäherdir. Onuň ýaşı 2000 ýıldan geçýär. Yazuw çeşmelerine görä, Daşkendiň taryhy gadymky döwürlere baryp direlýär. Daşkent şäherinde örän köp taryhy ýadygärlilikler bar. «Kökedaş» medresesi¹, Şyh Howandi Tahir kümmeti², Hoja Ahror juma metjidi³ ýaly taryhy ýadygärlilikler örän öwadan görnüşde gurlan bolup, her bir ýadygärlilik öz taryhyna eýe.

¹ Muhammet Salyh Garahoja Taşkandy özüniň «Taryhy jadidaýi Taşkand» kitabynda «Kökedaş» medresesini Darweşhan gurdurandygyny yazýar we kitabyň kä ýerlerinde medresäni Darweşhan medresesi diýip hem atlantyryar.

² Şyh Howandi Tahir kümmeti 15-nji asyra degişli köne kümmet binýadynyň üstüne 18–19-njy asylarda gurlan; munda Mawerannahrda 14-nji asyryň ahryryndan ösen iki otagly dik kümmet-toplum cyzgylary saklanap galynan.

³ Hoja Ahror juma metjidi 1451-nji ýılda gurduryylan. Köp geçmän, 1454-nji ýılda onuň golaýında Hoja Ahror medresesi hem gurlupdyr.

2. Döredilen namanyň tekstine sözbaşy goýuň.
3. Şu taryhy ýadygärlilikleriň sanawyna özüniz ýasaýan çäge ýakyn ýerleşen taryhy ýadygärlilikler baradaky maglumatlary goşuň.
4. Döredilen nama sahypanyň araçägi üçin parametrleri aşakdaky ýaly ýerleşdiriň: çepden 20 mm, sagdan 10 mm, ýokardan we aşakdan 15 mm.
5. Döredilen namada sahypanyň nomeri we nama döredilen senäni görkezýän maglumaty aşaky kolontitula ýerleşdiriň.



II BAP.

TEKST PROSESSORYNDA NAMALARY GAYTADAN ISLEMEK

SORAGLAR WE YUMUSLAR



1. Resminama kolontitul ýerleşdirmek nähili meseleleri aradan aýyrýar?
2. Menýular lentasyndaky «Работа с колонтитулами» → «Конструктор» menýusyndaky «Сведения о документе» buýrugyndan haýsy ýagdaýlarda peýdalanylýar?
3. Siziň pikiriňizce, namada çykgytlary ýerleşdirmek näme üçin gerek?
4. «Вставить сноска» hem-de «Вставить концевую сноска» buýrukrarynyň özara tapawutlaryny düşündiriň.
5. Sahypanyň görnüşini sazlaýjy buýruklar barada maglumat beriň.

ÖÝ İŞİ



1. Öňki dersde döreden terjimehal ýazylan namaýzy MS Word maksatnamasyna yükläp alyň.
 - 1) namadaky jemi teksti bellik edip (CTRL+A), nusga dörediň (Ctrl+C) we tekstiň dowamynda nusgany ýerleşdiriň (CTRL+V);
 - 2) nama üçin sahypanyň araçäginiň parametrlerini aşakdaky ýaly goýuň: cepden 25 mm, sagdan 15 mm, ýokardan we aşakdan 10 mm;
 - 3) üstki kolontitula öz adyňyzy we synpyňyzy giriziň;
 - 4) namanyň aşaky kolontitulynyň sag bölegine sahypanyň nomerlerini giriziň.

GYZYKLY MAGLUMAT

Dünýäde 1,2 milliarddan artyk adamlar Microsoft Office amaly maksatnamalar paketinden peýdalanyar. Şu adamlaryň aglab alegi bolsa Android we iOS operasiýa ulgamlarynda işleyän gurluşlar üçin Office mobil goşmaçalary makul görýär. Microsoft Build kompaniyasy 2016-njy ýylda geçirilen konferensiýanyň dowamynda dünýäde 1,2 milliarda ýakyn Microsoft Office peýdalanyjylary, her gün 3-4 sagadyň dowamynda ofis maksatnamalaryndan peýdalanyandyklaryny köpçülige mälim etdi. Şu goşmaçalar şu güne čenli 340 milliondan artyk gezek yüklenip alnan. Her aýda Office 365 hyzmatyndan peýdalanyan 50 müne ýakyn täze korporatiw peýdalanyjylar peýda bolýar we Office 365 amaly maksatnamalar paketine iberilen elektron poçta habarlarynyň umumy sany 4 trilliondan geçýär. Şonuň ýaly-da, geçirilen barlaglar kompaniyalaryň 85 göterimi bulutly maksatnamalardan peýdalanyandyklaryny görkezdiler.



12-nji ders. NAMALARDA ŞEKIL WE BLOK-SHEMALARY DÖRETMEK

Nama döretmek, esasan, tekstleriň kömeginde amala aşyrylyar. Munda tekst görkezmeli, düşnükli hem-de ýatda saklamak aňsat bolar ýaly dürli grafiki obýektlerden peýdalanmak mümkün. MS Word tekst prosessorynyň «Вставка» menýusynda ýerleşen «Иллюстрации» bölümü maglumatyň wizual görünüşini tiz we aňsat döretmek üçin «SmartArt», «Фигуры», «Значки», «Трехмерные модели», «Снимок» ýaly buýruklardan peýdalanmaga mümkünçilik berýär.

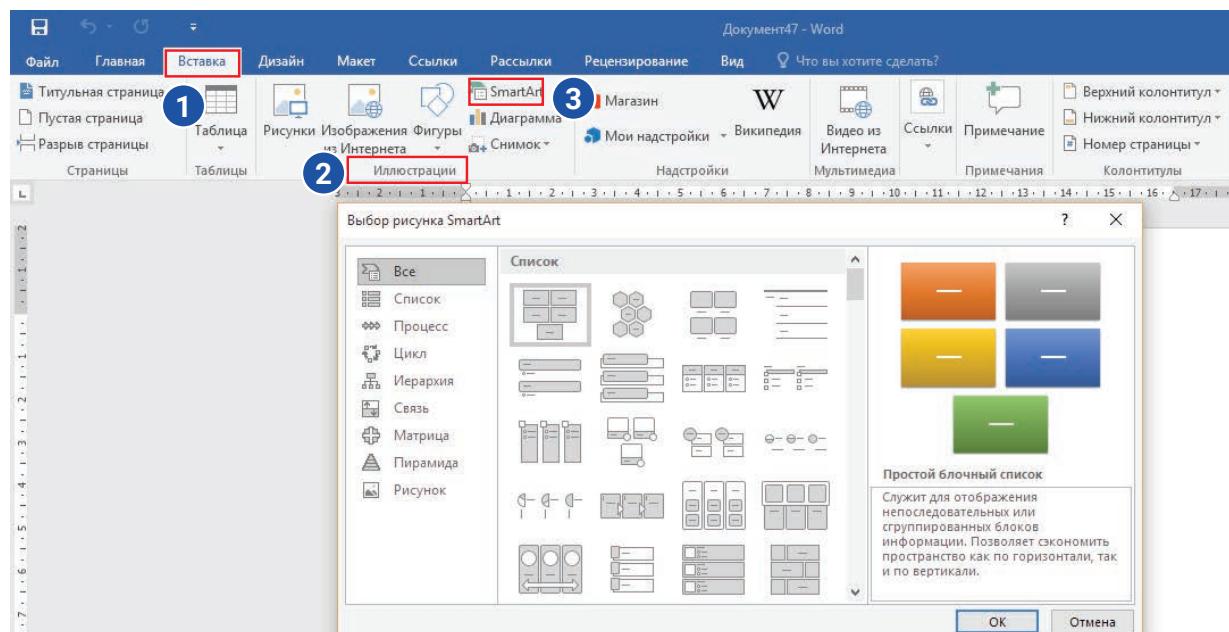
DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

SmartArt obýektleri – tekstli maglumatlary ykjam hem-de wizual görünüşde döretmäge mümkünçilik beriji shemalar.
Stil – käbir obýektiň görünüşini bezände peýdalanylýan effekt.

SmartArt söz birikmesi iňlisçe «smart» – akyllı hem-de «art» – sungat sözlerinden düzülen.

SmartArt obýektini nama ýerleşdirmek hem-de saýlanan şablona tekst goşmak:

- 1) «Вставка» (1) menýusyň «Иллюстрации» (2) bendinden «SmartArt» (3) buýrugy saýlanýar;
- 2) ekranda peýda bolan «Выбор рисунка SmartArt» dialoglar penjiresinden gerekli görnüşdäki maket saýlanýar;
- 3) saýlanan SmartArt maketine aşakdaky tekst girizmek usullaryndan biri arkaly tekst girizmek mümkün:
 - a) «Текст» ýazuwly bölek saýlanýar we gerekli maglumat klawiaturanyň kömeginde girizilýär;
 - b) öňünden taýýarlanan tekst ýerleşen faýl açylýar, gerekli tekst bölegi bellik edilip, nusga döredilýär (CTRL+C) we nusgalanan tekst «Текст» ýazuwly bölege ýerledirilýär (CTRL+V).





ÝATDA SAKLAŇ!

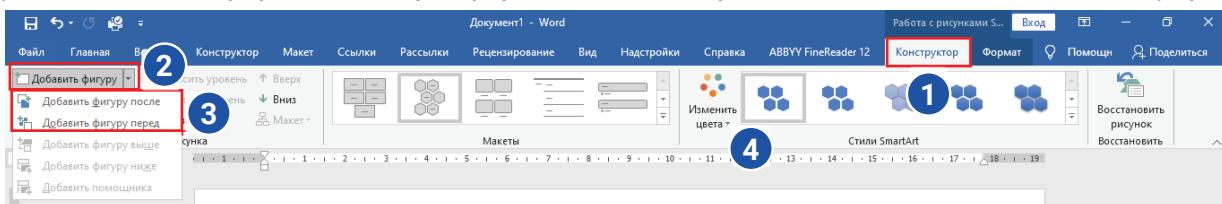


SmartArt obýekti nama goýlandan soň eger tekst girizmek ýer galdyrylmadyk bolsa, teksti çep tarapynda ýerleşen saýlanýar hem-de tekst girizilýär.

Saýlanan SmartArt obýektindäki figuralary ölçürmek ýa-da olary goşmak arkaly olaryň sanyny üýtgetmek mümkün.

SmartArt obýektine figura goşmak we ölçürmek tertibi

1. SmartArt obýekti nama ýerleşdirende awtomatik ýagdaýda MS Word maksatnamasynyň menýular hatarynda «Работа с рисунками SmartArt» bendi emele gelýär. «Работа с рисунками SmartArt» – «Конструктор» (1) menýusyndaky «Добавить фигуру» (2) buýruguy saýlanýar.
2. Eger «Работа с рисунками SmartArt» ýa-da «Конструктор» menýulary lentada peýda bolmasa, ol namada ýerleşen SmartArt obýektini saýlamak, ýagny obýekte syçanyň çep düwmesini iki gezek basmak arkaly emele getirilýär.
3. Aşakda getirilen amallardan biri saýlanýar (3):
 - a) «Добавить фигуру после» buýrugynyň kömeginde saýlanan figuradan soň täze figura goşulýar;
 - b) «Добавить фигуру перед» buýrugynyň kömeginde saýlanan figuradan öň täze figura goşulýar.



SmartArt obýektiniň reňkini üýtgetmek:

- 1) SmartArt grafiki obýekti saýlap alynýar;
- 2) «Работа с рисунками SmartArt»-yň «Конструктор» menýusyndan «Изменить цвета» buýruguy saýlanýar (4). Munda birnäçe reňkler toplumy emele gelýär, olardan islendikçe saýlap alynýar.

SmartArt stili – iki we üç ölçegli dürlü effektler

kombinasiýasy bolup, saýlanan obýekte professional, özboluşly bezeg bermek üçin peýdalanylýan görnüş.

SmartArt grafiki obýektiň stilini üýtgetmeliň tertibi:

- 1) SmartArt elementi saýlanýar;
- 2) «Работа с рисунками SmartArt» – «Конструктор» menýusyndan stili üýtgetmek üçin gerekli görnüş nusgasy saýlanýar.

Maslahat. Nama ýerleşdirilen SmartArt obýektiniň ölçegini üýtgededende, onuň araçgäindäki marker gerekli ölçegi emele getirmegi üçin meýletin burça üýtgedilýär.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

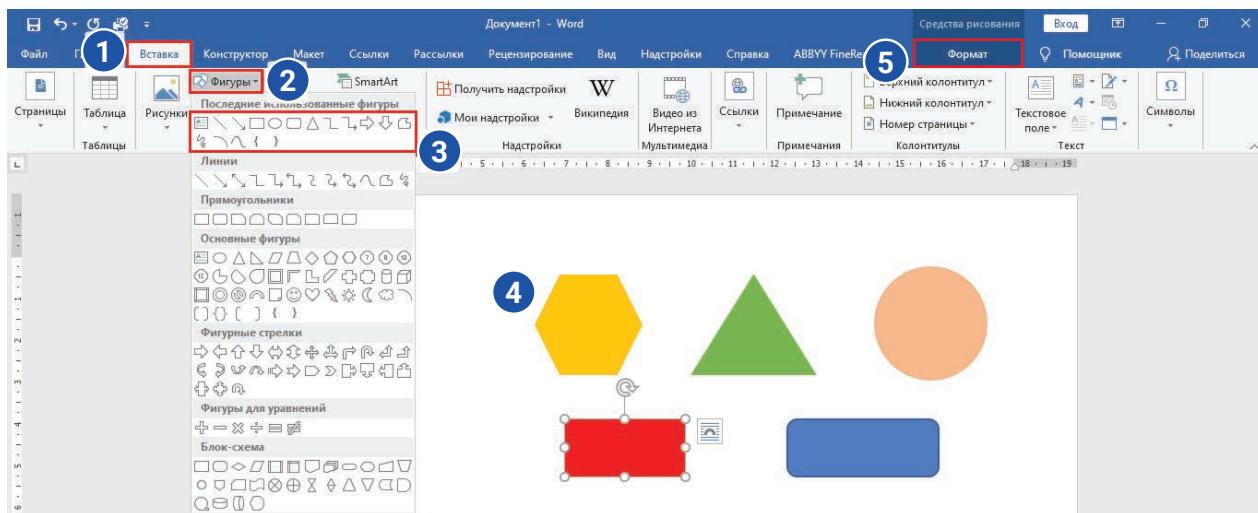
Wektorly teswir – çyzyklardan düzülen teswir görnüşi.

3D model – üç ölçegli obýektleriň teswiri.



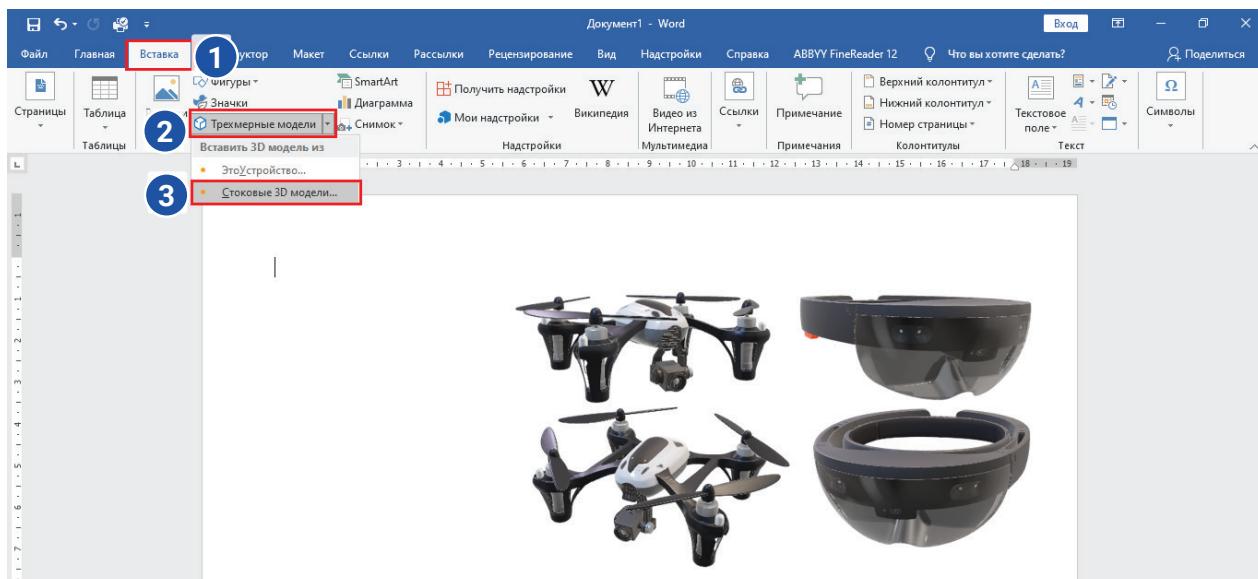
Namalarda şekilleri döretmek

Tekstli nama «Вставка» (1) → «Фигуры» (2) buýrugynyň kömeginde dürli wektorly şekiller ýerleşdirilýär (3). Şekilleri ýanaşyk ýa-da üstme-üst ýerleşdirmek (4), olaryň reňkini we ölçegini üýtgetmek mümkünçilikleri bar. Bu amallar şekiller nama ýerleşdirilenden soň emele gelyän «Средства рисования» → «Формат» menýusyndaky buýruklar arkaly ýerine ýetirilýär (5).



Nama 3D modelleri goşmak

«Вставка» → «Трёхмерные модели» buýrugynyň kömeginde tekstli resminama dürli 3D modelleriň teswiri ýerleşdirilýär. 3D modelleri meýletin burç astynda aýlap görmek hem-de dürli burçda nama ýerleşdirmek mümkünçiliği bar.

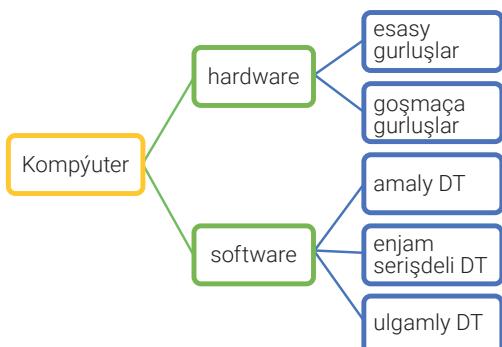




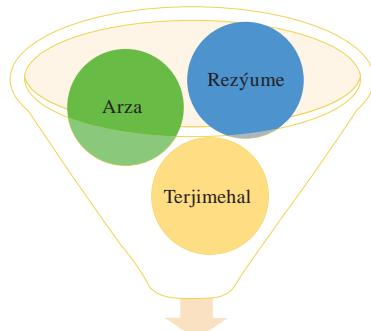
II BAP. TEKST PROSESSORYNDA NAMALARY GAYTADAN ISLEMEMK

AMALY SAPAK

1. Aşakdaky SmartArt obýektini dörediň we ony «Kompýuter.docx» ady bilen saklaň.



2. Aşakdaky SmartArt obýektini dörediň we ony «Namalar.docx» ady bilen saklaň.



MAGLUMAT-INFORMASION
NAMALAR

3. «Kompýuter.docx» faýlynda emele getirilen grafiki şahalary dowam etdiriň. Munda figuranyň görnüşini üýtgedip bilersiňiz.

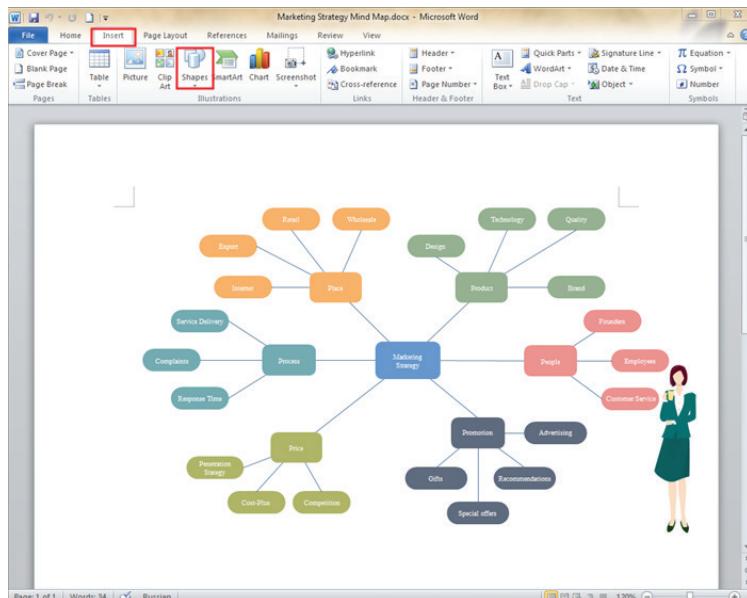
4. Aşakdaky temalaryň birinde islendikçe «Mind maps» («Akyl ýetirme kartasy»)ny dörediň. Munda şeklärlerden peýdalanmak maslahat berilýär.

MS Word mümkünçilikleri.

Scratch maksatnamasynyň mümkünçilikleri.

Grafiki redaktorlaryň mümkünçilikleri.

Kompýuteriň tekniki gurluşlary.





SORAGLAR WE YUMUŞLAR



1. Namalara tekstden daşary nähili belgileri goşmak mümkün?
2. Namalara SmartArt obýektlerini goşmak nähili meseleleri çözýär? Munda nähili mümkünçilikler döredilýär?
3. SmartArt obýektleriniň nähili parametrlerini üýtgetmek mümkün?
4. 3D modeller näme? Näme üçin obýekt 3D diýlip atlandyrylyar?

ÖÝ İŞİ



1. Şekillerden hem-de SmartArt elementlerinden peýdalanmak bilen «Kompýuteriň görnüşleri» temasynda iki hili usulda «Akyl ýetirme kartasy»ny dörediň.
2. SmartArt obýektlerinden peýdalanmak bilen maşgalanyaňzyň şejeresini dörediň. Munda maşgala agzalaryňzyň suratlaryny girizmegi unutmaň.

13-nji ders. MATEMATIKI FORMULALARY WE BELGILERI YERLEŞDIRMEK

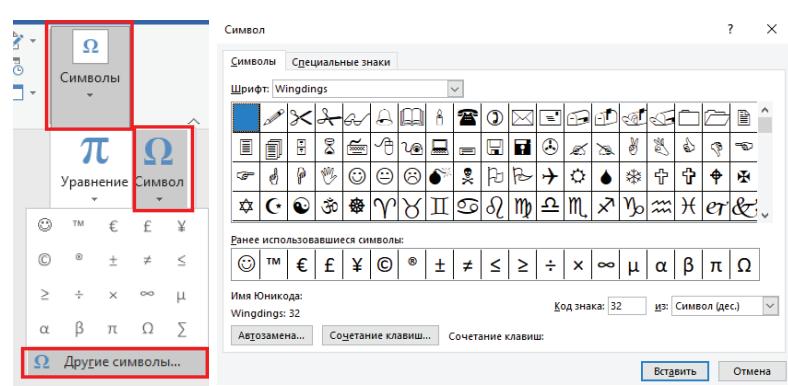
Nama bilen işlemek prosesinde kompýuteriň klawiaturasynda bar bolmadyk dürlü görnüşdäki belgileri girizmek zerurlygy döreyär.

Aýdaly, «Münejjimleriň öндөрүjiligi» atly makalanyň gerekli ýerlerini alyp, dostuňza ibermekçisiňiz. Bu prosesde berlen görnüşdäki belgilerden peýdalanmak zerurlygy döreyär. Meseläni nähili çözmeli?



Häzirki zaman kompýuterler 65 536 belgiden ybarat Unicode belgiler jedwelinden peýdalanýar. MS Word tekst prosessorynda klawiaturada görünmedik, emma Unicode jedwelinde bar belgileri goşmak mümkünçiliği bar.

Meselem, 😊 – gülüp duran kişi adam belgisini goşmak üçin «Вставка» → «Символ» → «Другие символы» buýrugy ýerine ýetirilýär. Unicode belgiler jedweliniň kömeginde Ýewropa we Gündogar dillerine mahsus matematiki we sazly, walýuta, hatda suratly belgileri tapmak hem-de olary nama ýerleşdirmek mümkün.





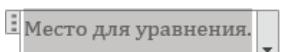
II BAP.

TEKST PROSESSORYNDA NAMALARY GAYTADAN ISLEMEK

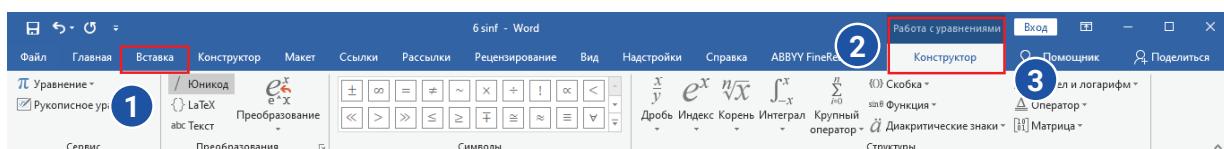
Emma bu belgilerden peýdalanmak matematikany (science ylymlaryny) öwrenmek prosesindäki ähli formulalary, aýratynam, kyn görnüşdäki prosesleri şekillendirmek üçin ýeterli däl. Matematika derslerinde uly synplarda öwrenilýn kök aşagy belgisi, drob sanlaryň görnüşi, deňsizlik ýa-da deňlemeler sistemasy ýaly maglumatlary girizende «Уравнение» buýrugyndan peýdalanylýar.

Formulany girizmek tertibi:

1. «Вставка» (1) → «Уравнение» → «Вставить новое уравнение» buýruklar yzygiderligi saýlanýar. Buýruk saýlananda, ekranda formula girizmek üçin aşakdaky görnüşdäki meýdan peýda bolýar:



2. Menýular setirinde goşmaça ýagdaýda «Работа с уравнениями» (2) → «Конструктор» (3) menýusy emele gelýär. Şu menýuda dürli görnüşdäki formula elementlerini girizmek üçin şablon we buýruklar toplumy bar.



Ýokarda getirilen buýruklar toplumyndan peýdalanmak bilen islendikçe formulalary girizmek mümkünçiligi peýda bolýar.

Nusga hökmünde ýokary synpda öwrenilýän deňsizlikler sistemasyny MS Wordda ýazmagyň tertibi bilen tanyşýarys:

$$\begin{cases} 5x^2 - 25 \geq 25 \\ 2x + 300 \leq 500 \end{cases}$$

- 1) «Вставка» → «Уравнение» → «Вставить новое уравнение» buýruklyr saýlanýar;
- 2) «Конструктор» → «Структура» → «Скобка» amallar yzygiderligini ýerine ýetirmek bilen sanaw alynýar hem-de ondan birlik ýaýlardan gerekli şablon belgilenýär:
- 3) soňra «Матрица» şablonlar sanawyndan 2×1 görnüş saýlanýar:
- 4) «Конструктор» → «Символы» bendinden deňsizlik belgilerini, x^2 görnüşini emele getirmek üçin bolsa şablonдан peýdalanylýar;
- 5) ähli maglumatlar girizilip bolandan soň deňsizlikler sistemasyny kontekst menýusyndan «Выравнивание по левому краю» buýrugynyň kömeginde cepden tekizläp ýerleşdirilýär.

Girizilen formulany redaktirlemek üçin syçanyň çep düwmesi formula iki gezek basylýar hem-de menýular setirinde ýene «Работа с уравнениями» → «Конструктор» menýusy peýda bolýar. Ähli girizilen formulany redaktirlemek üçin kontekst menýudan hem peýdalanmak mümkün.

AMALY SAPAK



MS Word tekst prosessorynda «Formularalar.docx» atly faýl dörediň we aşakdakylary nama giriziň:

1. Tegelegiň aýlawynyň uzynlygy $l = 2\pi r$, meýdany bolsa $S = \pi r^2$ formulasynyň kömeginde hasaplanýar.



2. Fizikada Kelwin şkalasy örän meşhur. Şu şkala görä, 0°C $273,15\text{ K}$ -e deň ($0^{\circ}\text{C} = 273,15\text{ K}$), 100°C bolsa 373 K -e deň ($100^{\circ}\text{C} = 373\text{ K}$) bolýar.
3. MS Word tekst prosessorynda döredilen nama 4×3 ölçüge eýe jedweli ýerleşdiriň we onuň birinji hataryndaky ähli gözenekleri birleşdiriň.
4. Jedweliň birinji hataryna «Meýdany tapmagyň formulalary» – diýip ýazyň hem-de aşakdaky tekstli maglumatlary giriziň:

Meýdany tapmagyň formulalary			
Üçburçluk	$S = \frac{ah}{2}$	a – üçburçluguň esasy; h – üçburçluguň beýikligi.	
Trapesiýa	$S = \frac{(a+b)}{2} h$	a, b – trapesiýanyň esaslary; h – trapesiýanyň beýikligi.	

5. Jedwele ýene bir hatar goşuň hem-de «Gönüburçluk» üçin maglumatlary giriziň (meýdany tapmagyň formulasy we çyzgysy).

SORAGLAR WE YUMUŞLAR



1. Klaviaturadaky belgiler dürlü görnüşdäki namalary döretmek üçin ýeterlimi? Jogabyňzy esaslandyrynyň.
2. «Уравнение» we «Символ» buýrukrarynyň tapawutly taraplary nämede?
3. Unicode jedweli barada nähili maglumatlara eýesiňiz?
4. Kontekst menýu näme? Kontekst menýu nähili alynýar?

ÖÝ IŞI



1. Synpda 4-nji ýumuşda döredilen jedwele aşakdaky maglumatı nähili girizmek mümkün? Amalda ýerine ýetiriň.
«Rombuň meýdany $S = (d_1 * d_2) / 2$ formulanyň kömeginde hasaplanýar. Bu ýerde d_1 we d_2 rombuň diagonallary bolýar».
2. Berlen görnüşdäki nama dörediň. Ähli bilimleriňiz we endikleriňiz esasynda jedweldäki belgiler sanyna we olaryň peýdalanylýan ýerlerine degişli maglumatlary köpeldiň.

Poçta hyzmaty	
Gaydyşyn awiabilieti	



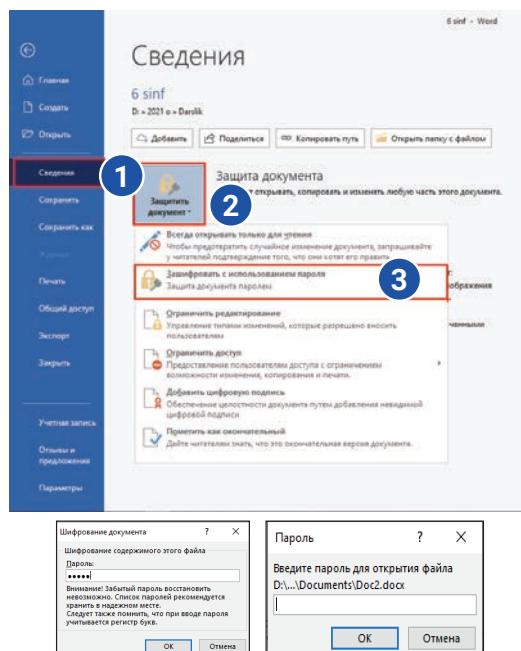
II BAP. TEKST PROSESSORYNDA NAMALARY GAYTADAN ISLEMEK

14-nji ders. NAMA GIPERÝÜZLENME GOÝMAK

Namalaryň gizlinligini saklamak

Gündelik durmuşda dürli resmi we resmi däl namalar bilen işlemeli bolýar. Şeýle ýagdaylар hem bar bolup, munda taýýarlanan namalaryň kesekiler tarapyndan görülmegini çäklendirmeli bolýar. Aýdaly, nähilidir faýlda syr saklanmaly gizlin maglumat ýerleşen, indi ony goramak zerurlygy döreyär. Kompýuteriň tekst prosessorynda döredilen şu maglumatyň gizlinligini saklamagyň aňsat usullaryndan biri – namany açmak we ondaky maglumaty redaktirlemek üçin oňa parol ornaşdyrmakdyr. Bu prosesi amala aşyranda paroly saýlamaga aýratyn üns bermeli, çünkü kynrak parol saýlanmasa, netijesiz çykagy mümkün.

Nama parol goýmagyň tertibi:



- 1) MS Wordda resminama taýýarlanangoň, ol nähilidir at bilen islendik diske saklap alynýar;
- 2) «Файл» → «Сведения» (1) → «Защитить документ» (2) → «Зашифровать с использованием пароля» (3) buýruklyary saýlanýar;
- 3) ekranda faýla parol goýmak üçin peýda bolan penjirä parol ýygylýar, ýygylan belgileriň ornunda nokatlar peýda bolýar. «OK» düwmesi saýlanangoň, ýene bir gezek paroly gaýtadan ýygymak soralýar, şu proses amala aşyrylangoň, parol saklanýar;
- 4) faýl ýapylyar. Faýl gaýtadan açylanda, penjire emele gelýär we peýdalanyjydan paroly girizmek soralýar. Diňe parol girizilenden soň oňa faýldan peýdalananmak hukugy berilýär.

Ynamly parol saýlamagyň baş kadası:

- 1) parol iň bolmanda 8 belgiden ybarat bolmaly;
- 2) parolda probel düwmesinden peýdalanylmaýar;
- 3) latyn elipbiýindäki harplardan peýdalanmaly;
- 4) parolda BAŞ HARPLAR, kiçi harplar hem-de sifrlar gatnaşmaly;
- 5) parolda ýörite belgilerden peýdalanmaly: !#@\${%^&*()_+=-?:

Namany çap etmek. Taýýarlanan namany kagyza çap etmek üçin «Файл» → «Печать» ýa-da tiz düwmeler panelinden buýrugy saýlanýar. Ekranda «Печать» dialoglar penjiresi emele gelýär. Penjiräniň kömeginde parametrlерini üýtgetmek hem-de namany çap etmek mümkün:

ÝATDA SAKLAŇ!



Ýatdan çykarylan paroly gaýtadan dikeltmek mümkün däl.



1 – namanyň ähli parametrleri sazlanylandan soň işe düşürilýän çap etmek düwmesi;

2 – kompýutere çatylan printerler sanawy hem-de olary birikdiriň ýagdaýy meýdanyndan maglumat almak penjiresi;

3 – namanyň çap edilýän listleriniň sanyny ýazmak penjiresi (doly nama, namanyň täk ýa-da jübüt sahypalary, namanyň bellenen bölegi). «Страницы» bölegine hut çap edilýän sahypalaryň nomerini girizmek mümkün:

«5» – diňe bainji sahypa;

«1–5» – birden baiñinji sahypa çenli;

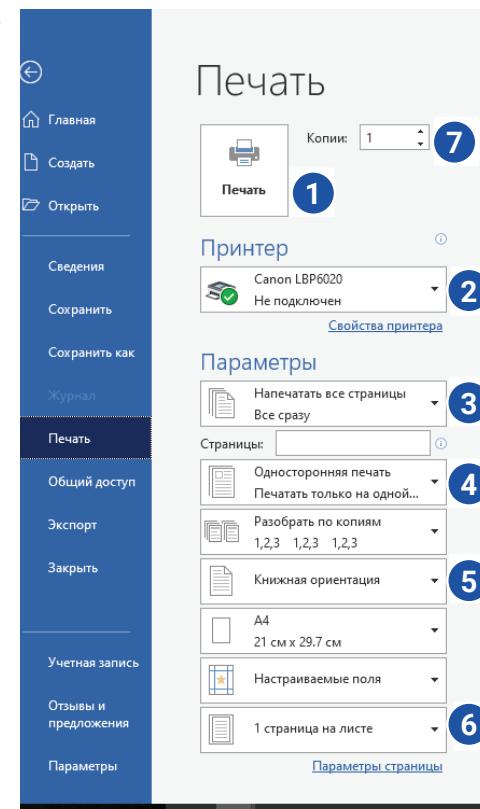
«1–5, 8» – birden baiñinji sahypa çenli hem-de sekizinji sahypalary çap etmek;

4 – listiň bir tarapyna ýa-da iki tarapyna çap etmegi ornaşdymak;

5 – listiň yönelişini ornaşdymak;

6 – bir liste çap edilýän sahypalar sanyny ornaşdymak;

7 – bellenen sahypalary çap etmek nusga sany.

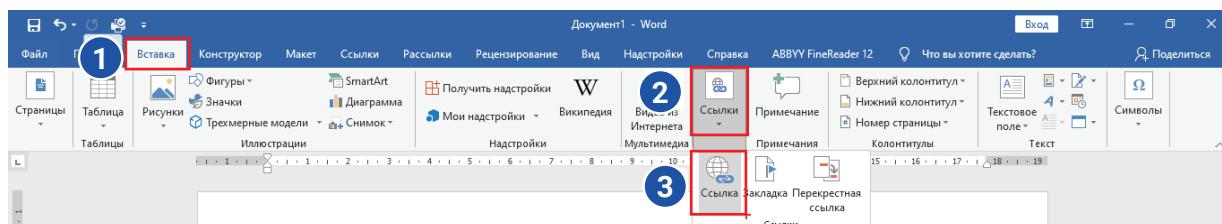


Uly göwrümdäki namalar bilen İslände tekstiň bir sahypasynan gerekli başga sahypasyna geçmek ýa-da käbir bellenen tekstiň bölegine yüzlenmek hem-de ony redaktirlemek üçin köp wagt sarplanýar. MS Word tekst prosessorynda bu meseläni çözende «Гиперссылка» buýrugyndan peýdalanylýar. Adalga 1962-nji ýylда amerikan sosiology Teodor Nelson tarapyndan ylma girizilen. Şondan soň, ol Hanadu atly gipertekst ulgamyny işläp taýýarlapdyr.

Giperýüzlenme gipertekstli namanyň bir bölegi bolup, ol namada ýerleşen käbir harp, söz, jümle, sözbaşy ýa-da grafiki obýekte yüzlenmäni amala aşyrmak üçin hyzmat edýär. Mundan daşary, ol arkaly ýerli diskde ýerleşen papka ýa-da faýla, kompýuter ulgamyndaky goşmaçalara, web-sahypalara hem yüzlenmäni amala aşyrmak mümkün.

Elektron tekstlerde we namalarda giperýüzlenmeleri ýerleşdirmek aňsatlyk bilen amala aşyrylýar. Giperýüzlenmä eýe tekst **гипертекст** – diýlip atlandyrylýar.

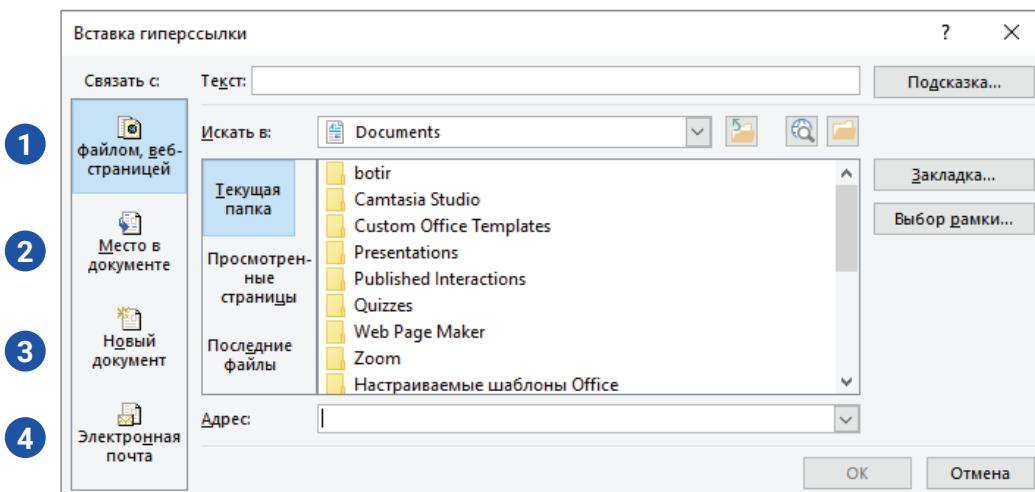
MS Word maksatnamasynda giperýüzlenmeleri döretmek üçin gerekli harp, söz, jümle, sözbaşy ýa-da grafiki obýekt saýlanýar hem-de «Вставка» (1) → «Ссылки» (2) → «Ссылка» (3) (Ctrl+K) buýrugy saýlanýar.





II BAP. TEKST PROSESSORYNDA NAMALARY GAYTADAN ISLEMEN

Nama giperüzlenme goşmakda 4 hili obýekte ýüzlenmek mümkün:



- 1 – bellenilen obýekti daşky faýl ýa-da web-sahypa bilen baglamak;
- 2 – bellenilen obýekti namanyň içinde ýerleşen käbir bölegi bilen baglamak;
- 3 – bellenilen obýekti täze döredilen faýl bilen baglamak;
- 4 – meýletin salgysy görkezilen elektron poçta bilen baglamak.

Aýdaly, resminamada «VR» sözi ýerleşen. Bu söz käbir okuwçylar üçin täzelik ekanyny hasaba alyp, şu söz boýunça Internet saýtyna giperüzlenme goşup, goşmaça maglumat almak mümkünçiligine eýe bolmak mümkün. Munuň üçin ynha şu söz bellik edip alynýar we VRlar görnüşleri ýa-da gerekli maglumatlary öz içine alan Internet-saýt salgysyna giperüzlenme goýulýar.

Giperüzlenme goýlan sözün reňki we görnüşi esasy tekstiň reňkinden başga görnüşe üýtgeýär. Tekstde ýerleşen giperüzlenmä geçmek üçin «CTRL» düwmesini saklap durmak bilen, syçanyň çep düwmesi gipertekste bir gezek basylýar.

AMALY SAPAK



1. Ekranda görkezilen maglumatlary öz içine alan resminama dörediň. Faýly «IT-kompaniyalar» ady bilen saklaň.
2. Bäş sany tekstli resminama dörediň we olary «IT-kompaniyalar.docx» faýlynda berlen IT-kompaniyanyň atlary bilen atlandyryp, işçi stolda açylan täze papka saklaň.
3. Her bir faýla adyna laýyk hem-de kompaniyanyň işine degişli maglumaty hem-de suratlary ýerleşdiririň.
4. «Вставка» → «Ссылка» → «файлом, веб страницей» buýrugynyň kömeginde her bir sanaw elementini degişlilikde şol ada eýe faýlyň ady bilen giperüzlenme arkaly baglaň. Faýly saklaň.

DÜNYÄDÄKI İŇ YOKARY GIRDEJILI IT-KOMPAÑÝALAR



- Dell Technologies
- IBM
- Cisco Systems
- Accenture
- Oracle



SORAGLAR WE YUMUŞLAR



1. Nähili namalarda giperýüzlenmeler duşýar?
2. Namalarda giperýüzlenmeden peýdalanmagyň nähili netijeli taraplary bar diýip oýlayarsyňz?
3. Nama näme üçin birnäçe görnüşdäki giperýüzlenmeler goýulýar?
4. Giperýüzlenme goýmagyň dört usuly barada düşünje beriň. Olardan nähili ýagdaýlarda peýdalanmak meýdanyndan nusgalar getiriň hem-de jogabyňzy esaslandyryň.

ÖÝ IŞI



1. «Kompýuter.docx» atly namany açyň. Oňa kompýuter nähili gurluş we nähili gurluştardan düzülenligi barada maglumat giriziň.
2. Oňa «Köpräk maglumata eýe bolmak üçin bu düwmeni saýlaň» jümlesini goşuň.
3. Meýletin şekilni ýerleşdiriň.
4. Şekile kompýuter barada maglumat beriji web-sahypa giperýüzlenme goýuň.

15-nji ders. AMALY SAPAK. TASLAMA IŞI

Kompýuterde tekstleri formatlamaga we redaktirlemäge degişli amaly ýumuşlar

1. Berlen teksti giriziň we aşakdaky görnüşde formatlaň:

Tekst sahypanyň giňligi boýunça tekizlenen, sözbaşy 1,25 cm, Times New Roman şrifti, ölçegi 16. Her bir meseledäki galamlar 3 hili reňkiň laýygy bilen boýalsyn. Her bir meseleden soň bir boş ýer galdyrylan bolup, ol ýere jogap girizilýär. Jogap sagdan tekizlenen, Arial şrift we 16 ölçegde reňki ýaşyl, ýapgyt görnüşde bolsun.



Üç galam barada mesele

Üç galam bar: gök, benewše reňk we mawy reňk.

Eger aşakdakylar mälim bolsa, iň uzyn we iň gysga galamy tapyň:

1. Gök galam mawy reňkliden gysga, mawy reňklisi benewše reňkli galamdan gysga.
2. Mawy reňk galam gök galamdan uzynrak, gök galam bolsa benewše reňk galamdan uzynrak.
3. Benewše reňk galam mawy reňk galamdan uzynrak, mawy reňk galam bolsa gök galamdan gysgarak.



II BAP.

TEKST PROSESSORYNDA NAMALARY GAYTADAN ISLEMEK

2. Öňünden taýýarlanan faýly açyň, ony redaktirläp, eseriň adyny tapjak boluň we ony öz familiýaňyz bilen D diskdäki synpyň ady görkezilen papka saklaň.

Hut şu günleri aw möwsümi başlanan wagtlar eken. Tokaýda köp awçylar peýda bolupdyr. Olaryň içinde çem gelen tarapa we duşan jandara garap ok atýanlary-da bar eken! Eger sesleri gulaga eşidiläýse, bilbilleri hem aýamayán ekenler. Ynha şeýle awçylardan biri tokaýda barýarka gyrymsy agaçlaryň arasyndan: «Kukku, kukku... diýen sesi eşidipdirler. Awçy derrew tüpeňini eline alyp nyşana alypdyr-da, üstme-üst: «Pak-pak!» – ok atypdyr.

3. **Tekst prosessoryny işe düşüriň.** D:\6_symp\MS_Word\3_ýumuş.docx atly faýl dörediň. Edebiýat predmetinde ýat tutan «ÖZBEGIM» waspnamasynyň misrelerini dogry ýerleşdiriň. Waspnamadan soň bir boş hatar taşlap, döredilen tekstiň kime degişlidigini ýazyň.

ÖZBEGIM (waspnama)

Seniň ýaşyň Pamirdir Aksaç Týansan, özbegim.
Taryhyňdryr müň asyrlar Içre pynhan, özbegim,
Köne taryh düzümünde Ýeke merjen, özbegim.
Sözlesin Afrasiýab-u Sözlesin Orhun haty,
Al-Biruny, Al-Horezmi, Al-Faraby neslinden,
Geçdiler zorluk başyňdan Oýnadyp gylyçlaryn
Näçe hakan, näçe soltan, Näçe müň han, özbegim.
Çingizdir Baty tygyna Döşi galkan, özbegim
Kesr Rum naýzasyn dan Bagrynda tegmil üzre tegmil,
Asly nesli belki Özlük, Belki Tarhan, özbegim.
Iki derýa – iki çeşmäň, Çeşmi girýan, özbegim.
Daglaryň degrénde göýä Bogma aždar boldy-la,

16-njy ders. BARLAG IŞI

1. «Вставка» менýusynyň «Иллюстрации» bloguna degişli buýruklyr anyklaň (4-e çenli jogap saýlamak mümkün):

- | | |
|--------------------------------------------|--------------------------------------|
| <input type="checkbox"/> Рисунки | <input type="checkbox"/> Маркеры |
| <input type="checkbox"/> Фигуры | <input type="checkbox"/> Сноска |
| <input type="checkbox"/> Трехмерные модели | <input type="checkbox"/> Гиперссылка |
| <input type="checkbox"/> SmartArt | <input type="checkbox"/> Уравнение |

2. Nama parol goýmak tertibini dogry yzygiderlikde ýerleşdiriň. Amallar tertibini boş gözeneklere ýazyň:

«OK» düwmesi saýlanan soň, ýene bir gezek paroly gaýtadan ýygmak soralýar, şu proses amala aşyrylangoň, parol saklanýar.



	MS Wordda nome tayýarlananoň, ol käbir at bilen meýletin diske saklap alynýar.
	Ekranda faýla parol goýmak üçin peýda bolan penjirä parol ýygylýar, ýygylan belgileriň ornunda nokatlar peýda bolýar.
	Faýl ýapylýar.
	«Файл» – «Сведения» – «Зашифровать с использованием пароля» buýruklyr sayýlanýar.

3. Özara laýyklaşdyryň:

«Верхний колонтитул»

namanyň sahypasynyň dört araçgindäki boş meýdan.

«Ориентация»

sahypanyň ýokarky bölegindäki bölüm.

«Нижний колонтитул»

su sahypanyň ugry.

Çykgyt

sahypanyň aşaky bölegindäki bölüm.

Listiň araçägi

namanyň ahyrky sahypasyna ýa-da maglumat getirilen sahypanyň aşaky kolontitulyna ýerleşdirilgen tekst.

4. Özara laýyklaşdyryň:

Sanaw elementinden soň aşakdaky dyngy belgileriň goýulmagy mümkün:

Otur

eger sanaw elementi kiçi harp bilen başlanan bolsa.

Nokat

eger sanaw bir elementden ybarat bolsa.

Nokatly otur

eger sanaw elementi uly harp bilen başlanan bolsa.

5. Aşakdaky tassyklamalardan haýsysy nädogry?

- A. Bellenilen obýekti daşky faýl ýa-da web-sahypa bilen baglamak mümkün.
- B. Bellenilen obýekti namanyň içinde ýerleşen käbir bölegi bilen baglamak mümkün.
- Ç. Bellenilen obýekti faýlyň ýarlygy bilen baglamak mümkün.
- D. Meýletin salgysy görkezilen elektron poçta bilen baglamak mümkün.

6. «Макет» → «Поля» → «Настраиваемые поля...» buýrugynyň wezipesi haýsy jogapda dogry görkezilen?

- A. Namanyň sahypasynyň araçkleriniň parametrlerini ornaşdymak.
- B. Namanyň sahypasynyň ugruny ornaşdymak.
- Ç. Namanyň hatarara interwal parametrlerini ornaşdymak.
- D. Nama jedwelleri ýerleşdirmek.

7. 15 sahypadan ybarat namanyň birinjiden başinjä čenli hem-de sekizinji sahypalaryny çap etmek üçin nähili buýruk berilýär?

- A. 1–5, 8–15.
- B. 1–5, 8.
- Ç. 1–8.
- D. 1, 5, 8.



III БАР. INTERNETДЕ ISLEMEK ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

OKUW MAKSADY

Bu bapda Siz:
Internetiň esasy düşunjeleri;
brauzer maksatnamalary we gözleg
ulgamlarynyň tapawutlaryny;
Internetde maglumatlary gözlemek
usullaryny;
maglumatlaryň ynamlylygyny
kesgitlemegi;
maglumatlary gözlemek medeniýetini;
awtorlyk hukuklary meselelerini we
awtorlyk hukugy lisenziýalaryny;
Fishing, bulling, aldadçylyk ýaly
internet howp-hatarlaryny;
Internete tabynlyk we ony aradan
aýyrmak ýollaryny;
elektron poçta we onuň
mümkinçiliklerini bilersiňiz.

BAŞARNYK

Babyň kömeginde Siz:
brauzer maksatnamalary arkaly maglumatlary
gözlemeği;
gözleg ulgamlary bilen işlemegi we olarda maglumat
gözlemeği;
Internetdäki maglumatlary saklap almagy;
grafik, audio we wideomaglumatlary gözlemeği we
yüküp almagy;
elektron poçta gutusyny döretmegi;
elektron poçta arkaly maglumat alyşmagy;
Internet howp-hatarlaryndan saklanmagy bilersiňiz.

SERİŞDELER

Google Chrome
Internet Explorer



17-nji ders. INTERNETDE İŞLEMEĞİN ESASLARY

Adamlaryň kompýuterlerara maglumat çalyşmak zerurlygy Internetiň döredilmegine sebäp boldy. Internet dürlı täzelikleri okamak, maglumatlary almak, çeşmelerden peýdalanmak, elektron kitaphanalar we dünyädäki iň iri muzeýleriň kataloglaryny gözden geçirmek, internet-dükanlardan önum satyn almak, onlaýn konferensiýalary geçirmek, radio we telekanallary onlaýn görmek, şonuň ýaly-da, olaryň ýazyp alnan arhiw ýazuwlary bilen tanyşmaga mümkinçilik berdi.

Esasy düşünjeler

Iki ýa-da ondan artyk kompýuteriň simli ýa-da simsiz baglanmagy **kompýuter pudagy** diýlip atlandyrylyar. Iň uly kompýuter pudagy bu – Internetdir.

1983-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap ARPANET (maglumat geçirmegi öwrenen agentlik) özüniň döwrebaplaşdyrylan, ähli şahalar bilen aragatnaşygy ýola goýup bilýän we Internet – diýlip atlandyrylyan şaha apparat hem-de maksatnama üpjünçiligidini işe düşürdi.

Internet – dünyäniň bir nokadyndan ikinjisine maglumatlary ibermäge mümkinçilik beriji, ýeke-täk standart esasynda iş alyp barýan bütün dünyä kompýuter şahalarynyň toplumy.

Internetden kompýuter, mobil gurluş, telewizor, awtomobil, oýun konsoly, saz merkezleri we başga gurluşlar arkaly peýdalanmak mümkün. Internet maglumat çalyşmaga mümkinçilik berýän maglumat mekany bolup, ol dünyä boýunça millionlarça kompýuterleri birleşdiryär.

Bütindünýä Internet pudagyna birikmek üçin **provayder** diýlip atlandyrylyan kompaniyalardan peýdalanylýar. Şonuň ýaly-da, beýle kompaniyalar Internete öýjükli telefonlar arkaly çatylmaga mümkinçilik hem berýär. Munuň üçin aragatnaşyk kanaly we modem gerek bolýar.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

ARPANET (Advanced Research Projects Agency Network) – 1969-njy ýylda döredilen, mälim bir aralykda ýerleşen dört kompýuteri birikdirmäge mümkinçilik berýän birinji kompýuter pudagy.

Internet (Interconnected Networks) – «birleşen şahalar» söz birikmesiniň gysgalmasy.

Provayder (iňlis. yetirip beriji) – Internete birigmek we onuň bilen bagly başga hyzmatlary görkezýän gurama.

WWW (World Wide Web – bütün dünyä kereptory) – Internet arkaly peýdalanmak mümkün bolan web-sahypalar toplumy.

Modem – telefon pudagy, kabelli telewideniye we radioaragatnaşygy öz içine alýan aragatnaşyk kanallary arkaly signallary ibermek we kabul etmek üçin kompýutere birikdirilen gurluş.

ŞUNY BILÝÄNZIMI?



1989-njy ýylda britan alymy Tim Berners-Li tarapyndan birinji Internet saýty işe düşürlipdir. Netijede, häzirki zaman Internetiň eždady – gipertekste esaslanan taslama hödürüldi.



78

III BAP.

INTERNETDE İŞLEMİĞİN ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

WWW hyzmaty

WWW Internet çeşmelerini guramagy we ondan peýdalanmagy üpjün etmäge hyzmat edýär. Internet çeşmeleri, öz nobatynda, web-sahypalardan düzülen.

Web-sahypa Internetdäki nama ýa-da maglumat çeşmesi bolup, düzümünde tekst, surat, wideo, giperüzlenme we başga maglumatlary saklayár. Web-sahypadaky giperüzlenme häzirki namanyň başga bölegine ýa-da başga nama geçmegi üpjün edýär.

Käbir ugur, iş, tema, waka we hadysa bagışlanan maglumatlary özünde jemleyän hem-de bir-biri bilen giperüzlenmeler arkaly baglanan web-sahypalar toplumy **web-saýt** – diýlip atlandyrylyar. Her bir web-saýtyň özboluşly salgysy bar.

Web-sahypa ýa-da web-saýt salgylary

Internetdäki her bir web-sahypanyň ýa-da web-saýtyň ony gözlemek üçin ulanylýan seýrek web-salgysy ýa-da URL-i bar. URL üç bölekden ybarat:

1) URL, adatda, «http» ýa-da «https» bilen başlanýar. Bu bölek protokol diýlip atlandyrylyar, ol web-saýt üçin maglumatlaryň nähili iberilişini dolandyryyan kadalar toplumy hasaplanýar;

2) ondan soň web-saýty anyklaýan bölek dowam edýär. Meselem: www.google. Bu bölek domen ady diýlip atlandyrylyar;

3) URL web-saýt görünüşi hem-de haýsy döwlete degişliligine görä, dürlüce gutarmagy mümkün. Olar domen giňeltmeleri diýlip atlandyrylyar.

Iň köp ýáýran domen giňeltmeleri:

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Giperüzlenme – web-sahypadaky element. Onuň üstüne basmak arkaly web-saýt düzümindäki sahypany gündeden-göni görmek mümkün.

URL (Uniform Resurs Locator) – WWWdaky sahypa ýa-da saýt salgysy.

Haýsy döwlete degişliligine görä:	Web-saýt görünüşine görä:
UZ – Özbekistan	COM – tajırçılık
UK – Beyík Britaniýa	EDU – bilim
US – Amerikanyň birleşen ştatlary	GOV – hökümet
RU – Russiya	INT – halkara
KG – Gyrgyzstan	MIL – harby
KZ – Kazagystan	NET – şaha
UA – Ukraina	ORG – döwlet däl guramalar

Meselem: www.ziyonet.uz, www.uzbekcoders.uz, www.dtm.uz, www.google.com.



Web-brauzer maksatnamalary

Bütindünýä ulgamyndaky web-sahypany ýa-da web-saýtlary görmek ýörite maksatnamalar – web-brauzerlerden peýdalanylýar.

Web-brauzer Internet ulgamyndaky web-sahypalary görkezýän maksatnama bolup, onuň kömeginde web-sahypadaky maglumatlar bilen tanyşmak mümkün. Web-sahypalar gipertekstli belgileme dilinde (HTML) ýazylan bolup Internet arkaly kompýuter dilinde döredilýär. Web-brauzer bolsa muny peýdalanyjy okap bilyän dile öwrýär. Adatda, Windows operasiýa ulgamynyň düzümimde Internet Explorer brauzeri ulgam bilen bilelikde ornaşdyrylan bolýar. Galan brauzerler bolsa peýdalanyjy tarapyndan ornaşdyrylýar.

Iň meşhur brauzerler:

Maksatnamanyň ady	Google Chrome	Microsoft Edge	Internet Explorer	Mozilla Firefox	Yandex	Safari
Logotipi						

Web-brauzer maksatnamasyny işe düşürmegin usullary bilen tanyşýarys.

1-nji usul:

- 1) iş stolundaky «Пуск» düwmesi saýlanýar;
- 2) syçan «Все программы» görkezmesiniň üstünde basylýar;
- 3) kompýutere ornaşdyrylan maksatnamalar sanawyndan brauzer maksatnamasy (meselem, Google Chrome) saýlanýar.

2-nji usul:

Syçanyň çep düwmesi iş stolunda ýerleşen web-brauzer maksatnamasynyň üstünde iki gezek tiz-tiz ýa-da meseleler panelinde ýerleşen web-brauzer maksatnamasynyň belgisiniň üstünde bir gezek basylýar.

Görüşine görä, web-brauzerleriň umumy görnüşü dörlüce bolýar. Web-brauzer işe düşürilen wagtda, adatda, baş sahypa ýa-da käbir saýtyň esasy sahypasy işe düşyär.

Web-brauzeriň umumy görnüşi

Her bir web-brauzer aşakdaky esasy enjamlar panelinden ybarat:

- 1) öňki sahypa dolanmak. «back» düwmesi arkaly öň yüklenen sahypalara geçilýär (1);
- 2) soňky sahypa geçmek. «forward» düwmesinden öňki sahypa dolanmak amala aşyrylandan soň, hâzır gelen web-sahypa geçmekde peýdalanylýar (2);

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Web-brauzer (iňlis. browser – görmek)
– web-sahypany şöhlelendirýän, terjime edýän we görkezýän maksatnama üpjünçiliği.

Gayıtadan yüklemek – gelen web-sahypany gayıtadan açmak.

Yüklemek – web-saýty ýa-da web-saýtyň içindäki sahypany açmak.

8

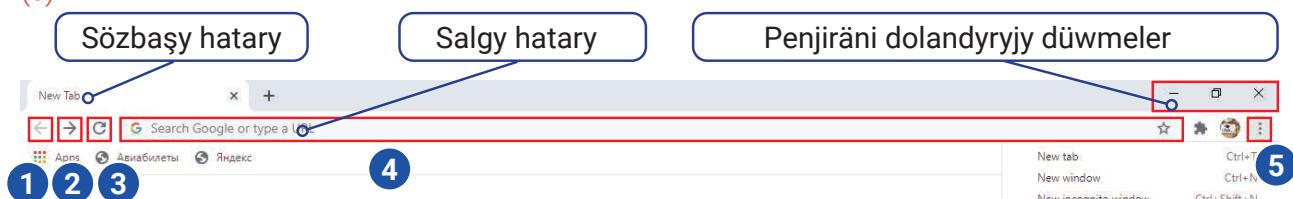
ACCOUNT CROWD
B. BAP.

INTERNETDE İŞLEMİN ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

3) sahypany täzelemek. «refresh» (3) düwmesi web-sahypany gaýtadan ýüklemäge mümkünçilik berýär. Bu düwmeden web-sahypa dogry ýüklenmände ýa-da web-sahypadaky täzelenen maglumatlary görmekde peýdalanylýar;

4) brauzerleriň görünüşi köп bolsa-da, olarda sahypalar birmeňzeş usulda görülyär. Web-saýty ýa-da web-sahypany açmak üçin brauzeriň salgy hataryna (4) saýtyň ýa-da sahypanyň salgysyny qirizmek we «Enter» düwmesini basmaly (meselem, sanly bilim resurslary salqysy – dr.rtm.uz);

5) brauzerleriň döwrebap wersiyalarynda esasy amallar sazlamalar menýusy arkaly ýerine ýetirilýär (5).



Google Chrome brauzeriniň sazlamalar menýusy arkaly:

- tāze web-sahypa açmak («**New tab**» buýrugy);
 - yüklenen web-sahypalaryň taryhyň görmek («**History**» buýrugy);
 - yükläp alınan sahypa ýa-da faýllary görmek («**Downloads**» buýrugy);
 - sahypanyň masstabyny üýtgetmek («**Zoom**» buýrugy);
 - web-sahypany çap etmek («**Print**» buýrugy);
 - web-sahypadan gerekli teksti gözlemek («**Find**» buýrugy);
 - tekstli nama goýmak üçin sahypanyň saylılanan bölegini nusgalamak («**Copy**» buýrugy) ýaly işleri amala aşyrmak mümkün.

Syçanyň sag düwmesini brauzeriň islendik boş böleginde basmak arkaly birnäçe buýrukdan ybarat kontekst menýusyna geçmek hem-de web-sahypa bilen bagly gerekli buýruklary ýerine ýetirmek mümkün:

- öňki sahypa dolanmak («**Back**» buýrugy);
 - soňky sahypa geçmek («**Forward**» buýrugy);
 - sahypany gaýtadan ýüklemek («**Reload**» buýrugy);
 - sahypany saklamak («**Save as...**» buýrugy);
 - web-sahypany çap etmek («**Print...**» buýrugy);
 - web-sahypadaky tekstleri terjime etmek («**Translate to turkmen**» (ýa-da başga dil) buýrugy).

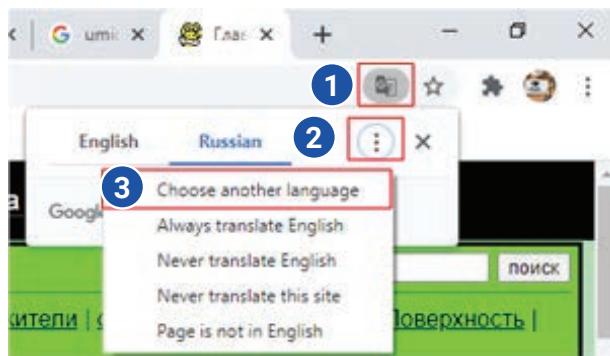
Back	Alt+Left Arrow
Forward	Alt+Right Arrow
Reload	Ctrl+R
Save as...	Ctrl+S
Print...	Ctrl+P
Cast...	



Terjime dilini çalşyrma

Kontekst menýuda «Translate to turkmen» däl, başga dil, meselem, «Translate to russian» duran bolsa, onda dili çalşyrmak üçin brauzer salgy hatarynyň sag tarapynda ýörite dili çalşyrmak ikonkasy (1) basylýar.

«russian»-y «özbege» çalşyrma üçin sazlamak bölegine (2) girip, «Choose another language» (3) basylýar we diller sanawyndan özbek dili saýlanýar.



AMALY SAPAK



Internetiň düzümindäki web-saýt bilen tanışmak.

- Berlen usullaryň kömeginde brauzer maksatnamalaryndan birini işe düşüriň (maksatnama penjiresi açylýar).
- Maksatnamanyň salgy hataryna siz girmekçi bolan web-saýt salgysyny ýazyň (meselem, dr.rtm.uz, www.ziyonet.uz, www.uzbekcoders.uz, www.dtm.uz, www.google.com) we «Enter» düwmesini basyň.
- Syçanyň görkezijisini sahypanyň üstünde hereketlendirir. Görkezijiniň görnüşi kabir obýektiň (tekst, teswir we b.) üstünde el görnüşine geçse, diýmek, obýekt arkaly başga sahypa ýa-da şu sahypanyň başga bölegine geçmek mümkün. Syçanyň görkezijisini obýektiň üstünde basyp, täze sahypa bilen tanşyp çykyň.
- Öرki sahypa dolanmak üçin salgy hatarynyň öňündäki «back» düwmesini basyň.
- Ýene şu sahypa dolanmak üçin «forward» düwmesini basyň.
- Sahypany täzelemek üçin «refresh» düwmesini basyň.

SORAGLAR WE YUMUŞLAR



- Internet ulgamy peýdalanyjlara nähili hyzmat görnüşlerini hödürleýär?
- Internet WWW hyzmaty näme?
- Web-saýt web-sahypadan nämesi bilen tapawut edýär?
- Saýt salgysy nähili böleklerden ybarat?
- Giperýüzlenme näme üçin gerek?
- Web-saýt salgysy nähili saklap alyńyar?

ÖÝ IŞI



1. Brauzeri açyň, salgy hataryna aşakda berlen saýt salgylaryndan birini ýazyň:

<https://eduportal.uz/> - Maglumat-tälim portaly

<https://www.natlib.uz/> - Özbegistanyň milli kitaphanasy

<https://dr.rtm.uz/> - Sanly bilim resurslary portaly

<http://ziyonet.uz/> - Köpcülikleyin maglumat tälim portaly

2. Saýtyň sahypasyndaky teksti özüniz islän dile terjime ediň.



82

III BAP.

INTERNETDE İŞLEMİĞİN ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

18-nji ders. GÖZLEG ULGAMLARY WE INTERNETDE MAGLUMAT GÖZLEMEK

Internetiň çalt depginlerde ösmegi netijesinde milliardlarça web-sahypanyň we faýllaryň arasyndan gerekli maglumaty tapmak meselesi peýda boldy. Häzirki wagtda Internetde maglumat gözlemegiň üç esasy usuly bar bolup, olar:

- 1) *web-sahypa salgysy arkaly*. Bu usul gözlegiň iň çalt usuly bolup, ondan diňe sahypynyň ýa-da faýlyň anyk salgysyny bilende peýdalanmak mümkün;
- 2) *giperýüzlenmeler arkaly*. Eger gözlenýän nama ýa-da maglumat many taýdan häzirki sahypa ýakyn bolsa, bu hem beýlekilerden amatlyrak gözleg usuly hasaplanýar;
- 3) *web-saýtyň URL salgysy* ýa-da gözlenýän maglumaty nireden gözlemek anyk bolmadyk ýagdaýlarda gözleg ulgamlaryndan peýdalanylýar.

Gözleg ulgamyndan netijeli peýdalanmak, gerekli maglumaty howpsuz we netijeli usulda gözlemek hem-de iň gowy gözleg netijelerini saýlap bilmek möhüm ähmiýete eýe.

Bütindünýä kerep torunda ençeme gyzykly, ruhy web-sahypalar bar. Ýöne bu meýdanda dürli howplara duşmak hem mümkün. Internetden peýdalananda ynha şu howplar barada bimek we ondan özüni gorap bilmek howpsuzlygy üpjün etmek diýlip atlandyrlyýar.

BUNI BILASIZMI?

Howpsuzlygy üpjün etmek



Internetde howpsuzlyk kadalaryny berjáy etmeli. Göwne degýän ýa-da bikanun maglumatlara duşmazlyk üçin aşakdaky görkezmeleri berjáy etmeli:

- gözleg sözleriniň üns bilen saýlananlygyna göz ýetiriň. Yeterli maglumat bermeýn islendik ýalňış ýa-da umumy gözleg sözleri zyýanly ýa-da peýdaly bolmadyk netijeleri bermegi mümkün;
- web-sahypa açylanda, zyýanly maglumatlaryň girmegi mümkünligi barada duýduryşlara üns beriň;
- gözleg netijeleriniň hemmesi-de ynamly bolmaýandygyny unutmaň. Diňe tanyş we ynamly web-saýtlaryň salgysyna giriň;
- dürli reklama görnüşindäki saýtlara girmäň;
- birinji netijeler elmydama iň gowy netijeler bolmazlygy mümkünligini unutmaň. Käbir kompaniyalar öz reýtingini artdyrmak üçin gözleg ulgamlaryna pul töleyär;
- eger zyýanly maglumatlara eýe web-sahypany tapsaňyz, derrew mugallyma ýa-da ýaşy ululara habar beriň.



Gözleg ulgamlary

Gözleg ulgamlary maglumaty bütindünýä ulgamyn dan gözlemäge mümkünçilik berýär. Bütindünýä Internet ulgamynda bar ähli web-sayıtlar maglumatlar bazasynda saklanýar. Gerekli maglumatyu şu baza arkaly tapmak üçin gözleg ulgamyndan peýdalanmak mümkün.

Bu günüki gündede ençeme gözleg ulgamlary bar bolup, olardan aşakdakylary iň ýáýran hasaplanýar:

- 1) Google (<https://www.google.co.uz/>);
- 2) Microsoft Bing (<https://www.bing.com/>);
- 3) Yahoo (<https://www.yahoo.com/>);
- 4) Baidu (<https://www.baidu.com/>);
- 5) Yandex (<https://www.yandex.ru/>);
- 6) DuckDuckGo (<https://duckduckgo.com/>);
- 7) Kiddle (<https://www.kiddle.co/>).

DAYANÇ DÜŞÜNJELER

Gözleg ulgamy – bütindünýä Internet ulgamyndaky web-sayıtlary öz içine alan uly maglumatlar bazalaryndaky maglumatlary gözlemek üçin ulanylýan maksatnama.

Gözleg netijeleri – gözleg ulgamy tarapyndan berlen web-sahypalara giperyüzlenmeler sanawy.

Maglumatlar bazasy – gözlemek we peýdalanmak mümkün olan, tertiplenen maglumatlar toplumy.

Index – ähli açar sözler ýa-da gözleg ulgamy arkaly öň girilen web-sahypalar sanawy.

Algoritm – meseläni çözmek üçin maksatnama ýerine ýetirýän basgaçaklar ýa-da ädimler yzygiderligi.

Gözleg nähili amala aşyrylyar?

1. Gözleg ulgamyndan peýdalanmak üçin brauzeriň salgy hataryna gözleg ulgamynyň salgysy girizilýär.
2. Gözleg ulgamy işe düşenden soň, gözleg meýdanyna klawiatura arkaly açar söz ýa-da jümleler girizilýär. Ýa-da mikrofonyň suratyny basmak bilen açar söz ses çykaryp aýdylýar (1).

Açar söz ýazylandan soň, «Enter» ýa-da «Google Search» düwmesi basylýar (3).

3. Her bir gözleg ulgamynda indeks (2) bar bolup, ol öň girilende girizilen açar sözlere laýyk ähli açar sözleri we web-sahypalar sanawyny öz içine alýar.

Gözleg ulgamynyň indeksini gözlemek we gözleg setirine (ýa-da salgy setirine) girizilen sözlere laýyk ähli web-sahypalary tapmak üçin çylşyrymly algoritmden peýdalanylýar. Soňra netije saýlanan web-sahypalar sanawında görkezilýär.

4. Sanawyň ýokardan aşak garap ýerleşmegi-de ýene bir çylşyrymly algoritmiň kömeginde amala aşyrylyar. Diýmek, dürli gözleg ulgamlarynda (Google, Yahoo, Yandex, Bing we ş. m.) dürlüce netijeler görünmegi mümkün.

Gözleg netijeleri esasynda gözlenýän açar söze laýyk maglumatyň URL salgysy (4), sözbaşsy (5) we gysgaça teksti (6) geltirilýär.



84

III BAP.

INTERNETDE ISLEMEGIŃ ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

Google

1. Bing logo

2. List of search results:

- bing
- massachusetts institute of technology (mit)
- top rating search engine
- rating university world
- уипсон к., гризл а., туазон р.,
- система счисления петерсон
- обложка для диска онлайн
- tuominen, s. & kotilainen, s. pedagogies of media and information literacies. unesco
- quicktime
- обложка для диска

3. Google Search and I'm Feeling Lucky buttons

4. Bing Places for Business listing

5. Bing Ads - Microsoft listing

6. Microsoft Bing - Wikipedia listing

Şu maglumaty gözden geçirmek için syçanyň görkezijisi onuň sözbaşysynyň üstüne basylýar.

5. Kiddle ýaly gözleg ulgamlary ýaşlara niyetlenenligi sebäpli, peýdalanyjynyň ýaşyna laýyk gelmedik netijeleri filtrlemäge kömek edýär.



Gözleg ulgamynda maglumaty gözlemek

Gözleg ulgamyndan peýdalanmagyň esasy kadalary:

1) diňe bir açar sözden ybarat soragy ýazmaly däl, çünkü açar söz bir bolsa, soragnama netijesinde alnan millionlarça Internet sahypalarynyň sanawynyň içinden gereklisini bölüp almagyň özi ýene bir mesele bolmagy mümkün;

2) açar sözleri baş harplar bilen ýazmaly däl, çünkü beýle ýagdaýlarda kiçi harplar bilen ýazylan maglumatlar galyp gitmegi mümkün;

3) eger gözlegiň ahyrynda ýekeje-de netije alynmasa, açar sözleri orfografik ýalňışlara barlaň.

Gözleg ulgamyndaky soragnamalar dili – bu maglumaty netijeli gözlände ulanylýan ýörite kadadyr. Köp gözleg ulgamlarynda maglumat gözlemegiň giňeldilen usullary bar.

Çylşyrymlı görnüşdäki soragnamalar maglumatlary tiz we anyk tapmagy üpjün edýär. Beýle soragnamalary guramakda ýörite belgiler hem-de AND (we), OR (ýa-da), NOT (ýok) ýaly sözlerden peýdalanylýar.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Açar söz – gözlenýän maglumatyň umumylaşan görnüşdäki söz ýa-da sözler birikmesinden ybarat şekili.

Filtr – islemeýän maglumaty alyp taşlamak ýa-da gerekli maglumatlary tapmak üçin ulanylýan maksatnama bölegi.



Belgi	Mazmuny	Soragnama mysallar
+ (plýus)	Berlen sözүň her bir sahypada gatnaşyandygyny aňladýar. Bir soragnamada birnäçe + operatoryny ullanmak mümkün.	Samarkant+taryhy+ýadygärlilikler Düzümde «Samarkant», «taryhy» we «ýadygärlilikler» sözi anyk duşyan ähli sahypalar sanawy tapylýar.
- (minus)	Sahypalarda berlen söz gatnaşmaýandygyny aňladýar. Diňe öňünde minus operatory gatnaşýan sözler duşyan sahypalar çykarylmaýar.	taryhy – ýadygärlilikler Bir wagtda «taryhy» sözi duşyan, ýöne «ýadygärlilikler» sözi duşmaýan ähli sahypalar sanawy emele gelýär.
«...» (goşa-dyrnaklar)	Sahypada goşadyrnaklar arasyndaky söz ýa-da sözler duşýandygyny aňladýar.	«Samarkant taryhy ýadygärlilikler» Sahypalarda goşadyrnaklaryň arasyndaky jümle gatnaşyandygyny aňladýar. Eger jümle goşadyrnaga alnyp ýazylmasa, onda aýratyn ýazylan «Samarkant», «taryhy» we «ýadygärlilikler» sözleri gatnaşýan sahypalar hem sanawa goşulýar.
* (ýyldyzjyk)	Käbir jümlede düşüp galan sözler gözlenýär. Bir * operatora bir söz dogry gelýär. * operatory diňe «...» goşadyrnak operatorynyň düzümde işleyär.	«taryhy * ýadygärlilikler» Düşüp galan sözi öz içine alan bur jümle gatnaşýan ähli sahypalar sanawy çykarylýar.
& ýa-da AND - (we)	Iki ýa-da ondan artyk gerekli söz gatnaşýan sahypalary tapmakda ulanylýar.	taryhy AND ýadygärlilikler soragnamasы arkaly hem «taryhy», hem «ýadygärlilikler» sözi duşyan sahypalar tapylýar.
ýa-da OR (ýa-da)	Iki ýa-da ondan artyk gerekli sözlerden iň bolmanda biri gatnaşýan sahypalary tapmakda ulanylýar.	taryhy OR ýadygärlilikler soragnamasы arkaly «taryhy» ýa-da «ýadygärlilikler» sözi duşyan sahypalar tapylýar.
NEAR ýa-da [] - (uly ýayýlar)	Bir-birinden iň bolmanda on söz bilen bölünen iki ýa-da ondan artyk gerekli sözler gatnaşýan sahypalary tapmakda ulanylýar.	taryhy NEAR ýadygärlilikler soragnamasы arkaly «taryhy», «taryhy ýadygärlilikler», «ýadygärlilikler...» ýaly sözleri öz içine alýan sahypalar tapylýar.

Maglumatyň ynamlylygy

Her bir okuwçy mekdep taslamasyny ýerine ýetirmek ýa-da gyzykly maglumatlary almak üçin Internetden peýdalanýar. Internetden peýdalananda iň kyn proseslerden biri – bu alnan maglumatyň

Ynamlylygyny anyklamakdyr. Ynamly maglumatlary diňe ynamly çeşmelerden almak mümkün. Ynamly çeşme, adatda, abraýly kompaniya, gurama ýa-da resmi çeşmeler bolmagy mümkün. Bular ýaly çeşmelere ýerleşdirilýän maglumatlar köp deliller esasynda barlanylýar.

Köp peýdalanyjylar «Wikipediya» web-saýtyny ynamly çeşme diýip oýlaýarlar.

Emma maglumat tapmak üçin ondan peýdalananda ägä bolmaly. «Wikipediya» web-saýtyndaky maglumatlary islendik peýdalanyjy üýtgetmegi mümkün. Diýmek, «Wikipediya»da maglumatlar köp bolsa-da, çeşme hökmünde olara ynanmak bolmaýar.

Web-sahypany saklamak

Peýdaly käbir web-sahypalardan soňrak ýene peýdalanmak hem-de maglumatyň nireden alnanlygyny görkezmek üçin olaryň sanawyny saklap goýmak mümkün.

Bu aşakdaky usullar bilen gazanylýar:

- 1) web-sahypany saklamak;
- 2) web-sahypany bellik etmek (sözbaşa goşmak);
- 3) web-sahypa salgysyny saklamak.

Web-sahypany saklamak

Web-sahypany saklamak üçin syçanyň sag düwmesini web-sahypanyň islendik boş ýerinde basmak, soňra kontekstli menýudan «Save as...» buýrugyny saýlamaly (1). Web-sahypanyň nirä saklanmagy görkezilip, «Save» düwmesi basylýar. Web-sahypa saklanan ýerde web-sahypany görmek mümkün.

Web-sahypany bellik etmek (sözbaşa goşmak)

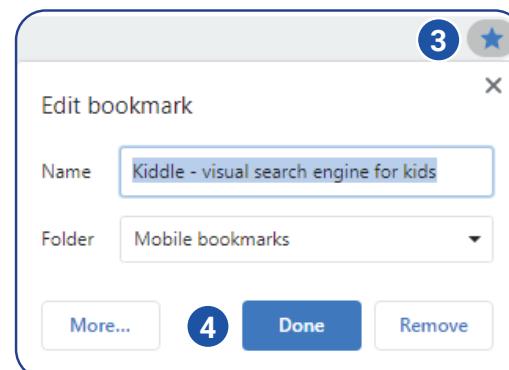
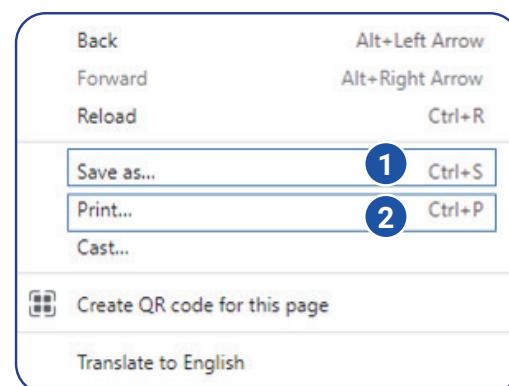
Web-sahypany ýene aňsatja açmak üçin, ony sözbaşylara goşup goýmak mümkün. Web-sahypany bellik etmek (sözbaşa goşmak) üçin salgy setiriniň ahryndaky ýyldyzjygyň üstüne basylýar (3). Görkezilen meýdanda bolsa «Done» düwmesi basylýar (4). Saklanan sözbaşyny tapmak üçin sözbaşy menýusyny açmaly. Adatda, ony web-sahypanyň ýokarky sag burçundan tapmak mümkün.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Ynamly çeşme – kompýutere zyýan ýetirmeyän, anyk maglumat berýän, howp salmaýan ýa-da dil ýetirmeyän çeşme.

Wikipediya – dünýädäki köp peýdalanyjylar bilelikde ýazan mugt onlayn ensiklopediya.

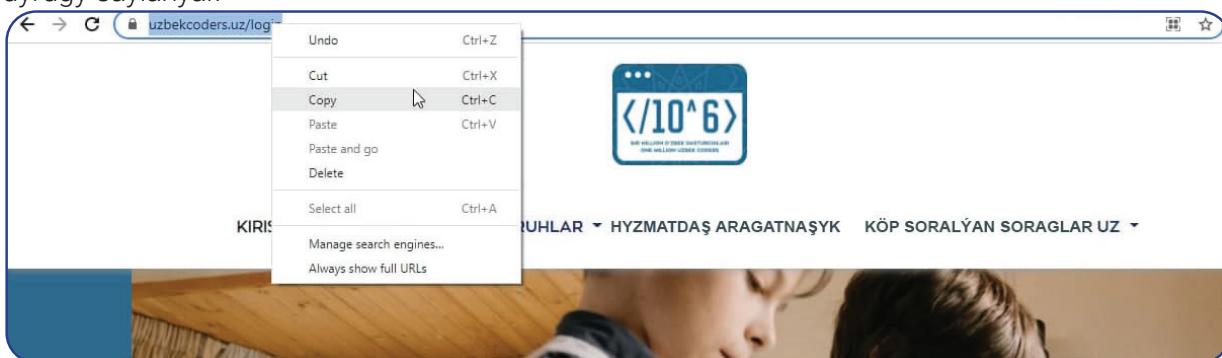
Sözbaşy – mälim bir web-sahypa geçmäge mümkünçilik berýän saklanan ýarlyk.





Web-sahypa salgysyny (URL) saklamak:

- web-sahypanyň URL salgysynyň nusgasyny döretmek üçin salgy setirinde web-sahypanyň salgysy bellik edilýär;
- bellenilen tekstiň üstünde syçanyň sag düwmesi basylýar we menýudan «Copy» – nusga döretmek buýrugy saýlanýar;
- URL-i nama ýerleşdirmek üçin, nama açylýar;
- namadaky boş ýerde syçanyň sag düwmesi basylýar we menýudan «Paste» – ýerleşdirmek buýrugy saýlanýar.



Web-sahypany çap etmek

Web-sahypanyň nusgasyny saklap galmak üçin ony çap etmek mümkün. Munuň üçin web-sahypanyň islendik boş böleginde syçanyň sag düwmesi basylýar we kontekstli menýudan «Print» bendi saýlanýar (2). Soňra ekranda çap edilmeli bolan sahypany gözden geçirmeli we «Print» düwmesini basmaly.

Web-sayıtdaky tekstden nusga döretmek

Taslama üçin web-sahypadaky teksti götürüp almadan öň gowuja pikirleniň. Gowusy, teksti öz sözleriňiz bilen gaýtadan ýazmaga synanyşanyryz makul. Eger işiňizde web-sayıtdaky tekstden peýdalansaňyz, ony nireden alandygyňzy görkezmeli. Beýle ýagday şu web-sahypa yüzlenendigiňizi aňladýar. Eger şeýle etmeseňiz, onda sizi ahлага ters hereketlerde, hatda plagiatda aýplamaklary mümkün.

1. Web-sayıtdaky tekstden nusga döretmek üçin ony cursor bilen bellik ediň.
2. Bellenilen tekstiň üstünde syçanyň sag düwmesini basyň we kontekstli menýudan «Copy» düwmesini basyň.
3. Microsoft Word ýa-da Wordpadda täze nama açyň.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Plagiat – başganyň eserini çykgyt etmezden nusga götürmek, ony rugsatsyz özleşdirmek.

Kontent – tekst, tesvir, video ýaly materiallar.

Awtorlyk hukugy – kontentiň eýesi ýa-da döredjijä berilýän kanuny hukuk.

Ahlak hereketler – başgalaryň işine hormat görkezmek, halallyk we adalat.



III BAP.

INTERNETDE İŞLEMЕГИҢ ЕСАSLARY WE ELEKTRON POÇTA

4. Syçanyň sag düwmesini iş meýdanynda ýene bir gezek basyň we menýudan «Paste» düwmesini saýlaň.
5. Tekst çeşmesine ýüzlenmäni ornaşdyryň. Çeşmä ýüzlenmäni çykgyt ýa-da peýdalanylan edebiýat hökmünde goýmak mümkün. Munda web-saýt salgysy, web-saýt awtory (eger maglumat bar bolsa), web-saýta giren sene we wagt görkezilýär.

AMALY SAPAK



1-nji ýumuş

1. Web-brauzer arkaly Google gözleg ulgamyna giriň.
2. Gözleg meýdanyna «gadymy» jümlesini ýazyň.
3. Gözleg meýdanyna «gadymy + ýadygärlilikler» jümlesini ýazyň. Gözleg netijeleri sahypasynda peýda bolan gözleg netijelerine garaň.
4. Indi «Samarkant + gadymy + ýadygärlilikler»i giriziň. Gözleg netijeleri sahypasynda peýda bolan gözleg netijelerine garaň. Netijelerde tapawut barmy? Goşmaça sözleri goşmak netijesinde maglumatlaryň mukdary özgerdimi?
5. Gözleg netijeleri boýunça 5 netijäni ýazyp alyň.
6. Indi «Bing» gözleg ulgamyny acyň we edil şu jümläni giriziň.
7. Soňra «Kiddle»ni acyň we edil şu basgançaklary ýerine ýetirin.
8. Her birindäki baş sany gözleg netijelerine garaň. Olaryň näçesi birmeňzeş? Olaryň näçesi bir-birinden tapawutly? Olaryň ählisi birmeňzeş tertipdem? Tapylan maglumatlaryň ynamlyygyny artdyrmak üçin birnäçe çeşmeden peýdalanyň. İki ýa-da ondan artyk çeşme boýunça birmeňzeş maglumat gözlenende, olaryň ählisi birmeňzeş maglumat berýändigini ýa-da tapawutlaryň barlygyny bilersiňiz. Eger, birmeňzeş maglumat birnäçe çeşmede berlen bolsa, ähtimal bu maglumat ynamly bolmagy mümkün.

2-nji ýumuş

1. Gözleg setirine "Samarkant" jümlesini giriziň. Gözleg ulgamynda maglumaty gözlemek usullaryndan peýdalanyň.
2. Iň gowy diýlip, alnan baş maglumaty gözden geçirin.
3. Maglumat çeşmesine serediň. Guramany ýa-da resmi çeşmäni barlaň.
4. Siziň pikiriňize görä, haýsy netije iň ynamly we näme üçin?

SORAGLAR WE YUMUŞLAR



1. Nähili gözleg ulgamlaryny bilýärsiňiz? Olaryň salgylaryny aýdyp beriň.
2. Web-sahypany saklap alagyň näçe usuly bar?
3. Web-sahypanyň tekstini tekstli nama nähili yüklüp almak mümkün?
4. Web-sahypa salgysyny nähili saklap almak mümkün?



ÖÝ İŞİ

Nowruz baýramy



1. Kompýuteriňzde Nowruz.docx atly faýl döredиň.
2. Nowruz baýramy we onuň taryhy barada maglumat gözläň.
3. Tapan maglumatyňzyň arasyndaky iň oňat ikisinden tektsini nusga döredиň we döreden faýlyňza göçürüň.
4. Her bir web-sahypa salgysyny (URL) -y nusgalap, faýldaky laýyk tekstleriň ahyryna goýuň.
5. Nowruz baýramyna laýyk suraty ýükläp alyp, faýla ýerleşdiriň.

19-njy ders. GRAFIK, AUDIO WE WIDEOMAGLUMATLARY GÖZLEMEK

Taslamlary döretmek prosesinde tekstli maglumatlaryň diňe özi ýeterli bolmaýar. Taslamany baylaşdyrmak üçin onuň düzümine dürli suratlary ornaşdymak ýa-da audio we wideolar arkaly taslama tanyşdymalaryny ýene-de täsirli etmek mümkün. Munuň üçin dürli surat, audio we wideomaglumatlary Internetden gözläp tapmak we ýükläp almalы.

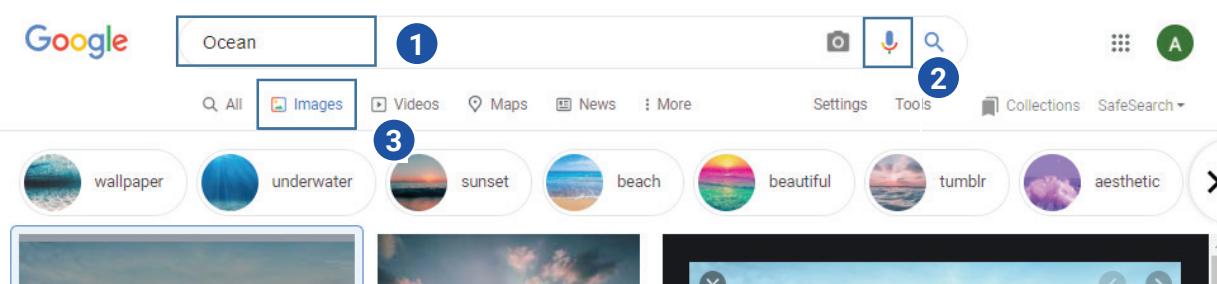
Teswiri web-sayıtdan saklap almak üçin, ilki bilen, ondan nusga döretmäge rugsat berlen ýa-da berilmänligini anyklamaly. Internetdki käbir teswirler olaryň eýeleri, ýagny awtorlary ýa-da döredijileri tarapyndan awtorlyk hukugy esasynda ýerleşdirilen bolmagy mümkün. Internet ulgamynda awtorlyk hukugy görkezilmedik web-sayıtlar hem bar bolup, taslamalarda olaryň düzümindäki tekstden ýa-da teswirden peýdalanylanda, olaryň salgysy görkezilmeli.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Yüklemek – Internet ulgamyndaky maglumatlardan şahsy kompýutere nusga göçürmek.

Grafiki maglumatlary gözlemek we yüklemek

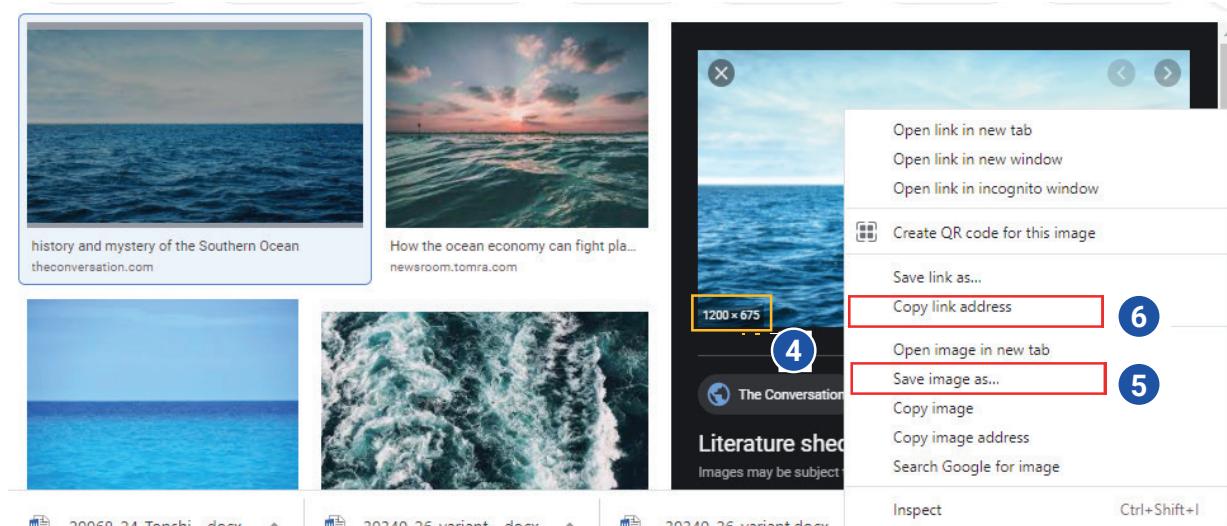
1. Brauzer maksatnamasyny işe düşürip, ol arkaly gözleg ulgamlaryndan birine girilýär.
2. Gözleg meýdanyna açar söz (meselem, Ocean) girizilýär we «Enter» (ýa-da lupa teswiri) basylýär (1). Açıp sözi, mikrofony basan ýagdaýda, ses arkaly girizmek hem mümkün (2).
3. Suratly maglumatlary görmek üçin gözleg ulgamynyň «Images» bölümne geçilýär (3).



90

III BAP.

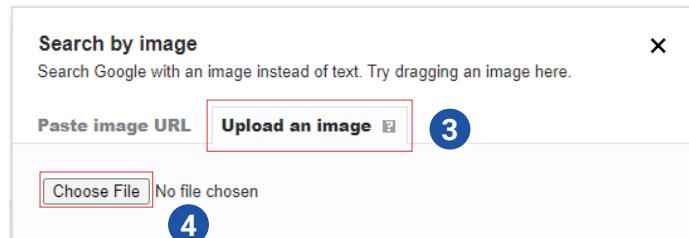
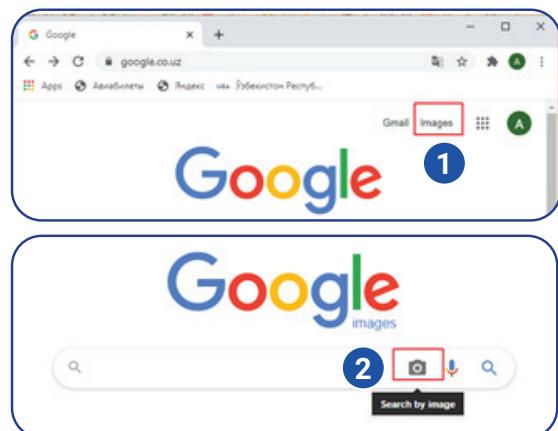
INTERNETDE İŞLEMEGİN ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

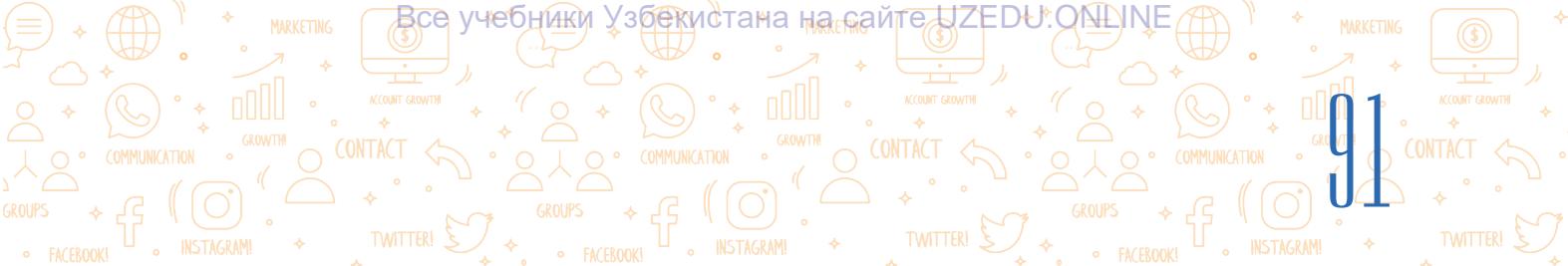


4. Suratyň üstünde syçanyň görkezijisi basylanda, sag tarapdan şu surata meňşeş suratlar sanawy çykyar. Sag tarapdaky penjire arkaly suratyň ölçegini görmek mümkün (4).
5. Suraty web-sayıtdan yüklüp almak üçin suratyň üstünde syçanyň sag düwmesi basylýar, kontekstli menýudan «Save image as...» saýlanýar (5).
6. Suraty saklamak üçin gepleşik penjiresinde salgy görkezilýär we «Save» düwmesi basylýar.
7. Suradan taslama işsinde peýdalananmak üçin awtorlyk hukugyny saklamak bilen onuň salgysyny hem görkezmeli. Munuň üçin «Copy link address» arkaly suratyň salgysyny nusgalamak we ony taslama işindäki suratyň aşagyna ýerleşdirmek mümkün (6).

Maglumatlary teswir arkaly gözlemek

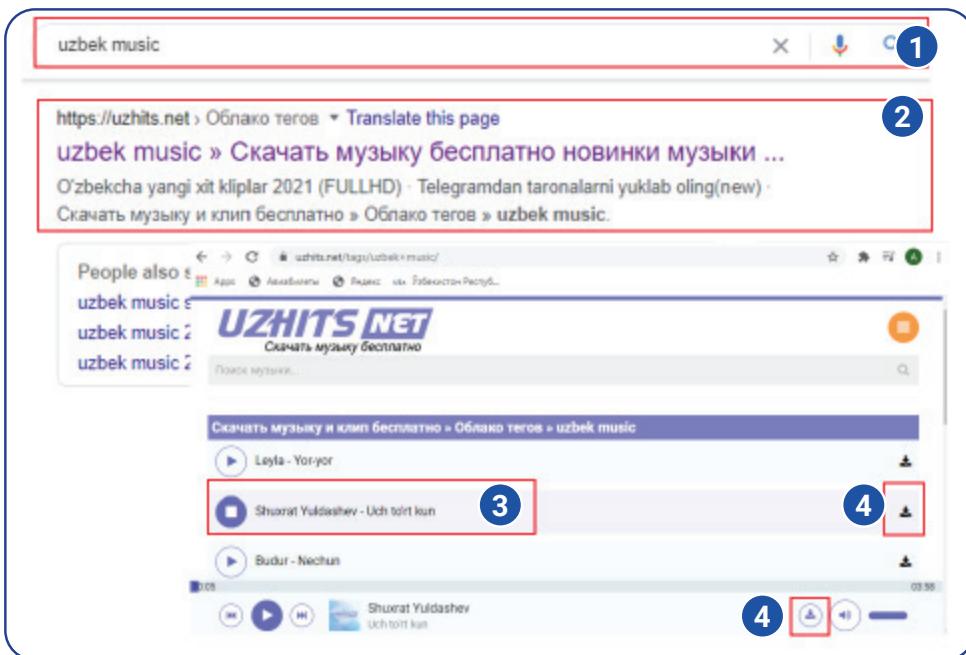
- Internet maglumatlary esasynda taýýarlanan taslamaiň işindäki suratlar nireden alnanlygyny bilmek ýa-da sizdäki surat barada Internetden maglumat gözlemek üçin «Images»den peýdalanylýar. Munuň üçin:
- 1) brauzer maksathamasyň yüklüp, ol arkaly gözleg ulgamlaryndan birine girilýär (meselem, <https://google.uz>);
 - 2) surat arkaly gözlemeği amala aşyrmak üçin sahypadan «Images» (1) bölümne geçilýär;
 - 3) gözleg meýdanydan «Search by image» (2) saýlanýar;
 - 4) suraty yüklüp almak üçin «Upload an image» (3) saýlanýar we «Choose File» (4) arkaly surat ýüklenýär;
 - 5) surat yüklenip bolandan soň, netijeler penjirede görünýär.





Audiomaglumatlary gözlemek we yüklemek

1. Gözleg meýdanyna açar söz (uzbek music) girizilýär we «Enter» (ýa-da lupanyň suraty) basylýar. Ačar sözi, mikrofony basyp, ses arkaly girizmek hem mümkün (1).
2. Netijeleriň arasyndan sazlary yükläp almak mümkün bolan saýta (meselem, uzhits.net) geçilýär (2).



3. Sazyň üstünde syçanyň düwmesini basyp, diňläp görülyär (3).
 4. Yüklemek ikonkasy arkaly audiofaýl yükläp alynýar (4).
- Yüklemek ikonkasy dürli saytlarda dürlüce görnüşde bolmagy mümkün, meselem, disketiň suraty, aşak ugrukdyrylan strelka we ş. m.

Wideomaglumatlary gözlemek we yüklemek

1. Gözleg meýdanyna açar söz (meselem, Alyşır Nowaýy) girizilýär we «Enter» (ýa-da lupanyň suraty) basylýar. Ačar sözi, mikrofony basyp, ses arkaly girizmek hem mümkün (1).
2. Netijeler hökmünde, esasan, Youtube video gözleg ulgamyndan (www.youtube.com) alınan maglumatlar sanawy getirilen.
3. Video maglumatlary görmek için «Videos» bölümune geçilýär (2).
4. Netijelerden Youtube video gözleg ulgamyndaky (www.youtube.com) gerekli video geçilýär (3).
5. Wideofaýl gözden geçirilýär. Eger video makul gelmese, penjiräniň sag tarapynda şu açar söze laýyk başga wideofaýllar hem getirilen (4).
6. Olardan laýygyny saýlap almak için wideonyň üstünde syçanyň düwmesini basmaly.
7. Wideony yükläp almak için brauzer salgy hataryndaky wideonyň URL salgysyndaky (<https://www.youtube.com/watch?v=6GriaeBngeQ>) youtube sözünüň öňüne «ss» goşmaçasyny goşmaly (<https://www.ssyoutube.com/watch?v=6GriaeBngeQ>) we «Enter» düwmesini basmaly. Şu arkaly wideolary yükläp almak mümkün bolan savefrom.net saýtyna geçilýär. (5).

III BAP.

INTERNETDE İSLEMEGİN ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

Alýşir Nöwayý

1



All

Images

Videos

Books

News

More

Settings

Tools

About 54,900 results (0.31 seconds)

2

Tip: Search for English results only. You can specify your search language in Preferences

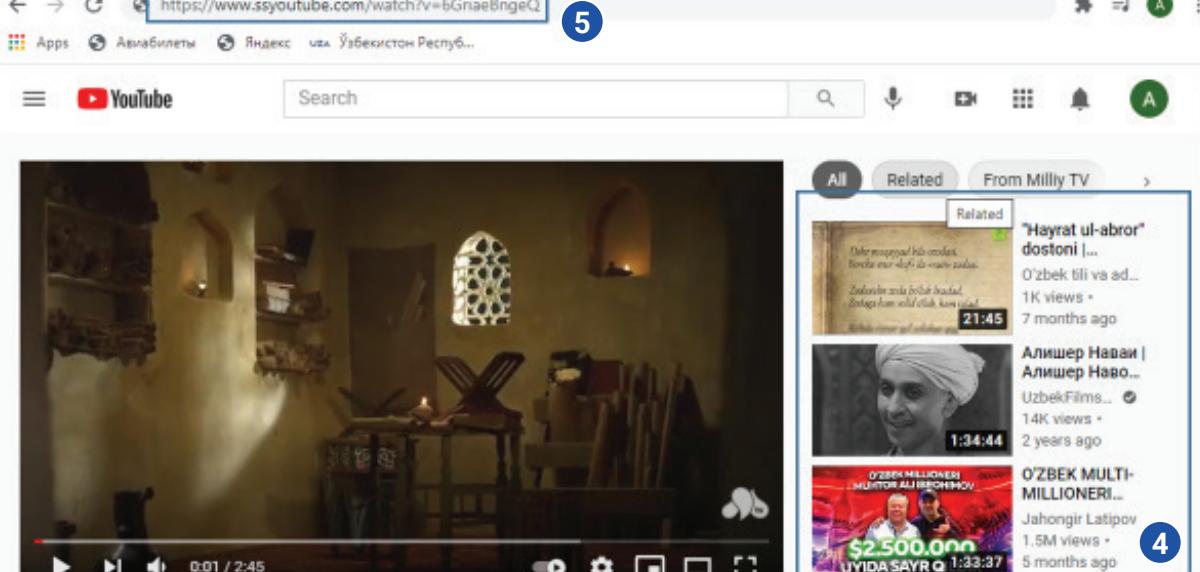
www.youtube.com > watch

Alisher Navoij - YouTube

3

 Alisher Navoij. 19,804 views 19K views. • Apr 11, 2018. 245 ... Mahbub ul - qulub... About Alisher Navoi ...
Apr 11, 2018 · Uploaded by Milliy TV

5

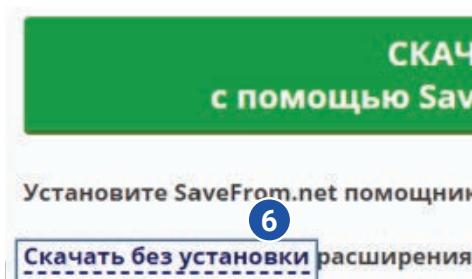


The screenshot shows a search result for "Alisher Navoij" on YouTube. The main video thumbnail is for a video titled "Alisher Navoij" with 19,804 views and was uploaded on April 11, 2018. Below the main video, there are related video thumbnails, including one from "Milliy TV" and another from "Alisher Navoij". The browser's address bar shows the URL: https://www.ssyoutube.com/watch?v=6GriaeBngcQ.

4

8. Emele gelen penjirede «Скачать без установки» görkezmesi arkaly wideony yüklemek bölegi işe düşürilýär (6).

9. «Скачать» düwmesiniň kömeginde wideo yükläp alynyar (7). Yüklenen wideolary sazlamalar düwmesiniň «Download» bölümï arkaly görmek mümkün.



The screenshot shows the SaveFrom.net extension interface. It features a large green button with the text "СКАЧ С ПОМОЩЬЮ SaveFrom.net" and a smaller text "Установите SaveFrom.net помощник". Below this is a link "Скачать без установки расширения" (7).



Alisher Navoij
2:45

Скачать MP4 720 ✓

7



AMALY SAPAK



1-nji ýumuş

1. Web-brauzer arkaly Google gözleg ulgamyna giriň.
2. Gözleg meýdanyna «Samarkant» jümlesini ýazyň.
3. Kompýuterde maglumatlary saklamak üçin papka açyň.
4. «Images» bölümne geçip, gerekli teswiri gözläp tapyň we ony kompýuterdäki papkaňza yükläp alyň .

2-nji ýumuş

1. Gözleg meýdanyna «Samarkant+mp3» jümlesini ýazyň.
2. Sanawdan ynamlysyna girip, tema laýyk mp3 fotmatyndaky aýdymy yükläp alyň.

3-nji ýumuş

1. Gözleg meýdanyna «Samarkant» jümlesini ýazyň.
2. «Videos» bölümne geçip, gerekli wideony gözläp tapyň, ony gözden geçiriliň we makul gelse, kompýuterdäki papkaňza yükläp alyň .

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR



1. Teswirleri gözläp tapmak, olary kompýutere yükläp almak üçin nähili amallar ýerine yetirilýär?
2. Audiomaglumatlary gözlemek we yükläp almak nähili amala aşyrylýar?
3. Wideomaglumatlary gözlemek üçin haýsy amallar yzygiderligi ýerine yetirilýär?
4. Wideomaglumatlary, esasan, haýsy ulgamdan tapmak mümkün?

ÖÝ IŞI



1. Nowruz baýramy we onuň taryhy barada teswirli maglumat gözlän.
2. Tapan teswirleriňiziň arasyndan iň gowusyny kompýuterde döreden papkaňza yükläp alyň.
3. Gözleg meýdanyna «Nowruz+mp3» jümlesini ýazyň.
4. Tapan maglumatyňzyň arasyndan iň gowusyny kompýuterde döreden papkaňza yükläp alyň.
5. «Videos» bölümne geçip, Nowruz baýramyna laýyk wideony gözläp tapyň, ony gözden geçiriliň we makul gelse, kompýuterdäki papkaňza yükläp alyň.
6. Nowruz baýramyna laýyk suratý Nowruz.docx faylyna ýerleşdiriň.



III BAP.

INTERNETDE İŞLEMİĞİN ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

20-nji ders. ELEKTRON POÇTA GUTUSNY DÖRETMEK

Internetiň şu derejede ýáýramagyna sebäp – diňe bir onuň maglumatlara baýlygy däl, eýsem ol arkaly maglumat alyşma, gepleşik aňsat we amatlylygydyr. Maglumat alyşmanyň iň tiz usullaryndan biri – elektron poçta hyzmatynyň peýda bolmagy Internetden peýdalanyjylaryň sanyny ýiti artdyrdy. Käbir habar kimedir ýonekey poçta arkaly birnäçe günde ýetip barsa, elektron poçta arkaly dünýäniň islendik nokadyna birnäçe minutlarda ýetip barmagy mümkün.

Elektron poçta – elektron poçta gutularynyň kömeginde habar (elektron hatlar) çalyşmak üçin niyetlenen Internet hyzmaty.

Elektron poçta hyzmaty aşakdaky mümkünçilikleri hödürleýär:

- habarlary çalt çalyşmak (birnäçe minut);
- habarlara goşmaça maglumatlary goşmaça etmek;
- habarlara surat we multimedia maglumatlaryny yerdessirmek.

Elektron hatlary kabul etmek we ibermek üçin kabul edýän we iberýän öz şahsy elektron poçta salgysyna eýe bolmaly.

Her bir elektron poçta salgysy unikaldyr. Eger iki peýdalanyjynyň elektron poçta salgylary birmeňzeş bolsa, onda olar bir-birleriniň elektron poçta salgylaryna gelen habarlary okap bilerdi. Şu sebäpli, dünýäde iki birmeňzeş elektron poçta salgysy bolmagy mümkün däl.

Elektron poçta salgysy aşakdakylardan düzülen:

- login – elektron poçtanyň eýesiniň şertli ady;
- elektron poçta ýerleşen şaha kompýuteriniň (sayt) ýa-da poçta hyzmaty saýtynyň ady.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Elektron poçta (iňlis. *Electronic Mail, E-mail*) – elektron habarlary kabul etmek we ibermek boýunça hyzmat görnüşi.

Elektron poçta salgysy (gutusy) – habar ibermek üçin peýdalanylýan unikal salgy. Ol adam ýasaýan öýün doly salgysyna meňzeş bolup, peýdalanyjy habary şu salgy arkaly iberýär.

Unikal – ýeke-täk, başga meňzeşi ýok. İki birmeňzeş poçta salgysy bolmagy mümkün däl, şu sebäpli poçta salgylaryna görä şu söz ulanylýar.

Peýdalanyjynyň ady – elektron poçta salgysy eýesiniň ady. Ol latyn harplaryndan, sıfırlerden we belgilerden ybarat bolýar.

Parol – elektron poçta salgysy goramak üçin salgy eýesi tarapyndan girizilen açar söz.

Akkaunt (iňlis. *account* – hasap) – kompýuter ulgamynda peýdalanyjy baradaky maglumatlar toplumyny saklayán hasap. Ol peýdalanya ulgama girmäge mümkünçilik berýär.

info@edu.uz

info – elektron poçtanyň eýesiniň (peýdalanyjy) ady bolup, şu salgy kime degişlidigi ýa-da habar kime iberilmelidigini aňladýar.

ÝATDA SAKLAŇ!



Elektron poçta salgysy latyn harplarynda boş ýersiz (probelsiz) ýazylýar.



edu.uz – poçta serweri (domen) ady bolup, poçta nirede ýerleşenligi ýa-da habar nirä iberilmelidigini aňladýar.

Peýdalanyjynyň ady we domeniň ady bir-biri bilen @ (ittagaz) belgisiniň kömeginde baglanyar. Bu belgi bile ulanylan söz elektron poçta salgysyn aňladýar.

Elektron hat hemise elektron poçta salgysynda saklanýar. Elektron poçta salgysyn döretmek üçin poçta hyzmaty saýtynda sanawdan geçmeli.

Elektron poçta gutusyny döretmek

1. Web-brauzer maksatnamasy işe düşürlýär.
2. Brauzeriň salgy hataryna poçta hyzmaty saýtynyň salgysy girizilýär (meselem, <https://passport.yandex.uz/>, <https://gmail.com>).
3. «Enter» düwmesini basyp, formadan «Create account (for myself)» saýlanýar.
4. Sanawdan geçmek anketasy doldurylýar (ady, familiýa, peýdalanyjynyň ady, parol we tassyklamak üçin paroly gaýtadan girizmek) we «Next» düwmesi basylýar (1). Eger peýdalanyjynyň ady başga şahs tarapyndan ulanylýan bolsa, onda bu barada habar çykýar.
5. Telefon belgisi girizilýär we «Next» düwmesi basylýar (2).
6. Telefon belgisine gelen kod girizilýär we «Verify» düwmesi basylýar (3).
7. Soňky penjirede doglan sene, aý, ýyl we jyns saýlanýar hem-de «Next» düwmesi basylýar.
8. Soňky penjirede hyzmatdan peýdalanmagyň kadalary berlen bolup, «I agree» düwmesiniň kömeginde şartlere razydygy mälim edilýär.

The screenshots illustrate the steps for creating a Google Account:

- Step 1:** The first screen shows the "Create your Google Account" form. It asks for First name (Aqlvoy), Last name (Xamidov), Username (aqlvoymamidov), and Password. A note says "Use 8 or more characters with a mix of letters, numbers & symbols". A "Confirm" field is also present. Step 1 is marked with a circled '1'.
- Step 2:** The second screen shows a "Phone number" input field with a dropdown menu. Step 2 is marked with a circled '2'.
- Step 3:** The third screen shows a verification code "G-XXXXXX" in a redacted box and an "Enter verification code" input field. Step 3 is marked with a circled '3'.

Sanawdan üstünlikli geçirilenden soň, şahsy elektron poçta gutusy döredilýär. Ol arkaly elektron habarlary ýazmak, ibermek, kabul etmek, okamak we saklamak mümkün.



III BAP.

INTERNETDE İŞLEMİĞİN ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

Elektron poçtadan peýdalanan wagtynda şahsy howpsuzlygy üpjün etmek üçin aşakdaky kadalar berjaý etmelisiňiz:

- 1) elektron poçta gutusy üçin çylşyrymlyrak parol we gizlin sorag saýlajak boluň. Parol hökmünde adyňyz ýa-da şuňa meňzeş başgalara mälim şahsy maglumatlaryňzy goýmaň;
- 2) poçta gutusyna keseki kompýuterden gireniňizde, hemiše paroly ýygmak arkaly giriň. Eger brauzer arkaly «Сохранить пароль» funksiyasy işe düşse, ony basmaň. Çünkü parolyňz kompýuterde saklanyp galýar we başgalar şu kompýuter arkaly poçtaňza girmegi mümkün;
- 3) elektron poçtaňza nätanyş şahsdan hat gelen bolsa, ululara (mugallymyňza ýa-da ata-eneňize / ýakynyňza) habar beriň we elektron haty ölçürip taşlaň. ELEKTRON HATY AÇMAŇ;
- 4) nätanyş adamlardan gelen hatlardaky goşmaça faýllary hiç haçan AÇMAŇ. Hatda goşmaça faýllar bar bolsa, elektron poçtanyň ýanynda kagyz gysgyç belgisi bolýar;
- 5) elektron poçta haty kimden gelenligini üns bilen barlaň. Eger size nätanyş salgy bolsa, oňa JOGAP GAÝTARMAŇ. Bu barada ululara habar beriň;
- 6) elektron poçtany açanyňzda, onda giperýüzlenme bar bolsa, onuň howpsuzlygyna doly göz ýetirilýänce – BASMAŇ. Hemise, ilki bilen, ululardan soranyňz makul. Giperýüzlenme galp web-sayta eltmegi ýa-da virus ýaly käbir zyýanly maksatnamalary kompýuteriňize ýükläp almagy, viruslar kompýuteriňzdäki maglumatlara zyýan ýetirmegi mümkün;
- 7) hiç haçan tanamýan adamlara ulular bilen maslahatlaşmadan elektron poçta habarlaryny IBERMÄŇ. Elektron haty kime iberýändigiňizi hemise gowuja barlaň. Elektron poçta salgysynyň ýazylyşyny barlanyňza göz ýetiriň, çünkü bir harp üýtgese-de, elektron hat başga şahsa iberilmegi mümkün;
- 8) hiç haçan käbir web-sayta elektron poçta salgysyňzy ulatarsyz GIRIZMÄŇ;
- 9) elektron poçtaňza girmek üçin peýdalanyan paroly hiç haçan hiç kime AÝTMAŇ.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Zyýanly maksatnama – kompýutere zyýan ýetirmek maksadynda döredilen maksatnama. Oňa ugrukdyrylan giperýüzlenme basylanda, maksatnama awtomatik ýagdaýda ornaşdyrylýar.

Wirus – zyýanly maksatnama görnüşi. Ol öz nusgalaryny döredýär we kompýuterdäki maglumatlara zyýan ýetirýär.

MUNY BILÝÄNZIMI?



Maksatnamaçy Reý Tomladam tarapyndan 1971-nji ýylда aralykda duran kompýutere habar iberiji maksatnama işläp tayýarlapdyr. Şu maksatnamada kabul edilen habar faýla, ýagny poçta gutusyna ýerleşdirilýär. Şu arkaly elektron poçta peýda bolýar.



AMALY SAPAK



1. Elektron poçta açmak üçin poçta hyzmaty saýtyna giriň.
2. Saýtyň sanawdan geçmek sahypasyna giriň.
3. Sanawdan geçmek formasyny dolduryň.
4. Özüňze anyk we düşnükli poçta gutusynyň adyny we paroly saýlap, forma giriziň.
5. Elektron poçta salgyňzy (loginiňizi) we parolyňzy ýan depderiňize ýazyp goýuň.

SORAGLAR WE YUMUŞLAR



1. Elektron poçta näme?
2. Elektron poçta açmak üçin nähili maglumatlar zerur bolýar?
3. Bir peýdalanyjy birnäçe elektron poçta gutusyny açmagy mümkünmi?
4. Elektron poçtadan peýdalananda nähili howpsuzlyk kadalaryny berjaý etmeli?

ÖÝ IŞI



1. Aşakdakylardan haýsysy elektron poçta salgysy hasaplanýar? Elektron poçta salgylaryny depderiňize ýazyň:

aqlvoy xamidov@mail.ru

aqlvoy@gmail.com

aqlvoy@mail

aqlvoy#gmail.com

info@rtm.uz

a.xamidov@gmail.com

2. Depderiňize aşakdaky jedwelni çyzyň. Jedweli getirilen adaty we elektron poçta baradaky maglumatlar bilen dolduryň.

	Adaty poçta	Elektron poçta
Habar ony kabul edijä näçe wagtda ýetip baryar?		
Habary haýsy wagtda ibermek mümkün?		
Habar nähili iberilýär?		

3. Elektron poçtanyň adaty poçta garanda artykmaçlyklary nämelerden ybarat?



III BAP.

INTERNETDE İŞLEMİĞİN ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

21-nji ders. ELEKTRON POÇTADA MAGLUMAT ALYŞMA

Elektron poçta adaty poçta garanda amatly bolup, islendik wagtda habar ibermek we birnäçe sekuntlaryň içinde habaryň jogabyny almak mümkün.

Täze elektron habar ýazmak we ibermek

1. Täze elektron habar ýazmak üçin «Compose» böлүми saylanýar (1), netijede «New Message» penjiresi peýda bolýar (2).
2. «To/Recipients» meýdanyna habary kabul edýän şahsyň elektron poçta salgysy ýazylýar (3). Eger salgy girizilmese, habar iberilmeyär.
Kabul edýäniň salgysy dogry ýazylan ýagdaýda, oňa habar ýetip barandygyny bilmek üçin iberiji şahs habaryň nusgasyny öz poçta salgysyna hem ibermegi mümkün. Munuň üçin «To» meýdanynyň sag tarapyndaky «cc» basylýar.
3. «Subject» meýdanyna habar temasy ýazylýar (4).
4. Boş meýdana bolsa habaryň teksti ýazylýar (5).
5. Elektron habara dürli faýllary goşup ibermek mümkün. Munuň üçin «Attach files» görkezmesi basylýar (6) we gerekli faýl saylanyp, «Open» düwmesi basylýar (7).
6. Ähli meýdanlar barlanyp, elektron hat «Send» düwmesi arkaly iberilýär (8).
7. Iberilen hatlar iberijiniň elektron poçtasynadaky «Sent» papkasynda durýar (9).
8. Ýazylan, emma iberilmedik hatlar «Drafts» gutusynda durýar (10). Olary açmak we redaktirläp, gerekli salga ibermek mümkün.

Görkezilen salga iberilen elektron hatlar kabul edýäniň elektron poçtasyna düşýär we poçtanyň eýesi öçürip taşlaýança şu gutuda durýar.

Salgylar kitabyndan peýdalanmak

Elektron poçtada başga peýdalanyjylar ady we elektron poçta salgylaryny saklap goýmak üçin salgylar kitaby bar. Diýmek, her bir elektron poçta salgysyny ýatda saklamak hökman däl, olary salgylar kitabyna (11) saklap goýmak ýeterlidir.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Subject – elektron habaryň temasy ýa-da sözbaşyсы. Kabul edýän subjectiň kömeginde habar näme baradadygyny okamazdan bilmegi mümkün.

Kabul edýän – elektron habar iberilen şahs.

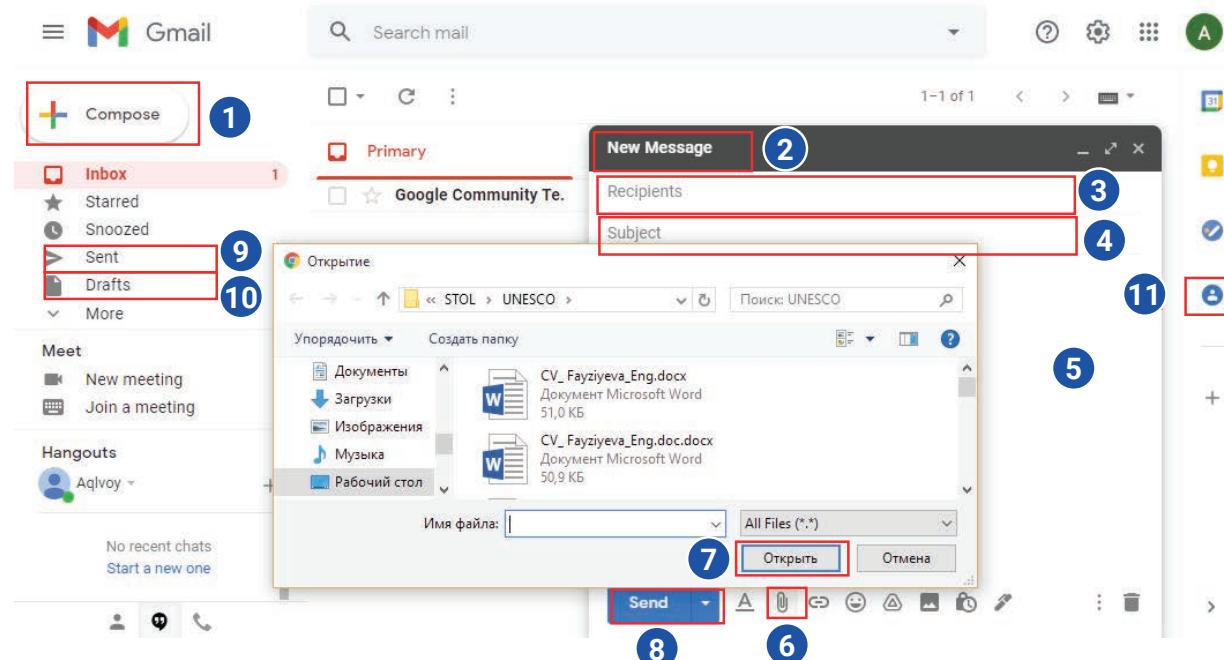
Edep-ahlak normalary – Internetde berjaý edilmegi zerur edep-ahlak kadalary we göreldeli gylyk-häsiyet ölçegleri.

Salgylar kitaby – tanyş şahslar elektron poçta salgylaryny saklamak mümkün bolan meýdan.

Inbox – elektron poçtanyň düzümindäki papka. Gelen habarlar şu ýerden ýer alýar we olary okap çykmak mümkün.

Reply (hata jogap gaýtarmak) – elektron poçtadan habary almak we ýazan şahsa jogap haty ýazmak.

Forward (birikmek) – başgalar hem okamagy üçin gelen hatlary olaryň poçta salgylaryna ibermek.



Elektron poçta gelen habarlary görmek we jogap gaýtarmak

1. Elektron poçta girilende, täze gelen hatlar «Inbox» gutusynda görünýär (1).
2. Gutynyň ýanynda täze gelen habarlaryň sany görkezilýär (2).
3. Täze gelen hatlar galyn ýazuw bilen tapawutlandyrylan, okalanlary bolsa adaty ýazuwda bolýar.
4. Gelen hatlardan birini möhüm habar hökmünde aýratyn belläp goýmak üçin ýyldyzjyk ikonkasy basylýar (3). Elektron poçta gelen hatlaryň sany köpelip gitse, möhüm habarlary «Starred» gutusyna girip görmek mümkün (4).
5. Haty arhiwe alyp goýmak üçin «Archive» ikonkasy basylýar (5).
6. Haty ölçürüp ibermek üçin «Delete» ikonkasy saýlanýar (6). Öçürulen hatlar «Trash» gutusyna geçirilen bolup, ony ýene öňki ýerine dikeltmek mümkün.
7. Poçta gutusyna gelen haty okalan ýagdaýa geçirmek (Mark as read) hem-de okalmadyk ýagdaýa gaýtarmak (Mark as unread) mümkün (7). Munuň üçin şu ikonkanyň üstünde syçanyň düwmesini bir gezek basmak ýeterlidir.
8. Gelen haty «Snoozed» arkaly wagtlaryn doňduryp goýmak hem mümkün (8). Yza gaýtarmak üçin «Snoozed» (9) gutusyna girilýär we hatdaky ýene şu ikonkanyň üstüne basyp, «Unsnooze» saýlanýar.
9. Penjirede täze gelen hat kim tarapyndan iberilenligini (10), hatyň temasyny (11) hem-de hatdaky habaryň bir bölegini (12) görmek mümkün.
10. Hatdaky habaryň tekstini okamak üçin syçanyň düwmesi hatyň üstünde basylýar we habaryň teksti bilen tanyşylýar (13).

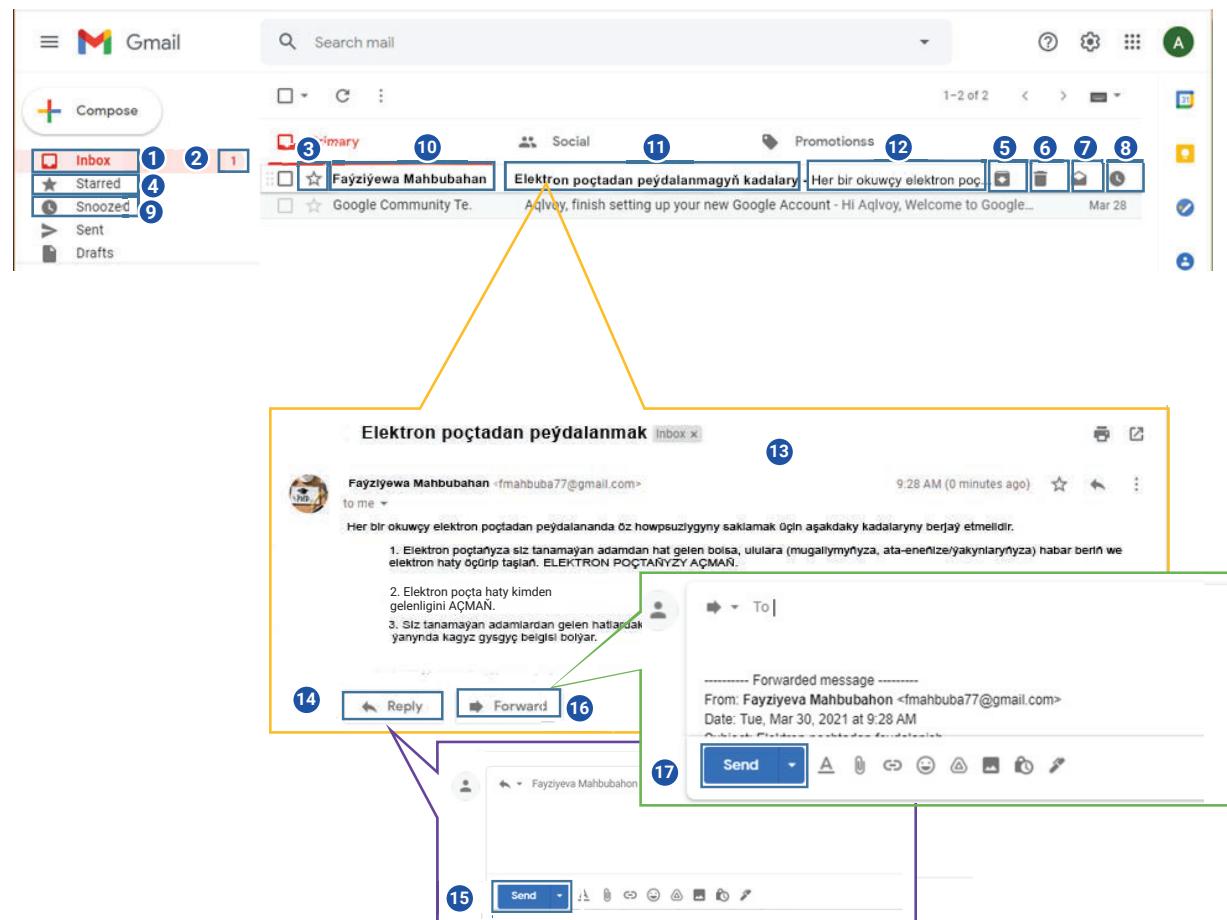
100

III BAP.

INTERNETDE ISLEMEGIŃ ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

11. Hata jogap gaýtarmak üçin «Reply» düwmesi saýlanýar (14) we emele gelen penjirede jogap haty ýazylyp, «Send» düwmesi basylýar (15).

12. Poçta gutusyna gelen haty başgalara paýlaşmak üçin «Forward» düwmesi saýlanyp (16), «To» meýdanyna olaryň poçta salgysy ýazylýar we «Send» düwmesi basylýar (17).



Elektron habarlary ýazanda we çalyşanda her bir şahs aşağıdaky edep-ahlak normalaryny berjaý etmelidir:

- 1) hat ýazmak prosesinde özara hormat we dogry gatnaşyk normalaryny berjaý etmeli;
- 2) maglumat alyşmada mylaýymlyk bilen yüzlenmeli hem-de hoşallyk bildirmegi unutmaly däl;
- 3) hatda habaryň temasyны gysga we anyk aňlatmaly;
- 4) elektron habary salamlaşmak bilen başlap, sag bol hem-de gowy dilegler bilen tamamlamaly;
- 5) habaryň tekstini düşünüklü, esasy sözleri tapawutlandyrıp görkezmeli hem-de sözbaşylary aýratyň ýazmaly. Ýonekeyň, okamaga amatly şriftden peýdalanmaly (dürli reňk, owadan şriftleri ullanmaly däl ýa-da sözleri uly harplar bilen ýazmak bolmaýar).



Elektron maglumat alyşmanyň özboluşly taraplaryndan biri – duýgulary aňlatmak üçin ulanylýan dürli belgileriň (smaýlikler)barlygydyr. Her bir belgi aýratyn mana eýe bolup, çyzyjak – burun, iki nokat – göz, ýáý – agyz we başgalary aňladýar;

- 6) hatyň soňunda adyňzy familiyaňzy ýazyň, meselem, «Hormat bilen Akyldaý Hamidow»;
- 7) habaryň sözbaşysy girizilenligini hem-de ony habara gelýändigini barlaň;
- 8) elektron habary ibermezden öň ony gaýtadan okap çykyň, orfografik we grammatik ýalňyşlar barýa-da ýoklugyny barlaň.

AMALY SAPAK



1. «Täze habar» oýny. Synp üç kiçi topara bölünýär. Kiçi toparlardaky her bir okuwyç şu toparyň okuwçylary elektron poçta salgylaryny ýazyp alýar.
2. Toparlaryň arasynda «Sport görnüşleri», «Milli tagamlar», «Baýramlar» temalary özara paýlanyp alynýar.

Habar ýazanda her bir okuwyç:

- özi ýazan habaryň tekstiniň şriftini, stilini, ölçegini, reňkini üýtgetmeli;
 - habardaky orfografik we grammatik ýalňyşlary barlamaly we düzetmeli;
 - habar nusgasyny «cc» arkaly mugallymyň salgysyna hem ibermeli.
3. Her bir toparda bir okuwyç täze hat döredýär, oňa berlen tema degişli habar ýazýar, meselem, hatyň sözbaşysyna temanyň adyny (meselem, sport görnüşleri), habaryň tekstine tema degişli (meselem, futbol) sözi ýazyp, oňa laýyk surat birikdirmegi mümkün. Taýýar bolan habary ikinji okuwaça iberýär.
 4. Ikinji okuwyç habary alyp, oňa tema degişli başga täze habary goşýar (meselem, basketbol sözünü ýazýar) we oňa laýyk surat birikdirýär. Habary üçünji okuwaça iberýär.
 5. Şeýdip her bir toparyň agzalary özlerine berlen temalar boýunça toparyň içinde özara maglumat alyşýarlar.

SORAGLAR WE YUMUŞLAR



1. Elektron poçta habary nähili böleklerden düzülen?
2. Elektron poçta döretmek üçin nähili maglumatlar gerek?
3. Goşmaça faýl habaryň tekstine nähili birikdirilýär?
4. Elektron poçta gelen habary başgalara paýlaşmak üçin nähili wezipeler ýerine yetirilýär?



100 III BAP. INTERNETDE İSLEMEGIŇ ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

ÖÝ IŞI

Söýgülü kitabym



1. Täze hat dörediň.
2. Hatda «Söýgülü kitabym» temasynda hekaýa düzüň. Onda kitabyň ady, awtory, neşir ýyly we kitapdaky size ýakan taraplar barada ýazyň.
3. Şu tekstli habara söýgülü kitabyňzyň suratyny birikdiriň.
4. «Kime» bölegine mugallymyňzyň elektron poçta salgysyny giriziň.
5. «cc» bölegine iň ýakyn dostuňzyň elektron poçta salgysyny giriziň we haty iberiň.
6. Hekaýaňyz barada mugallymyňzyň pikirini ondan elektron poçtaňza gelen hat arkaly bilip alyň.

22-nji ders. MAGLUMAT BILEN İŞLEMEK MEDENIÝETI WE AWTORLYK HUKUGY

Adamzat öz durmuşyny Internetsiz göz öňüne getirip bilmeýär. Dünýäde, daştoweregitimizde bolup geçirgen wakahadysalar, soňky täzelikleri bilmekde Internet uly rol oýnaýar. Internetdäki islendik maglumatyň hilini we ynamlylygyny bahałap almak, olardan dogry peýdalanyp bilmek we her bir maglumata tankydy çemeleşmegi öwrenmek her bir şahsyň iň esasy wezipelerinden biri hasaplanýar.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Awtorlyk hukugy (iňlis. copyright) – şahs tarapyndan döredilen taglym (pikir) ýa-da esere görä bolan hukuk.

Plagiat (latyn. *plagio* – ogurlamak) – eserden onuň awtoryny görkezmezden peýdalanmak, ýagny awtorlyk hukugyny özleşdirmek.

Hukuk – döwlet tarapyndan berlen, peýdalanmak mümkün olan mümkinçilik.

Maglumat bilen işlemek medeniýeti

«Maglumat» adalgasynyň häsiýetnamasy köp bolsa-da, umuman alanda, ol toplanan, gaýtadan işlenen we düşündirilen, peýdalanmak üçin amatly görnüşde hödürlichen maglumat manysyny aňladýar (maglumat – bu «düşünmek üçin aňsat şekilde berlen bilimler»dir; maglumat – «adamýň aňyna ýetip barýan we onuň bilimini artdyrýan» düşünje).

Maglumaty gözlemek, munda dürli galp maglumatlara aldanyp galmazlyk, zerur maglumatlary tapawutlandyryp bilmek, gaýtadan işlemek, tertibe getirmek, onuň mazmunyna düşünmek, dostlara akyürekli çeşmeleri ibermek, logiki pikirlenip bilmek prosesleri umumy at bilen *maglumat bilen işlemek medeniýeti* diýilip atlandyrylyar. Maglumatyň kim üçin, näme maksatda taýýarlananlygyny düşünmek hem möhüm ähmiýete eýe.



Awtorlyk hukugy

Bu günüki günde Internetden geçirilen eserleri (surat, gyzykly makala, aýdym, saz, kino ýa-da başga neşirleri) olaryň çeşmesine çykgyt görkezmezden peýdalanmak adaty ýagdaýa öwrülyär. Internet peýdalanyjylarynyň hemmesi-de bu eserleriň awtory barlygy, olardan rugsat almalydygyny bilbermeýär. Maglumatyň Internetden ýer alanlygy ondan erkin we islendikçe peýdalanmak mümkün diýleni däldir. Internetden ýer alan her bir eseriň öz eýesi bar, her bir eser «Awtorlyk hukugy barada»ky kanun bilen goralan. Özbegistan Respublikasynda awtorlyk hukugynyň esasy normalary «Özbegistan Respublikasynyň Raýatlyk kodeksi» (1041–1073-nji maddalar) hem-de «Awtorlyk we meňzeş hukuklar barada»ky Özbegistan Respublikasynyň kanununda (2006-njy ýyl 22-nji iýün) berk bellenilen. Eger käbir şahs awtorlyk hukugy bilen goralan eseri bikanun ýagdaýda nusgalasa, dargatsa, ondan girdeji çeşmesi hökmünde peýdalansa, awtor öz awtorlyk hukuklaryny goramak üçin degişli edaralara yüzlenmemegi mümkün. Awtorlyk hukugy baradaky kanunlar dünyäniň ähli diýen ýaly ýurtlarynda bar. Şonuň üçin awtordan rugsatsyz onuň eserlerini ullanmak, ýáýratmak mümkün däl!



Käte dükanlarda kitap, disk we maksatnamalaryň bikanun nusgalaryny görmek mümkün. Beýle ýagdaýda nusga döredenler hem, şu nusgalaryny satanlar hem kanunyň öñünde jogapkär hasaplanýar.

Internetden alınan maglumaty kompýuterde saklamak we ondan şahsyň özi peýdalanmagy kanuna ters däl. Bu maglumaty web-sayt, sosial sahypsä, kanal ýa-da toparlarda neşir etmeli bolsa, hökman onuň çeşmesine çykgyt görkezilmeli.

Şonuň ýaly-da, awtorlyk hukugy bilen goralmadyk materiallar hem bar bolup, olar aşakdakylardan ybarat:

- resmi namalar (kanunlar, suduň kararlary, kanun resminamalary we ş. m.) we olaryň resmi terjimeleri;
- döwlet nyşanlary we belgileri (baýdaklar, gerb, emblema we başgalar);
- halk dördjiliigi eserleri;
- maglumat häsiyetli wakalar we faktlar baradaky haberler;
- gysgaldylan atlар we şygarlar.



Internetdäki maglumatlardan awtorlyk hukugyny bozmazdan peýdalanmak üçin aşakdakylary berjaý etmeli:

- awtorlyk hukugy belgisini ýerleşdirmeli;
- çeşmäni görkezmeli;
- maglumatlar ýerleşen asyl sayta gönüden-göni çykgydy ornaşdymak.

Awtorlyk hukugy lisenziýalary

Her bir awtor öz awtorlyk hukulkaryny yqlan etmek üçin awtorlyk hukugy lisenziýalaryndan peýdalanmagy mümkün.



Copyright lisenziýasy (©) – awtorlyk hukugy eýesiniň ady (ýa-da sözbaşı) we eseriň birinji neşir edilen ýylyndan ybarat.

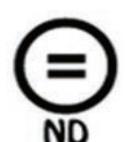


Creative Commons (CC) guramasy ABŞ-da 2001-nji ýylда awtorlyk hukulkary üçin görüş alyp baran görünüklü professorlar Lourens Lessig, Hel Abelson we Erik Eldredler tarapyndan guralan bolup, awtorlyk hukulkaryny goráyan mugt lisenziýalary hödürleýär. Gurama tarapyndan yqlan edilen alty görnüşdäki lisenziýa bütin dünyä maglumat yetirijilerine öz materiallaryny dürli usullaryň kömeginde goramaga mümkünçilik berýär.

Creative Commons lisenziýasy dört hili elementden düzülen bolup, olar aşakdaky ýaly düşündirilýär:



– awtory görkezmek bilen (*Attribution*): eseriň awtorlyk hukugy saklamak bilen ondan nusga döretmäge, ýaýratmaga, ulanmaga, gaýtadan işlemäge rupsat edilýär;



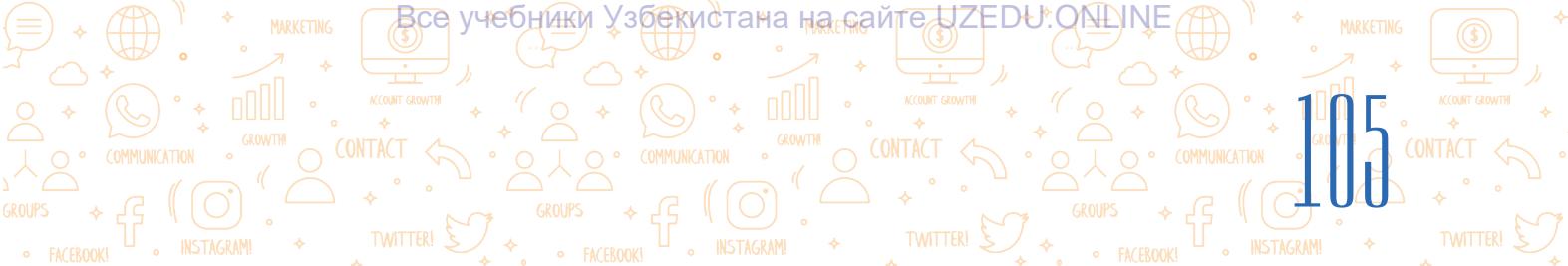
– hiç hili üýtgetme girizmezden (*No Derivative Works*): eser üýtgedilmezden ondan nusga alynmagyna, ýaýdylyşyna, peýdalanmaga rupsat edilýär. Eger kimdir eseri üýtgetmek ýa-da gaýtadan işlemek islese, onda muňa awtoryň rupsadyny almaly;



– şertlere amal etmek bilen (*Share Alike*): eseriň gaýtadan işlenen, kämilleşdirilen wersiýasyny diňe awtoryň original eseri üçin alınan lisenziýasy esasynda ýaýratmaga rupsat edilýär;



– täjirçilik däl maksatlarda (*Non-Commercial*): eserden täjirçilik däl maksatlarda nusga göçürmäge, ýaýratmaga, peýdalanmaga, gaýtadan işlemäge rupsat edilýär. Eger peýdalanyjy ondan täjirçilik maksadynda peýdalanmakçy bolsa, onda awtora yüzlenmelidir.



Aşakdaky elementlerden düzülen 6 hili kombinasiýaly lisenziýa görnüşleri hem bar:

- 1)  **(CC-BY)** – awtoryny görkezmek bilen peýdalanmak. Bu lisenziýa eseriň awtoryny görkezmek bilen eseri ýáýratmaga, redaktirlemäge, laýyklamaga, kämilleşdirmäge, hatda täjirçilik maksadynda peýdalanmaga-da rugsat berýär;
- 2)  **(CC BY-SA)** – awtoryny görkezmek we şertlere amal etmek bilen peýdalanmak. Lisenziýanyň bu görnüşi eseriň awtoryny görkezmek bilen eseri ýáýratmaga, redaktirlemäge, laýyklamaga, kämilleşdirmäge rugsat berýär. Eserden täjirçilik maksadynda peýdalanylسا, awtora kredit berip barmak, kämilleşen esere lisenziýa almak üçin awtoryň öňki lisenziýa şertlerini hasaba almaly;
- 3)  **(CC-BY-ND)** – awtory görkezmek we hiç hili üýtgetme girizmezden peýdalanmak. Beýle lisenziýa eseri täjirçilik we täjirçilik däl maksatlarda hiç hili üýtgetmesiz, dolulygyna, awtoryny görkezmek bilen peýdalanmaga mümkünçilik berýär;
- 4)  **(CC BY-NC)** – awtory görkezmek bilen we täjirçilik däl maksadynda peýdalanmak. Bu görnüşdäki lisenziýa eseriň awtoryny görkezmek bilen täjirçilik däl maksadynda peýdalanmaga, üýtgetmäge, laýyklamaga we kämilleşdirmäge rugsat berýär;
- 5)  **(CC BY-NC-SA)** – awtory görkezmek, şertlere amal etmek bilen hem-de täjirçilik maksatlarda peýdalanmak. Lisenziýa eseri täjirçilik däl maksadynda awtoryny görkezmek bilen redaktirlemäge, laýyklamaga we kämilleşdirmäge rugsat berýär. Kämilleşen esere lisenziýa almak üçin awtoryň öňki lisenziýa şertleri hasaba alynmaly;
- 6)  **(CC BY-NC-ND)** – awtory görkezmek, hiç hili üýtgetme girizmezden hem-de täjirçilik däl maksatlarda peýdalanmak. Bu lisenziýa ähli 6 esasy lisenziýanyň arasynda iň çäklendirijisi hasaplanyp, eseri eseriň awtoryny görkezmek bilen diňe göçürüp almaga mümkünçilik berýär. Eseri üýtgetmek we ondan täjirçilik maksatlarda peýdalanmak gadagan.

AMALY SAPAK



1-nji ýumuş. Tekst redaktorynda «Okeanlar» temasyna degişli material taýýarlaň.

- 1.1. Internetden tema degişli maglumat we ummanyň suratlaryny alyň.
- 1.2. Maglumata we suratlara çykgyt goýuň, onuň çeşmesini ýa-da awtoryny görkeziň.

2-nji ýumuş. Internet gurşawynda bar bolan köp kitaplar, audio we wideomateriallar Copyright ýa-da Creative Commons lisenziýalary esasynda ýaýradylýar. Ýumuşlary okap çykyp, gerekli çözüwleri saylaň.

100

III BAP.

INTERNETDE ISLEMEGIŃ ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

Scratch maksatnamasy barada Creative Commons lisenziá belgisi esasynda çap edilen onlaýn kitap tapdyňyz. Kitap örän gyzykly, ýöne iňlis dilinde ýazylan. Dostlaryňzyň aglabasy iňlis dilini gowy bilmeýänligi sebäpli kitapdan peýdalanylп bilmeýär. Ony terjime edip, dostlaryňza hödürlemekcisiňiz. Görkezilen lisenziá muňa rugsat berýärmi?



Aşakdaky çözüwlerden haýsydy dogry ýa-da näogrudygyny bellik ediň.

Çözüwler	dogry (+) näogrady (-)
Kitapdan onuň çeşmesini görkezmek bilen peýdalanmak mümkün, ýöne terjime etmek mümkün däl.	
Kitaby terjime etmek mümkün, diňe täjirçilik däl maksadynda.	
Kitapdan peýdalanmak we ony täjirçilik maksadynda terjime etmek mümkün.	

SORAGLAR WE YUMUŞLAR

- Maglumat bilen işlemek medeniýeti näme?
- Plagiat näme?
- Awtorlyk hukugy näme?
- Awtorlyk hukugy lisenziýalary näme maksatda ulanylýar?
- Nähili awtorlyk hukuklary lisenziýalary bar?

ÖÝ İŞİ

- Nowruz baýramy üçin wideorolik taýýarlamak tabşyryldy. Özünize gerekli wideony YouTube sahypasyndan tapdyňyz. Wideony görmek prosesinde oňa goýlan aşakdaky Creative Commons lisenziá belgisine düşduňyz:



Aşakdaky çözüwlerden haýsysy dogry ýa-da näogrudygyny bellik ediň.

Çözüwler	dogry (+) näogrady (-)
Wideodan peýdalanmak, ony redaktirlemek mümkün. Wideony diňe awtory görkezmek bilen ýaýratmak mümkün.	
Wideodan täjirçilik däl maksadynda peýdalanmak, ony üýtgetmek we ýaýratmak mümkün.	
Wideodan diňe awtor tarapyndan ornaşdyrylan tertipde peýdalanmak mümkün.	
2. Näme üçin maglumaty awtordan rugsatsyz nusga döretmek we ýaýratmak bikanun hasaplanýar? Pikiriňizi ýazyň.	



23-nji ders. INTERNET HOWP-HATARLARY WE OLARDAN SAKLANMAK

Internet çalt depginde ösdüğü saýyn dürli howp we hatarlar hem barha artýar, köp ýagdaýlarda real durmuşda hem onuň tásirini görmek mümkün.

Real dünyädäki gatnaşyk kadalary Internetdäki wirtual äleme-de degişli: «Özüňe nähili gatnaşykda bolmaklaryny islešeň, özgeler bilen hem şeýle gatnaşykda bol». Wirtual älemde habary kabul edýän şahs umuman başga medeniýete degişli bolmagy mümkün, beýle ýagdaý bolsa düşünişmezlikleriň yüze çykmak howpuny döredýär. Meselem, degişmäni düşünmek günden-göni medeni endikler hemde terbiye bilen bagly bolanlygy sebäpli, kim bilen gatnaşyk edýändigiňizi bilmezden, degişmä ägä bolanyňyz ýerlikli. Aýratynam, yüzünizň aňlatmasyny söhbetdeşiniz görmese, gepiňiziň heňini duýmasa, oňa degişmeli habar ibermek kyn.

Diýmek, Internet ulgamynda başga şahslara görä ulgamyň edep-ahlak kadalaryny berjáy etmek bilen gatnaşykda bolmak Internetden peýdalanan makalalar medeniýetini aňladýan eken.

Internet giň gatnaşyk serişdesi bolany sebäpli, ondan peýdalananda özboluşly kadalar amal etmeli. Aşakda getirilen kadalar edep-ahlagyň umumy kabul edilen normalary hasaplanýar:

- başga şahs tarapyndan döredilen eserleri (meselem, surat, gyzykly makala, aýdym, saz, kino ýada başga neşir edilen eser) rugsatsyz ýáýratmak, ondan nusga geçirmek ýa-da plagiat arkaly AWTORLYK HUKUGYNY BOZMAK MÜMKIN DÄL;
- Internetde nädogry MAGLUMATY DARGATMAK MÜMKIN DÄL. Beýle maglumatgrafiy redaktorlarda gaýtadan işlenen teswir, sosial ulgamlarda berlen ýalan haberler girýär;

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Wirtual (latyn. *virtualis*) – oýlanyp tapyлан, hyýaly.

Wirtual älem – Internet gurşawy.

Sosial ulgam – peýdalanya tekst, surat, video ýaly materiallary açık peýdalananmak üçin ýüklemek, başgalar bilen söhbetteleşmek, başgalar ýerdeşiren materiallara düşündiriş galdyrmagá mümkünçilik berýän saýtlar toplumy, meselem, Facebook, Instagram, Telegram we ş. m.

Fishing (iňlis. *balyk tutmak*) – raýatlaryň bankdaky hasaplaşyklary hasabyndan pul çykaryp almak maksadynda olaryň şahsy bank hasaplaşyklary hasaplary, hususan-da, şahsy identifikasiýa nomerleri (PIN) baradaky maglumatlary almak prosesi.

Gruming – wehim we şantaž etmek maksadynda kämillik ýaşyna ýetmedikler bilen Internet arkaly ýola goýulýan aragatnaşyk.

Bulling – ahlaksız hereketler.

Profil döretmek – şahsy maglumatlary girizmek ýoly bilen saýtlarda sanawdan geçmek; şahsy maglumatlar arkaly özünü başga peýdalanyjylara tanatmak.

100

III BAP.

INTERNETDE İSLEMEGİN ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

- adam şahsy durmuşyna dahylly maglumatlary we teswirleri olar RUGSATSYZ DARGATMAK MÜMKIN DÄL. Synpdaşlaryňız ýa-da başga kimseleri gizlinlikde surata düşürmek, olar baradaky maglumatlary olardan rugsatsyz başgalara dargatmak mümkün däl.

Internet howplary

Şahsyň ýaşyna dogry gelmeýän saýtlar. Internet ähli ýaşdaky peýdalanyjylar üçin dürlü-dürlü saýtlary hödürleýär we şu arkaly köpcülükleyin peýdalanyjlaryň hem-de aýratyn toparlaryň dürlü gyzyklanmalaryny kanagatlandyrýar. Şuňa seretmezden, çagalar we ýetginqekler saýtlaryň hemmesinden hem peýdalanmagy mümkün däl. Ýaşa dogry gelmeýän saýtlar, hususan-da, ulular üçin niyetlenen maglumatlar çagalara zyýan ýetirmegi mümkün. TÖTÄNDEN ŞEÝLE SAÝTLARA GIRÄÝSEÑİZ, OLARY DERREW ÝAPYŇ ÝA-DA ULULARA YÜZLENIŇ.



Saýtlaryň barlanylmaýanlygy. Internetdäki maglumatlar hünärmenler tarapyndan barlanylmaýar. Şeýle bolýan bolsa, maglumatlara tankydy çemeleşmäni öwrenmek we olaryň hemmesine-de köre-körlük bilen ynanç bildirmeli däl. ONLAÝN HÖDÜRLƏNNEN MAGLUMATLARYŇ HEMMESINE-DE YNANYP BOLMAÝAR.



Reklama görnüşindäki nälaýyk maglumatlar. Çagalara laýyk bolmadyk reklamanyň täsirinde olara niyetlenmedik harytlary we hyzmatlary (meselem, plastik hirurgiýa) satyn almak mümkün. Peýdalanyjy öz şahsy maglumatlaryny (ady, ýaşy, jynsy) näçe köp aşgär etse, reklamada gatnaşmak ýa-da lotereýa oýnamaga çakylyk almak ähtimaly şonça uly bolýar. SAHYPALARDA ÖZÜÑIZ BARADAKY ŞAHSY MAGLUMATLARY ÝAZANDA ÄGÄ BOLUŇ.



Şahsy durmuşyň eldegrilmesizligi. Internetden orun alan maglumatlar çäklendirilmedik wagt dowamynda bütin dünyä boýunça aýlanyp gezmegi mümkün. Siz gowy niyetde goýan tekstleriňiz we suratlaryňyz gaýtadan işlenip, siziň durmuşyňzyň eldegrilmesizligine zyýan ýetirmek ähtimaly bar. Şu sebäpli, şahsy maglumatlaryňzyň hemmesini-de Internete ýerleşdiribermäň. INTERNET GURŞAWYNYŇ ÖZBOLUŞLY TARAPLARYNY HASABA ALYŇ.





Zyýanly maslahat. Internetdäki forumlar, bloglar we başga saýtlar peýdalanyjlara maglumat we maslahatlar alyşmak üçin platforma açyp berýär. Umuman alanda, kömegiň beýle görnüşi örän peýdaly, ýone nämakul, hatda zyýanly maslahatçylar bilen aragatnaşyk ýola goýulmagyna getirmegi-de mümkün. Zyýanly maslahat almak howpy, hususanda, çagalaryň we ýetginejekleriň şeýle maslahatlary almak howpy hemişelik web-sayıtlara garanda sosial ulgamlarda esli ýokary. Internetdäki Beýle MASLAHATLARA AMAL ETMEZDEN ÖŇ BU BARADA ULULAR BILEN PIKIR ALYŞYP ALMALY.



Fishing (pul ogurlamak, aldawçylyk) – meshur trend, bank we başga hyzmatlaryň adyndan elektron poçta habarlarynyň iberilmegi. Meselem, size «1000 dollar pul utup alsaňyz, bank karta maglumatlaryňzy iberseňiz, size utuşy ibereris» ýaly harab gelmegi mümkün. Ýadyňzda bolsun, bank hiç haçan sizden hasaplaşyk hasabyňzy, parol we başga maglumatlaryňzy bermegiňizi sorap hat ibermeyär. Ýetginejekler galp web-sayıtlary, habarlary hakyksyndan tapawutlandyryp bilmeýärler. Şu sebäpden özleri bilmedik ýagdayda, ata-eneleri ýada aga-doganlarynyň bank maglumatlaryny aşgär etmegi mümkün.



Söwdadaky kezzaplyklar. Wirtual satyjy özüniň oňat hilli harytlaryny ýa-da hyzmatyny hödürleýär, töleg amala aşyrylandan soň bolsa, haryt ýa-da hyzmat aydylan häsiyetlere eýe bolmazlygy ýa-da umuman hyrydara eltip berilmesligi mümkün. Söwdadaky beýle ýagday kezzaplyk diýlip atlandyrylýar. INTERNET ARKALY SÖWDANY AMALA AŞYRANDA UIULARDAN KÖMEK SORAMALY.

Gruming – öz ýasyny gizlemek bilen çagalar we ýetginejekler bilen Internet arkaly ýola goýlan aragatnaşyk. Munuň üçin sosial ulgamlardan, elektron poçta habarlaryndan, onlaýn oyun čatlaryndan we başga web-sayıtlardan peýdalanylýar. Gruming bilen meşgullanyan wyždansyz şahs sowgat bermek ýa-da meseläni çözmek boýunça öz kömegini hödürläp, duşuşyk bellemegi-de mümkün. Internetde ÖZÜÑIZ TANAMAÝAN ŞAHSLAR BILEN GATNAŞYK ETMÄÑ.



110

III BAP.

INTERNETDE İSLEMEGİN ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

Bulling – başgalara dürli ýollar bilen azar bermek. Internet sebäpli beýle erbet prosesler ýeňilleşyär, gizlinlikde iş etmek üçin mümkünçilikler döredildi. Internetiň anonimligi hasabyna käbir wyždansyz şahslar göwne degýän tekstleri ýazmagy, dürli suratlary ibermegi mümkün. Çünkü olar öz bäsdeşiniň yüzünü görmeýär we öz hereketiniň netijesi barada oýlamaýar. Sonuň üçin hem Internetde kesekiler bilen dostlaşmaň, nähilidir düşünişmezlik ýuze çykaýsa, derrew aragatnaşygy kesiň.



Profil döretmek. Sosial ulgamlarda başgalara özünü tanatmak maksadynda profil döretmek üçin peýdalanyjy öz şahsy maglumatlaryny hödürlemeli. Ýetginjekler we ýaşlar beýle prosese örän gyzyklanýarlar we käte şahsy salgysy ýa-da telefon belgilerini hem berýärler. Aglabा sosial ulgamlar gatnaşyk maglumatlaryny görkezen şahslara reklamalary iberýär. Peýdalanyjy özi barada näçe köp maglumat berse, reklama şonça ugrukdyrylan bolýar. Peýdalanyjylaryň profilleri web-saýtlaryň maglumatlar bazasyndan orun alýar. Platformanyň prowáýderi islendik wagtda bu maglumatlary üçünji şahsa satyp goýbermegi-de mümkün.



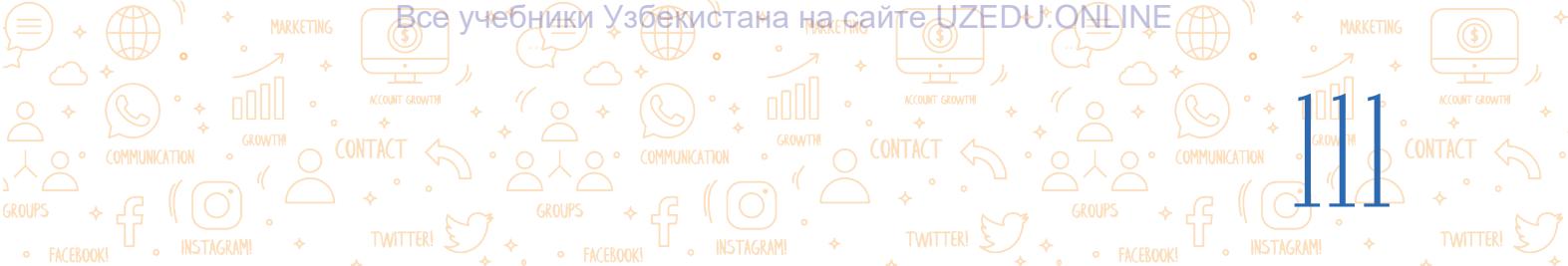
Internete tabynlyk

Internete tabynlyk häzirki günde dünýädäki iň wajyp meselelerden birine öwrüldi. Ajaýyp aragatnaşyк serişdesi bolan Internet arkaly dost tapmak mümkünçiliği hökmünde kompýuter oýunlary ýetginjekleriň we ýaşlaryň boş wagtyny eýeleýän iň meşhur işe öwrüldi. Internet wideolaryny çäksiz wagtyň dowamynda tomaşa edýän, biderek maglumatlary tüydüp oturýan peýdalanyjylar köpcüligi düzýär. Olar käte Internetde geçiren wagtlaryny duýmaýarlar hem. Beýle ýagdaý Internete tabynlygyň ilkinji belgileridir. Gelejekde meselelere duçar bolmazlyk üçin, Internetden peýdalanmak wagtyny çäklendirmek maksada laýykdyr.

Aşakda Internete tabyn bolup galma, onuň adam psihologiyasyna we hereketlerine erbet täsiri, bu erbet täsirleri nähili aradan aýyrmak ýollary getirilen:

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Internete tabynlyk – Internete baglanyp galmak, wagtyň aglabा bölegini Internetde geçirmek.



Internetiň erbet täsirleri	Internete tabynlygy aradan aýyrmagyň ýollary
Internetde biderek giden wagty ata-eneden we ýakynlardan gizlemek, netijede ýalan gelemek.	Internetde bolan wagty yzygider ýagdaýda gözegçilik etmek.
Töwerekde bolýan wakalara biperwaý gatnaşykda bolmak, diňe wirtual älem barada oýlamak.	Boş wagty arassa howada geçirmek, sport bilen meşgullanmak, gyzykly kitaplary okamak.
Başgalar bilen gatnaşykdan kaçmak, jemgyyetçilik ýerlerine barmazlyk, dostlar we ýakynlar bilen az aragatnaşykdada bolmak ýa-da umuman aragatnaşykdada bolmazlyk, olardan uzagrak durmaga çalyşmak.	Synpdaşlar, garyndaşlar we dostlar bilen hakyky gatnaşyga köprük wagt goýbermek, Internetden kemräk peýdalanmak.
Maşgala gatnaşyklary üýtgap, ata-eneleriň, ýakynlaryň arasynda dawalaryň gelip çykmagy.	Öý ýumuşlarynda ata-enelere kömekteşmek, ýakynlar bilen gyzykly oýunlary oýnamak.
Öý işlerini ýerine ýetirmegiň ýerine onlaýn oýunlary oýnamak, boş wagtlary gerekmejek saýtlarda ýa-da söhbetterde geçirmek netisesinde özleşdirme bahalarynyň peselmegi.	Internetden diňe peýdaly we wajyp maglumatlary almak üçin peýdalanmak. Wagtdan önumli peýdalanyп, gün tertibini döretmek we ony berjaý etmek.

Kompýuter oýunlary

Elektron oýunlar özara herekete esaslanan bolup, her bir oýuncynyň hereketi oýnuň soňky gidişine täsir edýär. Şol sebäpli, oýna berilmek kitap okamaga berilmäge garanda aňsat we tiz geçýär. Käbir oýunçylar normany unudan ýagdaýda oýna gaty berilýärler, beýle ýagdaý bolsa oýna tabynlygy getirip çykarýar. Beýle «oýunçy»lara öz wagtynda kömek etmeli. Illki bilen, bu ýöne bir wirtual oýundygyny we hakykatdan esli uzaklygyny unutmaly däl. Hiç kim supergahryman ýa-da batyrgaý çapyksuwar däl. Oýuncynyň wirtual çapyşykda ýeňiji bolmagy, aslynda bolsa maşyn súrmegi umuman bilmezligi mümkün.

Internetden peýdalananda howpsuzlyk kadalaryny berjaý ediň:

- 1) şahsy maglumatlarynyzy Internete ýerleşdirmäň;
- 2) suratyň ýerine awatardan peýdalanyň;
- 3) şübheli saýtlara girmäň;
- 4) diňe özüňiz tanan şahslar bilen gatnaşyk ediň;
- 5) maglumat çeşmesini (awtor ýa-da saýt) görkezmezden nusga göçürmäň;
- 6) sosial ulgamlarda gatnaşyk etmekde hemise ahlakly boljak boluň;
- 7) başgalaryň adyndan habar ýazmaň, başgalaryň parollaryny bozmaň;
- 8) Internetde ýat kompýuterde işläniňizde işi guitarandan soň, brauzeriň «History» böleginden gelen saýtlarynyzyň sanawyny ölçüp taşlaň;
- 9) Internetde gözegçiliksiz köp wagt geçirmekden saklanyň, peýdasız işler bilen meşgullanmaň.

110

III BAP.

INTERNETDE İŞLEMEGİN ESASLARY WE ELEKTRON POÇTA

AMALY SAPAK



1. Internetiň erbet täsirleri.

Jübütliklere bölüniň. Internete tabynlyk belgileri esasynda synpdaşyňzyň Internete baglanyp galan ýa-da galmanlygyny anyklaň. Yene nähili gylyk-häsíyetler Internete baglanyp galanlygyny görkezýär?

2. Internete baglanyp galmak meselelerini aradan aýyrmak.

Beýle ýagdaydan çykmak üçin synpdaşyňza nähili maslahat berýärsiňiz? Maslahatlarynyzy yazyň.

SORAGLAR WE YÜMUŞLAR



1. Náme üçin ýaşlar Internetden peýdalanmagy gowy görýär?
2. Internet howp-hatarlary diýende nämäni düşünýärsiňiz?
3. Internetde nähili howp-hatarlar bar?
4. Internetdäki maglumatlar ynamlymy? Náme üçin?

ÖÝ IŞI



Aşakda sosial ulgamda sanawdan geçen iki peýdalanyjy profilinde görkezilen maglumatlar berlen. Olar bilen tanşyp çykyp, bu maglumatlaryň sosial ulgamlarda görkezilmeginiň näçe dogrudygyny derňän.

1-nji peýdalanyjynyň profil maglumatlary



Men, Lola Asilowa, 11 ýasda. Daşkent şäherinde ýasaýaryn. Daşkent şäheriniň Ýakkasaray tümeniniň Rakat mähellesindäki howlularidan birinde ata-enem, inim we jigim bilen ýasaýaryn. Men 443-nji mekdepde okaýaryn. Meniň arzuwym – gowy dizayner-stilist bolmak. Şu güne čenli birnäçe moda wariantlaryny döretdim, olary şahsy saýtymda görüp bilersiňiz:

www.dizaynerlola.com. Dizayn we moda ugrundan daşary joralarym bilen seýil etmegi halaýaryn. Joralarymyň içinde iň ýakynlary – Sanobar we Kamila. Sanobar mähelledeşim, ol hem men ýaly 11 ýasda. Boş wagtlarymyzdä biz Babur seýilgähine welosiped sürmäge barýarys. Elektron poçta salgym: lolaasilova@gmail.com; telefon belgim: +99897 777 77 77.



2-nji peýdalanyjynyň profil maglumatlary

Hemmä salam! Men Daşkent şäherinde umumtälim mekdepleriniň birinde okaýaryn. Maňa awtomaşynlaryň suratyny ýygmak, boş wagtlarymy sport bilen geçirmek ýakýar. Arzularymdan biri gowy inžener bolmak. Bu ugur meniň üçin hobbi diýsem hem bolýar.



Profil maglumatlaryny derňemek jedweli

— peýdalanyjynyň profil maglumatlary

Onlaýn profilde anyklamak mümkün bolan maglumatlar	Maglumatlary äşgär etmeginiň peýdaly we howply taraplaryny derňemek
Ady <input type="checkbox"/> Hawa <input checked="" type="checkbox"/> Ýok	Eger ady görkezilen bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Mysal getiriň. Eger ady görkezilmédik bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Mysal getiriň.
Jynsy <input type="checkbox"/> Hawa <input checked="" type="checkbox"/> Ýok	Eger jynsy görkezilmédik bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Mysal getiriň.
Ýaşy <input type="checkbox"/> Hawa <input checked="" type="checkbox"/> Ýok	Eger ýaşy görkezilen bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Mysal getiriň. Eger ýaşy görkezilmédik bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Mysal getiriň.
Mekdebi <input type="checkbox"/> Hawa <input checked="" type="checkbox"/> Ýok	Eger mekdebi görkezilen bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Mysal getiriň. Eger mekdebi görkezilmédik bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Mysal getiriň.
Söýgülü işi <input type="checkbox"/> Hawa <input checked="" type="checkbox"/> Ýok	Eger söýgülü işi görkezilen bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Mysal getiriň. Eger söýgülü işi görkezilmédik bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Mysal getiriň.
Mobil telefon belgisi <input type="checkbox"/> Hawa <input checked="" type="checkbox"/> Ýok	Eger mobil telefon belgisi görkezilen bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Mysal getiriň. Eger mobil telefon belgisi görkezilmédik bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Mysal getiriň.
Elektron poçta salgysy <input type="checkbox"/> Hawa <input checked="" type="checkbox"/> Ýok	Eger elektron poçta salgysy görkezilen bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Kim üçin? Mysal getiriň. Eger elektron poçta salgysy görkezilmédik bolsa, bu haýsy ýagdaýlarda peýdaly ýa-da howply? Kim üçin? Mysal getiriň.

Iki peýdalanyjynyň profil maglumatlaryny ýokardaky jedwel esasynda derňän we netije çykaryň.

Siziň pikiriňize görä, sosial ulgamlarda dostlar bilen söhbetleşende ýene nämelerde üns bermeli we nämeler barada ümsümlük saklamalydygyny aýdyň.



IV BAP. AUDIO WE WIDEOFAÝLLAR BILEN İŞLEMEK

OKUW MAKSADY

Bu bapda Siz:

- audiomaglumat we onuň formatlaryny;
- audiomaglumatyň analog, diskret we sanly şekillerini;
- wideomaglumat we onuň formatlaryny;
- audio we wideokodek düşunjelerini bilersiňiz.

BAŞARNYK

Babyň kömeginde Siz:

- audiomaglumatlary ýazmagy;
- wideomaglumatlary ýazmagy;
- audio we wideofaýllary ýerine ýetiriji maksatnamalar bilen işlemege;
- audiofaýllaryň formatyny üýtgetmegi (konvertasiya etmegi);
- wideofaýllaryň formatyny üýtgetmegi (konvertasiya etmegi) bilersiňiz.

SERİŞDELER

123apps.com



24-nji ders. AUDIO WE WIDEOFAÝLLARY DOLANDYRYJY MAKSATNAMALAR

Audio we wideony ýazmak, olary redaktirlemek diňe bir professional sazandalary, aýdymçylary däl, eýsem çeper höwesjeňleri hem gyzyklandyrýar. Audio we wideony ýazmak we redaktirlemek üçin diňe ýönekeý we amatly maksatnama žurnalıst, okuwçy, talyp we höwesjeňlere kömek bermegi mümkün. Şahsy ses ýa-da sazly eskitizleri ýazyp almak üçin hätzirki zaman maksatnama üpjünçiliginiň birnäçe funksiyalary gerek bolýar.

Käbir taslama işini döretmekde diňe bir tekstli maglumatdan däl, eýsem dürlü multimedialy maglumatlardan peýdalanmak onuň hilini has-da artdyrýar.

Audio we videofaýllar

Audiomaglumatlar analogly we sanly görünüşde bolýar. Sesiň howadaky yrgyldysy (sesli signallar), ýagny tolkunlar – audiomaglumatyň *analog şekili* – diýlip, atlandyrylyar.

Öňler analog şeklärindäki audiomaglumatlar studiyalarda ýazyp alnypdyr hem-de patefonlaryň we magnitofonlaryň kömeginde ýerine ýetirilipdir.

Kompýuterleriň ösmegi bilen ses signallary sanly edilip başlandy, ýagny tolkunlar nokatly (impuls) signallar toplumlary bilen çalsyrylmagy netijesinde *diskret şekili* peýda boldy.

Soňra impulsalaryň ululygy sanly kodlar bilen çalsyryldy, netijede audiomaglumatyň *sanly şekili* emele geldi.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

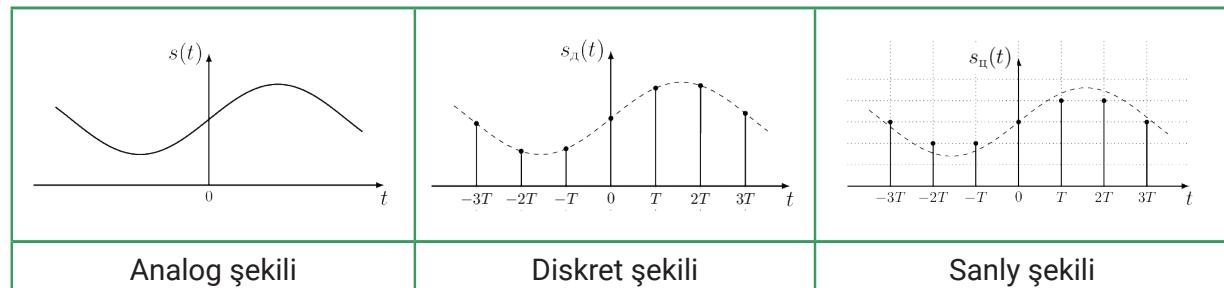
Audio (latynça *eşitmek*) – ýazylan ses, owaz hem-de ses bilen işlemek ulgamy we tehnologiyalary.

Kadr (fr. *cadre* – kadr) – film bölegi ýa-da video yzygiderligi, aýratyn teswir.

Fotokadr – zat, görünüş we başgalaryň ýeke-täk fotografik teswiri.

Pleylist – audio ýa-da videofaýllardan islendikçe ýygylýap alnan sanaw.

Audiomaglumat – käbir usulyň kömeginde ýazylan hem-de ýerine ýetirmek mümkün bolan sesli maglumat.



Audiofaýl – sanly şeklärindäki audiomaglumatlara eýe faýl.

110 IV BAP. AUDIO WE WIDEOFAYLLAR BILEN İŞLEMİR



Wideomaglumat – käbir usulyň kömeginde ýazylan, ýerine ýetirmek mümkün bolan hereketlenýän obýektleriň teswiri. Görkezilen wagtynda kinolentadaky aýratyn fotokadrlar ekranda birleşip, hereketlenýän teswirleri emele getiryär. Sanly şekildäki wideomaglumat audiomaglumat we elektron fototeswirler toplumy hasaplanýar.

Wideofaýl – audiomaglumat bilen ýazylan sanly şekildäki wideomaglumat faýly.

Audio we wideofaýl formaty

Audiofaýl formaty – sanly audiomaglumaty faýla ýazmak usuly we aýratynlyklary.

Bu günüki günde 40-dan artyk audiofaýl formatlary bar bolup, olardan esasylary aşakdaky jedwelde getirilen.

Faýl formatynyň ady	Faýl giňeltmesi	Faýl formatynyň ady	Faýl giňeltmesi
WMA Audio	.wma	Free Lossless Audio Codec	.flac
WAVE Audio	.wav	MP2 Audio	.mp2
MP3 Audio	.mp3	OGG Vorbis Audio	.ogg
MIDI	.mid	Digital Theater Systems	.dts
MOD	.mod	AAC Audio	.aac
AC3 Audio	.ac3	AIFF Audio	.aiff

Formatyň ady audiofaýlyň adnyiyň giňeltmesi hökmünde hyzmat edýär. Meselem, tor.mp3, saz.wma, music.mid.

Sanly audioýazuw birnäçe kanaldan ybarat bolmagy mümkün: mono (1 kanal), stereo (2 kanal), Dolby Digital (6 kanal) we başgalar.

WAV formaty ýokary hilli ses ýazmak üçin ulanylýar. Başga formatdaky faýllar bilen deňesdirende, şu formatdaky faýllaryň görrümi uly bolýar. Beýle faýllary ýörite gysmak usulynyň kömeginde görrümini kiçeltmek mümkün. Yöne gysmak prosesinde audionyň hili-de peselmegi mümkün.

MP3 – iň giň ýaýran format. WAV formatdan MP3 formata geçirmek prosesinde faýlyň görrümi kiçelýär.

Video faýlyň formaty – audiomaglumat bilen sanly wideomaglumaty ýazmak usuly we aýratynlyklary.

Formatyň ady wideofaýlyň giňeltmesi hökmünde hyzmat edýär.

Bu günüki günde 70-den artyk wideofaýl formatlary bar bolup, olardan esasylary aşakdaky jedwelde getirilen:



Fayl formatynyň ady	Fayl giňeltmesi	Fayl formatynyň ady	Fayl giňeltmesi
Audio-Video Interleave	.avi	Flash Wideo	.flv
Moving Picture Experts Group - 4	.mp4	Shockwave Flash	.swf
Windows Media Video	.wmv	3gp	.3gp
Moving Picture Experts Group	.mpeg	MOV	.mov

Audiolary we videofayllary ýazyp almak üçin maksatnamalardan daşary kodeklerden hem peýdalanylýar.

Kodek – audiony ýa-da videofayly gysýan (gysgaldýan) we öz göwrümini dikeldýän ýörite maksatnama.

Audio we videokodekler bir-birinden tapawutlanýar. Audiokodeklere audiofayl formatlarynyň ady berlen. Videokodegiň atlary formatyň atlaryna laýyk gelmeýär.

Audio we videokodekleriň atlary

Meselem, videofayly ýazanda we ýerine ýetirende hemiše wideo we audiokodek jübütligi ulanylýar.

Videofaylyň formatlary dürli jübüt kodeklerden peýdalanylýar. Meşhur AVI videofayl formatynda H.264 videokodek we MP3 audiokodek ulanylmagy mümkün. MPEG4 videokodek we AC3 audiokodek jübütligi, XviD videokodek we MP3 audiokodek jübütligi ýaly başga kombinasiýalar hem bar.

Audio we videomaglumatlary ýazmak

Smartfonlarda mikrofon arkaly audio (sesli) maglumaty ýazmak üçin ýörite diktofon maksatnamalary bar (1).

Wideomaglumatlary ýazyp almak üçin bolsa «Kamera» goşmaçasy giňden ulanylýar (2). Şonuň ýaly-da, sanly fotoapparatlarda hem ynha şu režimler bar.

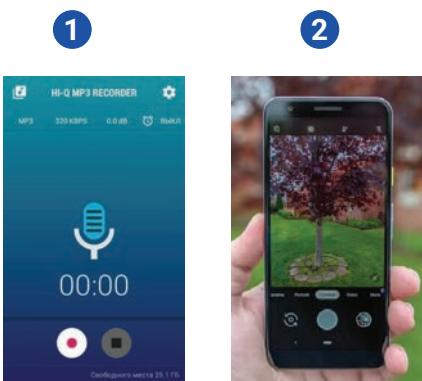
Şahsy kompýuterde audio we videomaglumatlary ýazmak üçin mikrofon hem-de web-kamera gurluşlary bolmaly. Noutbooklarda bolsa mikrofon we web-kameranyň özüne ýerleşdirilgen bolýar.

Audio we videofayllary döretmek ýa-da olary işläp bejermek üçin ýörite maksatnamalar (redaktor) zerur bolýar. Häzirki günde beýle maksatnamalaryň görnüşleri örän köp. Olaryň käbirleri bilen tanyşýarys.

Audacity (<http://audacity-free.ru/>) – ses ýazmak we ony redaktirlemek üçin mugt serişde.

Maksatnamanyň kömeginde ses bilen bagly islendik amaly ýerine ýetirmek mümkün. Audacityde audiomaglumatlary döretmek ýa-da taýýar MP3 fayllar bilen işlemek mümkün.

Audiokodekler	Wideokodekler
MP3	H.264
WMA	DivX
Ogg Vorbis	Xvid
AC3	MPEG-4



110 IV BAP. AUDIO WE WIDEOFAYLLAR BILEN İŞLEMEK

Free Audio Recorder (<http://www.freeaudiorecorder.net>) – ses ýazmak we redaktirlemek üçin tölegsiz maksatnama. Çylşyrymlы funksional mümkünçiliklere eýe bolmadyk ýonekeyý maksatnama.

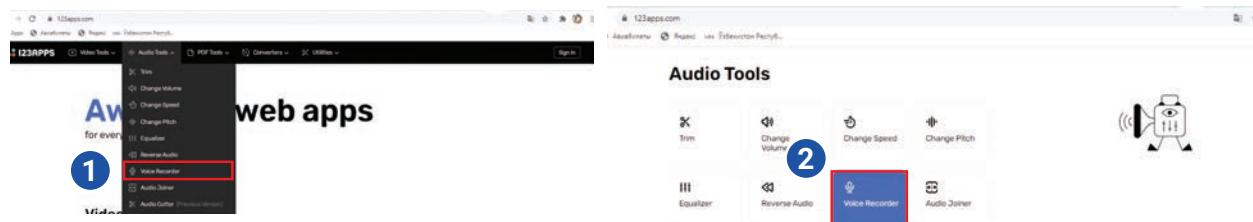
123Apps (<https://123apps.com/>) – audio we wideofayllary tiz we aňsat döretmek hem-de redaktirlemek mümkünçiligine eýe onlaýn web-sayıt.

123Apps kömeginde aşakdakylary amala aşyrmak mümkün:

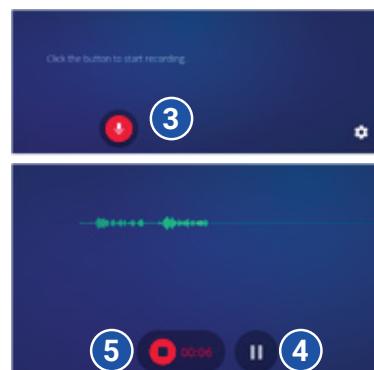
- **Audio Cutter** (<http://mp3cut.net/>) – audio faýly kesmek;
- **Audio Converter** (<http://online-audio-converter.com/>) – audiofaýllary onlaýn ýagdaýda bir formatdan ikinjisine geçirmek;
- **Audio Joiner** (<http://audio-joiner.com/>) – birnäçe audiofaýly bir faýla birleşdirmek;
- **Video Converter** (<http://convert-video-online.com/>) – wideofaýllary bir formatdan ikinjisine geçirmek;
- **Video Cutter** (<http://online-video-cutter.com/>) – wideonyň käbir bölegini kesmek;
- **Voice Recorder** (<http://online-voice-recorder.com/>) – mikrofonyň kömeginde ses ýazmak;
- **Video Recorder** (<http://webcamera.io/>) – web-kameranyň kömeginde wideo ýazmak.

Kompýuterde mikrofon arkaly ses ýazmak üçin 123apps.com saýtyna girilýär:

- 1) ses ýazmak bölümine geçmek. Munuň üçin:
1-nji usul. Menýular hataryndan «Audio Tools» → «Voice Recorder» saýlanýar (1).
2-nji usul. Syçan arkaly sahypanyň aşağına düşülýär we «Audio Tools» düzüminden «Voice Recorder» saýlanýar (2).



- 2) ses ýazmak üçin mikrofonyň suratynyň üstüne basylýar (3). Soňa gerekli jümleler ses çykaryp okalýar;



- 3) ses ýazan wagtda prosesi wagtláýyn togdadyp durmak üçin «Pause» (4) düwmesi basylýar. Soň ýene şu düwmäni basyp, prosesi dowam etdirmek mümkün. Ses ýazmak prosesi guitarandan soň «Stop» (5) düwmesi basylýar;



- 4) ýazylan sesi «Play» (6) düwmesiniň kömeginde eşitmek mümkün. Ýazylan sesiň başlanyşyndaky we ahyryndaky boş bölekleri alyp taşlamak üçin sycanyň kömeginde iki çetki bölek (7) süýşürilýär we gerekli bölek galdyrylyar;
- 5) ýazylan sesi saklamak üçin «Save» (8) düwmesi basylýar.
- 6) ses ýazmak prosesini tamamlamak üçin ýapmak düwmesi (x) basylýar (9). Penjirede «redaktirleme prosesini tamamlajakmy?» soragnamasy çykýar, ony tassyklamak üçin «Yes», tersine bolanda, «Cancel» düwmesi basylýar.



Ses ýazmak üçin kompýuterde ornaşdyrylan operasiýa ulgamynyň düzümindäki standart maksatnamadan hem peýdalanmak mümkün. Meselem, Windows 7 gurşawynda sesi ýazanda:

- 1) «Пуск» → «Все программы» → «Стандартные» → «Звукозапись» görkezmeleri yzygiderligi ýerine ýetirilip, maksatnama işe düşürlýär;
- 2) sesi ýazmak üçin «Начать запись» düwmesi ýa-da «Alt+S» düwmeleri basylýar;
- 3) maglumat ýeterli ýazyp alnandan soň «Остановить запись» düwmesi ýa-da «Alt+S» düwmeleri basylýar.

Audio we videofaýllary ýerine ýetirmek

Audiofaýllary ýerine ýetirmek üçin ýörite maksatnama – audiopleyer işlenip taýýarlanan.

Mediaplayer – hem audio, hem videofayly ýerine ýetiriji maksatnama.

Häzirki günde kompýuter üçin birnäçe audio we mediapleyer maksatnamalary bar.

KMPlayer – bu gunki günde Windows üçin iň güýçli multimedia pleýerlerden biri. Birnäçe wizual we ses effektlerini öz içine alýar. Videoklipleri ýerine ýetirmek tizligi hem-de teswirleriň aýdyňlgyny sazlamaga mümkünçilik berýär. Onda skrinshot döretmek, audio we video ýazmak mümkünçilikleri bar.

Winamp – dürli multimedia faýllaryny ýerine ýetirmek üçin ýyllaryň dowamynda synagdan geçen kömекçi maksatnama. Peýdalanyjlara interfeysi üýtgetmek mümkünçiligini beriji birnäçe gabyklary bar. Maglumatlary optiki disklere ýazyjy serişdesi bar.

AIMP media pleýeri islendik diýen ýaly formatdaky sazy (WAV, FLAC, MP3, OGG, CDA we ş. m.) arkaýyn diňläp bolýar. Onda ses ýazmak, sazlary gaýtadan atlandyrmak funksiyalary bar bolup, olary başga meşhur pleýerlerde tapmak kyn. Onuň kömeginde söygüli aýdymlardan düzülen pleýistleri hem döretmek mümkün.

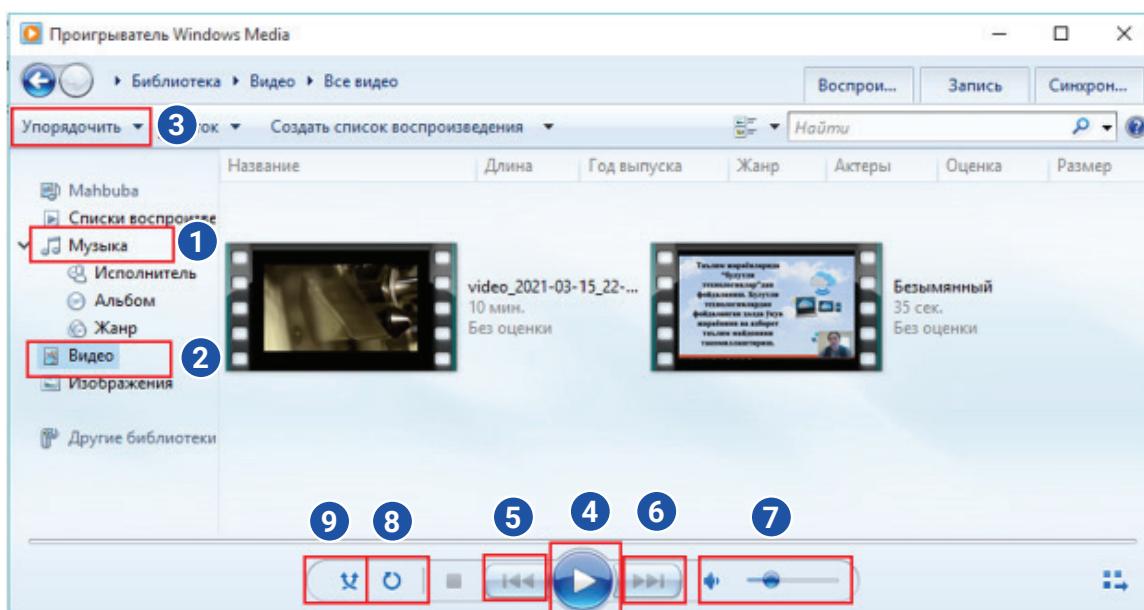
Windows Media Player – Microsoft operasiýa ulgamyna girizilen standart mediapleyer. MP3, AAC, WAV, AIFF, FLAC, APE, WMA, WMV, MP4, M4A we başgalary goldaýar. Söygüli audiolaryň uly sanawlaryny tiz ýerine ýetirmek mümkün. Maksatnama resmi Microsoft web-saýtyndan yzygider ýagdaýda täzelenip durulýar.

120 IV BAP. AUDIO WE WIDEOFAYLLAR BILEN İŞLEMİR

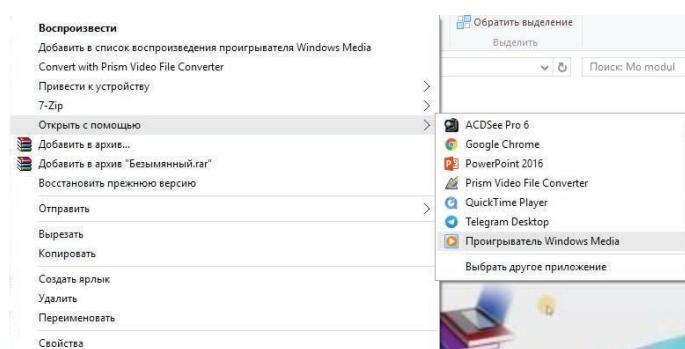
Windows Media Player maksatnamasynda audio we wideomaglumatı ýerine ýetirmek

Windows Media Player maksatnamasy kompýuterde ornaşdyrylan operasiýa ulgamynyň düzümindäki standart maksatnamalardan biri bolup, ony işe düşürmek üçin:

- 1) «Пуск» – «Все программы» – «Стандартные» – «Windows Media Player» yzygiderligi ýerine ýetirilýär;
- 2) audio ýa-da wideomaglumatı yüklemek üçin:
 - (a) «Музыка» (1) ýa-da «Видео» (2) saýlanýar. Audio ýa-da wideomaglumat syçan bilen saklanan ýagdaýda ortadaky fayllar duran ýere alyp geçirilýär;
 - (b) «Упорядочить» (3) – «Управление библиотеками» – «Фонотека» ýa-da «Видео» saýlanýar. «Добавить» düwmesi arkaly audio ýa-da videofayl yüklenýär;
- 3) audio ýa-da wideony ýerine ýetirmek üçin faýl saýlanyp, «Play» düwmesi basylýar (4) we togdadyp durmak üçin şu düwmäniú ýerindäki «Pause» düwmesinden peýdalanylýär;
- 4) maksatnamanyň kömeginde öñki kadra gaýtmak (5) we soňky kadra geçmek (6) mümkün;
- 5) sesi dolandyryjy düwmesiniň (7) kömeginde onuň pes ýa-da belentligi dolandyrylyar.
- 6) faýly gaýtadan ýerine ýetirmek (8) ýa-da töötänleyin faýly ýerine ýetirmek (9) hem mümkün.



Syçanyň sag düwmesini audio ýa-da wideomaglumatıň üstünde basyp, «Открыть с помощью» – «Проигрыватель Windows Media» arkaly hem ýerine ýetirmek mümkün.





AMALY SAPAK



1. Brauzer arkaly 123apps.com saýtyna giriň we audio ýazmak sahypasyna geçiň.
2. Edebiýat dersinde iň ahyrky ýat tutan goşgyňzy labyzly okap, audiofaýla ýazyň.
3. Ýazan audiofaýlynyz kompýuteriňzdäki papkaňza saklaň.
4. «Windows Media Player» kömeginde ýat tutan goşgyňz ýazylan audiony eidip görүň.

SORAGLAR WE YUMUŞLAR



1. Audiomaglumat näme?
2. Wideomaglumat näme?
3. Audiomaglumatyn sanly şekili diýende nämäni düşünyärsiňiz?
4. Audiofaýlyň formatlary nähili bolmagy mümkün?
5. Videofaýlyň formatlary nähili bolmagy mümkün?

ÖÝ IŞI



1. Smartfonyňzdaky «Kamera» goşmaçasyny işe düşüriň we sesli wideomaglumat taýýarlaň.
2. Wideomaglumat taýýarlamak üçin žurnalist hökmünde öyüňizi, mähelläňizi, obaňzy ýa-da käbir görnüşi surata alyp, ony sesiňiz bilen taryplaň.
3. Taýýarlan videofaýlynyz «Windows Media Player» kömeginde gözden geçirir.

25-nji 3AUDIO WE WIDEOFAÝLLARYŇ FORMATYNY ÜÝTGETMEK

Internetden yükläp alınan audio ýa-da videofaýllary eşitmek we görmek, gerekli bölegini gyrykyp almak ýa-da tanyşdarma görünüşindäki taslama işine ýerleşdirmek üçin audio ýa-da wideoredaktor maksatnamalary gerek bolýar. Audio ýa-da wideoredaktor maksatnamalarynyň kömeginde audio ýa-da videofaýllary bir formatdan başga formata geçirmek, olary redaktırılemek mümkün.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Bitrate (bit tizligi) – ýerine yetirmegiň bir sekundýnda bolýan ikilik ýazuwdaky bitler sany.



122 IV BAP. AUDIO WE WIDEOFAYLLAR BILEN İŞLEMİR

Audiofaýllary gaýtadan işlemegeň iki görnüşi bar: redaktirleme we konwertasiýa etmek.

Audiofaýly redaktirlemek – audiony üýtgetmek prosesi. Proses audiofaýlyň fragmentler diýlip atlandyrylyan böleklerini kesmekden, ýerleşdirmekden, ölçurmekden we birleşdirmekden ybarat. Şonuň ýaly-da, redaktirleme ses effektlerini bütin audiogrammat we onuň böleklerine ullanmagyda öz içine alýar.

Audiofaýllary redaktirlemek üçin öňki temada garalan audioredaktor maksatnamalaryndan peýdalanylýar.

Audiofaýly konwertasiýa etmek – audiofaýlyň formatyny üýtgetmek prosesi.

Audiofaýly konwertasiýa etmek näme üçin gerek?

Aýdaly, Internetden alnan audiony tanyşdyrma goýmak gerek, emma tanyşdyrma redaktory beýle formatdaky audiofaýly kabul etmeýär. Beýle ýagdaýda faýlyň formatyny üýtgetmeli bolýar.

Audiofaýllary konwertasiýa etmek üçin hem audioredaktorlardan peýdalanylýar. Audioredaktorlar audiofaýllary dürlü formatlarda saklamaga mümkünçilik berýär. Diýmek, konwertasiýa etmek üçin audiofaýly bir formatda ýükläp almak, soňra başgasynда saklamak ýeterlidir.

Sanly audio we wideoýazuwlary hiliniň esasy parametri **Bitrate** – diýlip atlandyrylyar. Bitrate sekundyna kilobit (kbit/s ýa-da kbps) bilen ölçenýär. Bitrate näçe ýokary bolsa, ýazuwyň hili-de, faýlyň görrümi-de şonça uly bolýar.

Bitrate we MP3 formatyndaky iki kanally audioýazuwlaryň hiliniň arasyndaky gatnaşyklar:

32 kbps – diktofonlarda ses ýazmagyň hili;

96 kbps – aragatnaşyk kanallary arkaly pes hilli ses ýazmagyň hili;

192 kbps – sazy ýazmak üçin makul hil derejesi;

256 kbps – sazi ýazmak üçin ýokary hil;

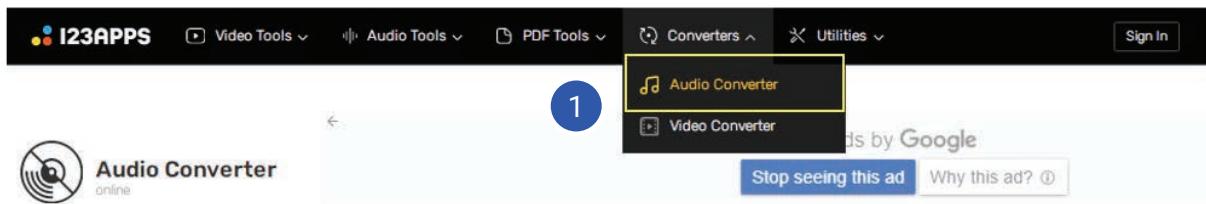
320 kbps – MP3 formatynda goldanýan iň ýokary audio hili.

Audio faýly konwertasiýa etmek

Audiofaýlyň formatyny konwertasiýa etmek üçin 123apps.com saytyna girilýär.

1. Konwertasiýa bölümine geçmek üçin:

1-nji usul. Menýular hataryndan «Converters» → «Audio Converter» saylanýar (1);



2-nji usul. Syçan arkaly sahypanyň aşağına düşülyär we «Converters» düzüminden «Audio Converter» saylanýar (2);



123

123apps.com

Apps Авиабилеты Яндекс уз Узбекистон Республика...

Converters

2 Audio Converter

3 Video Converter

- Konwertasiýa edilmeli болан fayl «Open files» arkaly yükləp alynýar (3).
- Gecirilmeli болан faylyň formaty saýlanýar (4).
- Faylyň hili «Quality» lentasynda özgerdilýär (5).
- Esasy sazlamalary görmek hem-de üýtgetmek üçin «Advanced settings» saýlanýar (6). Emele gelen penjirede «Bitrate», kanal we başgalar üýtgedilmegi mümkün (7).
- «Edit track info» kömeginde şu faylyň ady, albomyň ady, ýly we başga maglumatlar girizilýär (8).

1. Track 05.mp3
0:15, 129 kbps, 251 Kb

2. mp3 wav iPhone ringtone m4a flac ogg more

3. Quality
Tape 20 KHz CD Quality 44.1 KHz DVD 48 KHz Extra High 96 KHz

4. Advanced settings

5. Bitrate Constant 128 kbps Sample rate 48000 KHz Channels 2 Fade in
Fade out Reverse

6. Edit track info

7. Convert

124 IV BAP. AUDIO WE WIDEOFAYLLAR BILEN İŞLEMEK

7. Ähli amallar ýerine ýetirilenden soň, «Convert» düwmesi basylýar (9). «Conversion complete» penjiresi arkaly «Download» giperýüzlenmesiniň kömeginde faýl kompýutere yükläp alynyar (10);
8. Täze faýly konwertasiýa etmek üçin «Convert another file» yüzlenmesiniň üstüne basylýar (11).

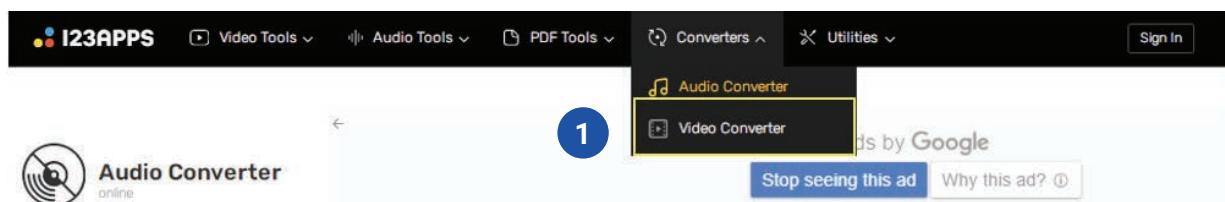


Wideofaýly konwertasiýa etmek

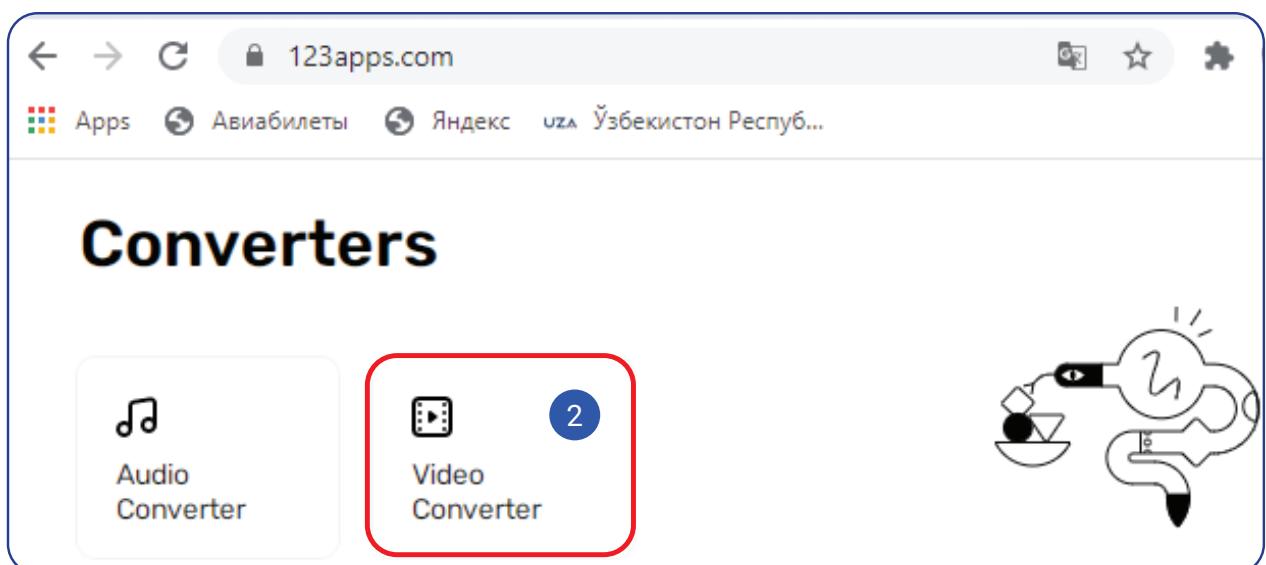
Wideofaýlyň formatyny konwertasiýa etmek üçin 123apps.com saýtyna girilýär:

- Konwertasiýa bölümne geçmek üçin:

1-nji usul. Menýular hataryndan «Converters» → «Wideo Converter» saýlanýar (1).



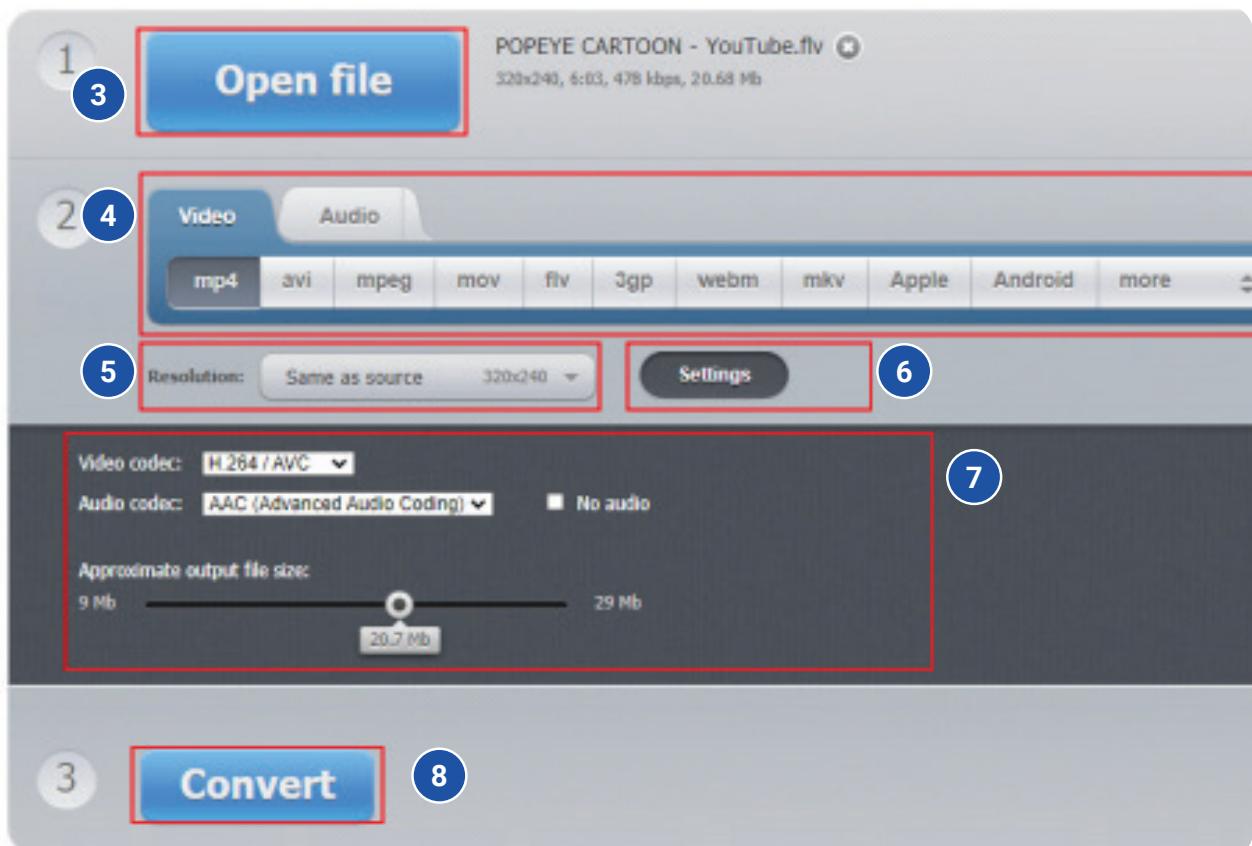
2-nji usul. Syçan arkaly sahypanyň aşagyna düşülýär we «Converters» düzüminden «Wideo Converter» saýlanýar (2).



- Konwertasiýa edilmeli bolan faýl «Open files» arkaly yükläp alynyar (3).
- Geçirilmeli bolan faýlyň formaty saýlanýar (4).
- «Resolution» bölümni arkaly wideo teswiriň ölçegi üýtgedilýär (5).

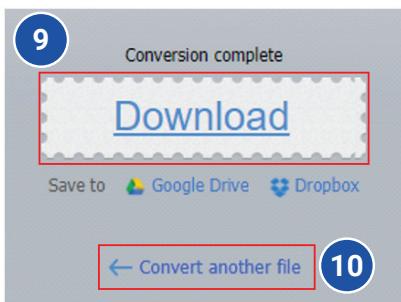


5. Esasy sazlamalary görmek hem-de üýtgetmek için «Settings» saýlanýar (6). Emele gelen penjirede audio we wideokodek, görürüm we başgalar özgerdilmegi mümkün (7).



6. Ähli amallar ýerine ýetirilenden soň, «Convert» düwmesi basylýar (8). «Conversion complete» penjiresi arkaly «Download» giperýüzlenmesiniň kömeginde faýl kompýutere yükläp alynyar (9).

7. Täze faýly konwertasiýa etmek üçin «Convert another file» giperýüzlenmesi basylýar (10).



AMALY SAPAK

1. Brauzer arkaly 123apps.com salgysyna giriň.
2. 123apps.com saýtynyň «Audio Converter» sahypasyna geçiň.
3. Öñki derslerde taslama işi üçin Internetden yükläp alınan audio (meselem, Samarkant aýdymy) saýta yükläp alyň.
4. Formatyny mp3 ýa-da başga formata geçirip we «Advanced Settings»däki özgerişleri depderiňize bellik ediň.
5. Täze formatdaky faýly kompýuteriňize yükläp alyň.



120 IV BAP. AUDIO WE WIDEOFAYLLAR BILEN İŞLEMİR

SORAGLAR WE YUMUŞLAR



1. Audiokodek näme?
2. Videokodek näme?
3. Bitreyt näme we ol näme üçin gerek?
4. Audiofaýlyň formatyny nähili üýtgetmek mümkün?
5. Videofaýlyň formatyny nähili üýtgetmek mümkün?
6. Audiofaýly redaktirlemek diýip, nämä aýdylýar?

ÖÝ IŞI



1. Brauzer arkaly 123apps.com salgysyna giriň.
2. 123apps.com saýtynyň «Wideo Converter» sahypasyna geçiň.
3. Öňki derslerde taslama işi üçin Internetden yükläp alnan wideony saýta yükläp alyň.
4. Formatyny mp4 ýa-da başga formata geçiriň we «Settings»dki özgerişleri depderiňize bellik ediň.
5. Täze formatdaky faýly kompýuteriniže yükläp alyň.

26-njy ders. BARLAG IŞI

1. Google Chrome brauzeri sazlamalar menýusynyň wezipeleriniň laýyklygyny tapyň.

Buýrugyň atlary	Wezipeleri
New tab	sahypanyň masştabyny üýtgetmek
History	yükläp alnan sahypany ýa-da faýllary görmek
Downloads	yüklenen web-sahypalaryň taryhyň görmek
Zoom	web-sahypadan gerekli teksti gözlemek
Print	sahypanyň saýlanan bölegini tekstli resminama goýmak üçin nusgasyny döretmek
Find	täze web-sahypa açmak
Copy	web-sahypany çap etmek

2. Audio ýa-da videofaýlyň formatyny üýtgetmek – diýende nämäni düşünýärsiňiz?

Jogap ýazma ýagdaýda berilýär.



3. Berlenlerden haýsylary gözleg ulgamy hasaplanýar?

<https://www.facebook.com/>;
<https://www.google.com/>;
<https://www.instagram.com/>;
<http://www.bing.com/>;
<http://www.info.uz/>;
<https://www.yahoo.ru/>;
<https://www.kiddle.co/>.

4. Elektron poçta salgysy dogry ýazylan hatary görkeziň:

- A) info@gmail.com;
- B) info@gmai;
- Ç) infor#gmail.com;
- D) info hat@gmail.com.

5. «Awtorlyk hukugy we meňzeş hukuklar barada»ky Kanunyň täze redaksiýasy haçan kabul edilen?

- A) 2005-nji ýyl 20-nji iýunda;
- B) 2006-njy ýyl 20-nji iýulda;
- Ç) 2006-njy ýyl 22-nji iýunda;
- D) 2005-nji ýyl 22-nji iýunda.

6. Creative Commons lisenziýasy näçe hili elementden ybarat?

- A) 6 hili;
- B) 4 hili;
- Ç) 5 hili;
- D) 2 hili.

7. Fishing näme?

- A) zyýan ýetirmäge ündemek;
- B) adam hukuklaryny depelemek;
- Ç) pul ogurlamak, kezzaplyk;
- D) şahsy durmuşyň eldegrilmesizligi.

8. Kodek näme?

- A) audio ýa-da wideofaýly gysýan (gysgaldýan) we asyl göwrümini dikeldýän ýörite maksatnama;
- B) audio we wideofaýllary döretmek ýa-da olary işläp bejermek üçin ýörite maksatnama;
- Ç) audiofaýllary ýerine ýetirmek üçin ýörite maksatnama;
- D) hem audio, hem wideony ýerine ýetiriji maksatnama.

9. Çagalar üçin niýetlenen gözleg ulgamyny görkeziň:

- A) <https://www.kiddle.co/>;
- B) <https://www.yahoo.ru/>;
- Ç) <http://www.info.uz/>;
- D) <http://www.bing.com/>.

10. Creative Commons näçe hili kombinasiýaly lisenziýa görnüşlerine eýe?

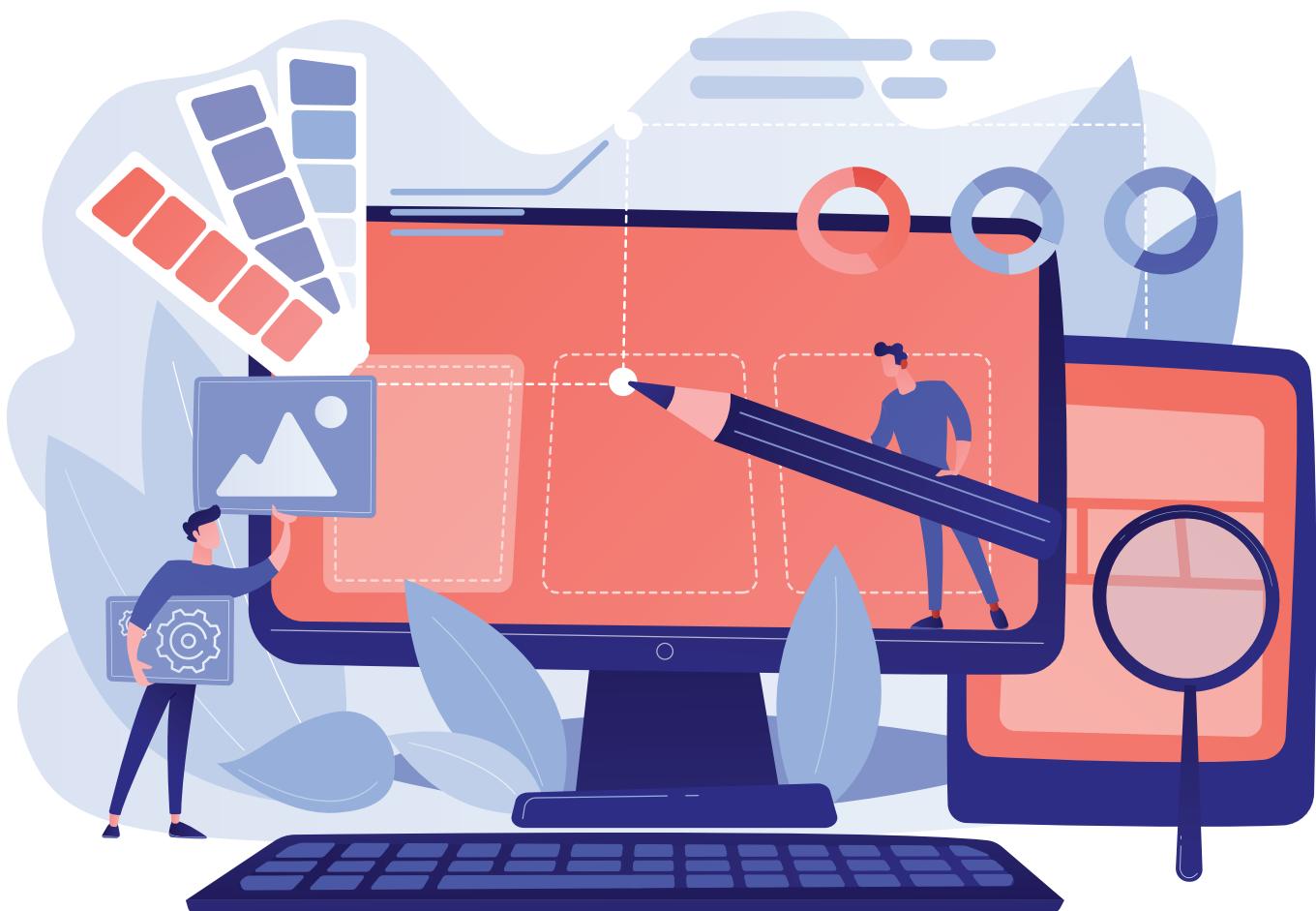
- A) 6 hili;
- B) 4 hili;
- Ç) 5 hili;
- d) 2 hili.

11. Eserden onuň awtoryny görkezmezden peýdalananmak, ýagny awtorlyk hukugyny özleşdirmek nähili atlandyrylýar?

- A) plagiarism;
- B) awtorlyk hukugy;
- Ç) maglumat bilen işlemek;
- d) awtorlyk hukugy lisenziýasy.

12 Internete baglanyp galma, wagtyň aglabı bölegini Internetde geçirmek nähili atlandyrylýar?

- A) Fishing;
- B) Gruming;
- Ç) Profil döretmek;
- d) Internete tabynlyk.



V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEGIŇ TEHNOLOGIÝASY

OKUW MAKSADY

Bu bapda Siz:

- kompýuterde prezentasiýa döretmek maksatnamalaryny;
- MS PowerPoint maksatnamasynyň mümkinçiliklerini we interfeýsini;
- prezentasiýa slaydlaryny formatlamagy;
- slaydlara obýektleri ýerleşdirmek tertibini;
- MS PowerPoint maksatnamasynyň goşmaça mümkinçiliklerini bilersiňiz.

BAŞARNYK

Babyň kömeginde Siz:

- prezentasiýa dizaynyny saýlamagy;
- slaydlara tekst girizmegi we olary formatlamagy;
- slaydlara şekil, surat, jedwel we diagrammalar ýerdeşdirmegi;
- slaydlara saz we wideo ýerdeşdirmegi;
- prezentasiýalar döretmekde giperýüzlenmelerden peýdalanmagy;
- prezentasiýa animasiýalar we geçiş effektlerini goýmagy bilersiňiz.

SERİŞDELER

MS PowerPoint



27-nji ders. KOMPÝUTERDE PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK MAKSATNAMALARYNYŇ MÜMKINÇILIKLERİ WE INTERFEÝSİ

Gündelik durmuşda «prezentasiýa» adalgasyna köp duşyarys. Mysal hökmünde täze kinofilminden ýa-da spektaklyň prezentasiýasy, käbir täze önumiň ýa-da hyzmatyň prezentasiýasy, käbir ugur alymlarynyň eserleri we kitaplary prezentasiýasy ýaly jümleleri köp getirmek mümkün. Aýratynam, sanly tehnologiyalar ösyän jemgyjetimizi kompýuter prezentasiýalarsyz göz öňüne getirmek kyn. prezentasiýanyň wezipesi diňleýjilerde onda teswirlenýän prosese ýa-da predmete görä gyzyklanma oyarmakdan ybarat.

Prezentasiýany netijeli guramagyň üç esasy basgançagy bar:

- prezentasiýanyň temasyna degişli maglumatlary toplamak;
- ykjäm infografik dizayına eýe prezentasiýa taýýarlamak;
- taýýarlanan prezentasiýany ussatlyk bilen görkezmek.

Prezentasiýa – nähilidir täze zady (predmet, proses) tekniki serişdeleriň kömeginde ýa-da olar gatnaşmazdan görkezmäge gönükdirilen usul. Prezentasiýany üstünlilikli guramak onuň dizayynyna we görkezmek usulyna bagly. Kompýuterden peýdalanmak bilen prezentasiýany döretmek obýekt barada doly düşünje emele getirmek mümkünçiligini berýär.

Prezentasiýa latyn sözi bolup, *praesentatio* – «hödürlemek görkeziş, görkezme, mälüm etme» – diýen, manyny aňladýar.

Jedwelde prezentasiýa döretmek üçin, peýdalanyllyp gelinýän meşhur maksatnamalardan nusgalar getirilen:

MS PowerPoint maksatnamasyndan peýdalanyjylaryň sany başga maksatnamalaryň peýdalanyjylarynyň sanyndan esli köp. MS PowerPoint maksatnamasy 1987-nji ýýlda Apple Macintosh kompýuterleri üçin işlenip taýýarlanan bolup, Robert Gaskins we Dennis Ostin maksatnamanyň awtorlary hasaplanýar. İşlenip taýýarlanan öňki wagtda maksatnama diňe ak-gara formatda

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Maket – dürli görnüşdäki maglumaty girizmek üçin ýörite bölekler toplumy.

Infografika – käbir prosesiň, obýektň, hadysanyň grafiki we tekst obýektleri bilen suratlandyrılmagy.

Nº	Maksatnamanyň ady	Logotipi
1.	MS PowerPoint (Microsoft Office paketiniň düzümine girýär)	
2.	Prezi Classic Desktop	
3.	Keynote	
4.	ProShow Producer	
5	Focusky	



100 V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

prezentasiýa döretmek mümkünçilige eýe bolan hem-de «Prezenter» ady bilen atlandyrylan. Maksatnama şol ýylyň özünde Microsoft kompaniýasy tarapyndan satyn alnan we 1990-njy ýylda Microsoft Office paketiniň düzümine girizilen.

MS PowerPoint maksatnamasynyň esasy mümkünçilikleri:

- kompýuteriň prezentasiýasyny döretmek;
- kompýuteriň prezentasiýasyny gaytadan işlemek;
- kompýuter prezentasiýasy üçin ýörite effektleri ornaşdymak hem-de sazlamak;
- kompýuteriň prezentasiýasyny görkezmek;
- kompýuteriň prezentasiýasyny saklamak we olary çap etmek.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Kompýuteriň prezentasiýasy – diňleýilere maglumaty görkezmek üçin kompýuteriň maksatnamalarynyň kömeginde döredilen elektron resminama. Adatda, kompýuteriň prezentasiýasy bir tema degişli maglumatlary öz içine alan slaýdlar toplumyndan ybarat bolýar.

Slayd – maglumatlary ýerleşdirmek üçin niyetlenen prezentasiýanyň aýratyn listi. Iňlis dilinde «slide» sözi «geçmek» – diýen manyny aňladýar.

Kompýuteriň prezentasiýasyny döretmek – slaydlardan ybarat prezentasiýa döretmek, ony redaktirlemek, yzygiderligini görmek we döwrebap dizaýnyny emele getirmekden ybarat proses. Kompýuteriň prezentasiýasyny döretmek üçin ilki maksatnama işe düşürlýär.

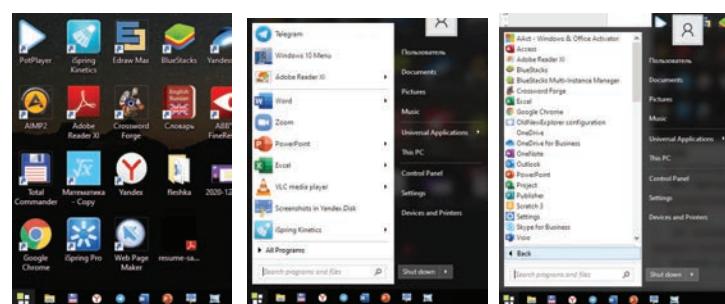
ÝATDA SAKLAŇ!



MS PowerPoint maksatnamasyny işe düşürmegiň usullary:

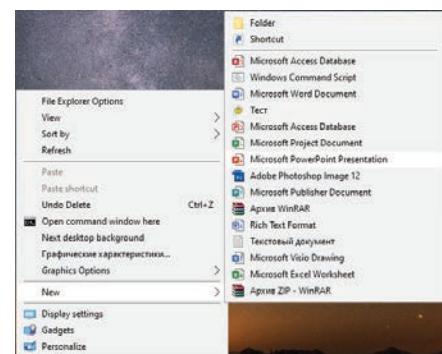
1-nji usul:

1. İş stolundaky «Пуск» düwmesi saýlanýar.
2. Syçanyň «Все программы» görkezmesi üstüne eltilýär.
3. Kompýutere ornaşdýrylan maksatnamalar sanawyndan MS PowerPoint maksatnamasy saýlanýar.



2-nji usul:

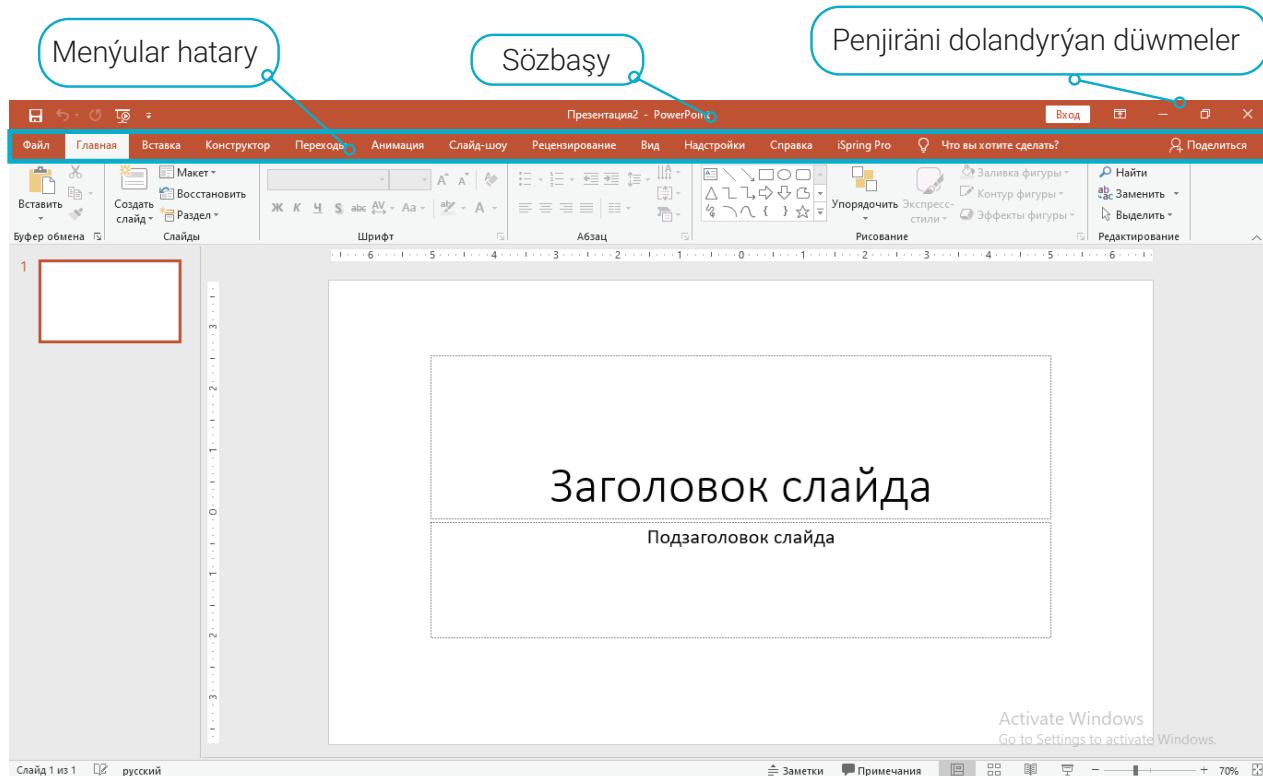
- Syçanyň sag düwmesi iş stolunyň boş bölegine basylýar. Kontekst menýudan «Создать» bölümü saýlanýar. Sanawdan «Презентация Microsoft PowerPoint» saýlanýar.





3-nji usul:

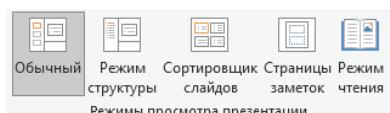
Syçanyň çep düwmesi iş stolunda ýerleşen Microsoft PowerPoint maksatnamasynyň belgisine iki gezek tiz basylýar.



MS PowerPoint 2019 maksatnamasynyň esasy menýusy penjiräniň ýokarky böleginde ýerleşen bolup, ol aşakdaky bölümlerden ybarat: «Файл», «Главная», «Вставка», «Конструктор», «Переходы», «Анимация», «Слайд-шоу», «Рецензирование», «Вид» we «Справка». Bu bölümleriň kömeginde slayd, olarda ýerleşen dörlü tekst, surat we başga obýektlerden ybarat prezентasiýany döretmek hem-de formatlamak amallary ýerine yetirilýär.

Prezentasiýa döretmek için slaydlar bilen işlände dörlü režimlerden birini saylamak mümkün. Bir režimden başga režime geçmek için bolsa ýagdaýlar setirinde ýerleşen düwmeler ýa-da «Вид» menýusynyň aşakdaky buýruklaryndan birinden peýdalanylýar:

MS PowerPoint maksatnamasında prezентasiýalar bilen işlände aşakdaky esasy režimlerden peýdalanylýar:



- «Обычный» režimi aýratyn ýerleşen slaydlary döretmek hem-de olary redaktirlemäge niýetlenen. İşçi meydanda saýlanan bir işjeň slayd ýerleşýär, galanlary bolsa slaydlar panelinden orun alýar. Maksatnama işe düşende, şu režim işjeň ýagdaýda bolýar.
- İşçi meydanda slaydlaryň maketi ýerleşen bolup, «Сортировщик слайдов» režiminiň köme-ginde prezентasiýadaky slaydlaryň ýerlerini üýtgetmek, öçürmek hem-de nusgalamak ýaly amallary ýerine yetirmek mümkün. Yöne slaydlaryň mazmunyny üýtgetmek mümkün däl.



132

V BAP.

PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

- «Слайд-шоу» рејимінде презентасиялары görkezmekde peýdalanylýar. Şu рејим saýlananda, slaydlar ekrany doly eýeleýär.
- Kompýuteriň prezентасиýасын дöретmezden öň onuň mazmunynda nähili maglumatlar (презентасиýаның адь, näçe slayddan ybaratdygy, wideo, audiofaýllar) görkezilmelidigini anyklamak we olary slayda ýerleşdirmek üçin mакет saýlamaly.

«Главная» → «Макет» буýруды arkaly slayda ýerleşdirmekçи болан maglumatlaryňza laýyk gelýän slaydyň maketi saýlanýar. Prezentasiýada jedwel ýa-da diagramma şablonlaryny ýerleşdirmek üçin «Заголовок и объект» maketi saýlanýar. Şu maketde slaydyn sözbaşsy hem-de obýekt ýerleşdirmek üçin aýratyn ýer bellenen.

AMALY SAPAK



1. Hormatly okuwcýlar, meýletin ýagdaýda (isleseňiz, mugallymyň kömeginde) üç ýa-da dört sanydan ybarat kiçi toparlara bölüniň. Her bir topar aşakdaky temalardan birini saýlap almalы (munda temalar gaýtalanmaly däl):

Arzuwlarym

Bägül

Meniň adaty gün tertibim

Meniň maşglam

Prezentasiýa döretmeginiň tertibi

Apple önümleri

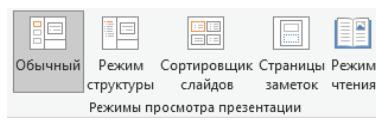
Samsung önümleri

Artel önümleri

Ilki MS PowerPoint maksatnamasyny işe düşüriň. Saýlanan tema boýunça prezентасиýа dörediň we ony .pptx giňelmesi arkaly D: diske öz toparyňzyň ady bilen açylan papka saklaň.

2. Saýlanan tema boýunça döreden prezентасиýаныň birinji slaydyna esasy sözbaşyny giriziň. Slaydy ýagdaýlar setirinde ýerleşen düwmeler arkaly рејимleri çalşyrmak bilen gözden geçiririň.

3. «Вид» менýusynyň aşakdaky düwmelerini saýlap görün. Nämeler üýtgedi? Derňän.





SORAGLAR WE YUMUŞLAR



1. Venn diagrammasynyň kömeginde kompýuter prezentasiýasy we sláýd düşunjeleriniň meňzeş we tapawutly taraplaryny düşündiriň.
2. Prezentasiýa döretmekde peýdalanylýan maksatnamalary ýarlyklary bilen laýyklaşdyryň.

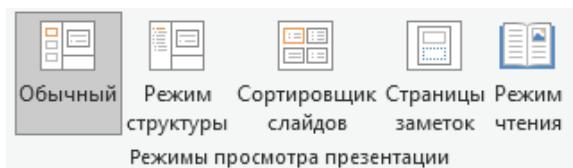
MS PowerPoint (Microsoft Office paketiniň düzümine girýär)		
Prezi Classic Desktop		
Keynote		
ProShow Producer		

3. MS PowerPoint maksatnamasyny işe düşürmek usullaryny düşündiriň we amalda ýerine yetiriň.
4. MS PowerPoint interfeysi nämelerden düzülen?
5. Prezentasiýalar bilen işlemek režimi näme? Haýsy ýagdaýlarda bir režimden başga režime geçmek gowy netije berýär?

ÖÝ IŞI



1. Aşakdaky suratda haýsy menýunyň buýrukllary görkezilen? Olardan haýsy ýagdaýlarda peýdalanan makul?



2. Öydäki kompýuterinizde MS PowerPoint maksatnamasy ornaşdyrylan ýa-da ornaşdyrylmagygyň anyklaň.
3. MS PowerPointi işe düşüriň we sláýdyň maketini üýtgediň.
4. Sapak wagtynda saýlanyp alınan tema degişli maglumat toplaň.



134 V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

28-nji ders. PREZENTASIÝA DIZAÝNY BILEN İŞLEMEK

MS PowerPoint maksatnamasynyň kömeginde prezentasiýa döretmegiň esasy durnukly taraplaryndan biri hökmünde maksatnamanyň dürli şablonlara eýedigini görkezmek mümkün. Şu dersde prezentasiýa şablon saýlamak, Internet saytlaryndan dürli görnüşdäki şablonlary yüklüp almak, prezentasiýa özgece görnüş we ölçegdäki tekstleri ýerleşdirmek amallaryny öwreneris.

Prezentasiýany kompýuterde görkezmek prosesinde diňlejileriň ünsüni özüne çekýän birinji tarap bu – prezentasiýanyň dizaýny.

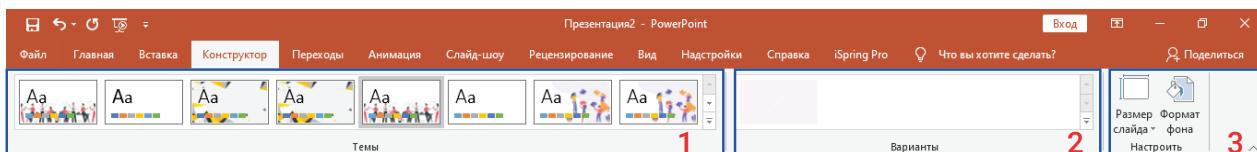
Prezentasiýa dizaýnynyň temasyň saýlamak tertibi

Maksatnama işe düşürlende, işçi zolakda birinji slayd (titul) ýerleşen bolýar. Slaydyň maketi awtomatik ýagdaýda «Титулный слайд» görnüşinde açylýar.

Prezentasiýa täze slayd goşmak üçin aşakdaky amallardan birini saýlamak mümkün:

- «Главная» → «Создать слайд» we gerekli maket;
- «Вставка» → «Создать слайд» we gerekli maket;
- «Ctrl + M» düwmeler kombinatiýasy;
- kontekst menýudan «Создать слайд» görkezmesi.

«Конструктор» menýusynyň «Темы» (1) bendi arkaly prezentasiýanyň dizaýnynyň temasyň saýlamak mümkün. Dizaýnyň temasynda tekstiň görnüşi, onuň ölçegleri öňünden ornaşdyrylan, fon üçin reňk, fondaky bar grafikalar goşulan bolýar. Peýdalanyjy öz islegine görä olary üýtgetmek mümkünçiligine eýe.



«Конструктор» menýusynyň «Варианты» (2) bendi arkaly saýlanan dizaýnyň temasy üçin fonuň reňki üýtgedilýär.

«Конструктор» menýusynyň «Настроить» (3) bendi arkaly slaydyň ölçegini üýtgetmek hem-de ony dürli görnüşdäki reňke boýamak mümkün.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Prezentasiýa şablony – prezentasiýa üçin öňünden döredilen prezentasiýa görnüşi.

Dizaýnyň temasy (iňlis. themes)
– tekst, grafik maglumat, reňk we maketler toplumy.

ÝATDA SAKLAŇ!



Prezentasiýa dizaýnyny saýlamakda aşakdakylar nazarda tutulýar:

- dizaýnyň temasy: şrift, reňkler, slaydyň fony;
- tekstleriň göwrümi;
- grafika (surat, ikonkalar, şekiller);
- multimedia (sesli we wideomaglumatlar);
- jedweller we olara laýyk diagrammalar.



135

Презентация2 - PowerPoint

Файл Главная Вставка Конструктор Переходы Анимация Слайд-шоу Рецензирование Вид Надстройки Справка iSpring Pro ? Что вы хотите сделать? Поиск Поделиться

Темы

1

16 | 15 | 14 | 13 | 12 | 11 | 10 | 9 | 8 | 7 | 6 | 5 | 4 | 3 | 2 | 1

Применить ко всем слайдам
Применить к выделенным слайдам
Удалить...
Создать темой по умолчанию
Добавить коллекцию на панель быстрого доступа

Размер Формат слайда - фон Настроить

Prezentasiýadaky slaýdlaryň sany näçe bolmagyna seremezden, saýlanan dizaýnyň temasyň ähli slaýdlar üçin ullanmak mümkün. Eger ony diňe saýlanan bir slaýd üçin ullanmak gerek bolsa, onda gerekli dizaýnyň temasyň kontekst menýusyndan «Применить к выделенным слайдам» buýrugy saýlanýar.

Формат фона

Заливка

Сплошная заливка (selected)

Градиентная заливка

Рисунок или текстура

Узорная заливка

Скрыть фоновые рисунки

Цвет

Прозрачность 0%

«Конструктор» → «Настройте» → «Формат фона» amallaryny saýlamak arkaly slaýdyň fonuny dürlü usulda boýamak mümkün.

Slaýdyň fonuna kompýuteriň huşunda ýerleşen suraty ýerleşdirmek üçin «Рисунок или текстура» buýrugy saýlanýar.

Internetden alınan şablonlar bilen işlemek

MS PowerPoint maksatnamasynyň «Конструктор» menýusyndaky bar şablonlar örän köp gezek peýdalanyllygy sebäpli, olar arkaly prezentasiya gyzyklanma oýarmagy esli kyn bolýar. Eýsem, onda köpçüligiň ünsüne köp düşmedik, gyzykly görnüşe eýe şablonlary nireden almak mümkün? Elbetde, Internetden. Täze şablonlary Internet sahypalaryndan tölegsiz yüklap almak mümkün bolan birnäçe sayt bar.

MS PowerPoint prezentasiýalaryna şablon yüklap almak üçin www.powerpointbase.com saýtyndan peýdalanan mak mümkün. Saýtda sanawdan geçeilensoň, gerekli şablon saýlanýar (1 → 2) hem-de şablon kompýutere yüklap alynyar (3).

100 V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

The screenshot shows a user navigating through the PowerPointBase website to download a presentation template. The steps are indicated by red numbers:

1. The user is on the homepage, with a red box highlighting the 'Шаблоны презентаций' (Presentation Templates) link in the sidebar.
2. The user has selected a template titled 'Name of presentation' (Format 4x3). A red box highlights the preview image of the slide.
3. The user has downloaded the template, which is now listed in their downloads. A red box highlights the download file names: 'Формат 4x3: 922.pptx' and 'Формат 16x9: w922.pptx'. A red number '3' is placed next to this section.

Yükləp alınan şablony «Konstruktur» menýusyndaky «Темы» düzümindäki sanawa goşmak üçin onda ýerleşen «Сохранить текущую тему ...» buýrugydandan peýdalanylýar.

The screenshot shows the Microsoft PowerPoint application interface. The ribbon menu is open, and the 'Конструктор' (Design) tab is selected. In the bottom left corner of the slide area, there is a red box highlighting the 'Сохранить текущую тему...' (Save Current Theme...) button. The slide itself features a floral design with the placeholder 'Name of presentation'.



ÝATDA SAKLAŇ!



Prezentasiýa fon saýlananoň, oňa tekstli maglumatlar girizilýär. Tekstleri ýerleşdirmek meýdanyndan maslahatlar:

- 1) tekst üçin slaydyň fonunyň reňkinden tapawutlanýan reňki saylamak;
- 2) örän köp bezeglere eýe şriftlerden peýdalanmazlyk;
- 3) prezentasiýada iň köpi bilen 3 hili şrift görnüşinden peýdalanmak;
- 4) sözüň ähli harplaryny baş harplarda ýazmakdan gaçmak;
- 5) sanawyň tekstini girizende esasy tekstden başşa şrift görnüşinden peýdalanmak;
- 6) ýapgyt şrift görnüşinden doly sözlemi girizmekde däl, eýsem sözlemdäki sözleri tapawutlandyryp görkezmekde peýdalanmak;
- 7) teksti girizende iň bolmanda 24 kegl-däki şriftden peýdalanmak.

Prezentasiýa döretmekde amalyýetde iň köp netijeli peýdalanylýan şriftler:

- Helvetica
- Garamond

- Rockwell

- Futura
- GillSans

AMALY SAPAK



1. 27-nji dersde döreden prezentasiýany kompýuterden tapyň we acyň. Täze goşulan slayd üçin «Титульный слайд» atly maketi saylaň. Sözbaşy girizmek bölegine temaňyza degişli kiçi sözbaşy giriziň. Sözbaşydan soň adyňzy we familiáňyzy hemde teswirlemekçi bolan maglumaty ýazyň. Tekstli maglumatlary girizende hödürlenen şriftlerden peýdalanyň.

2. Öñki maşkda taýýarlanan prezentasiýa täze slayd goşuň. «Заголовок и объект» maketini saylaň. Slayd sözbaşysyna temaňyza degişli sanawly maglumat giriziň.





100 V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

3. Prezentasiýa sládynda döredilen markerli sanaw belgisini öz islegiňize görä üýtgediň.
4. www.powerpointbase.com saýtyny işe düşüriň. Tema degişli käbir şablon saýlap, ony yükläp alyň. Yükläp alnan şablony prezentasiýa üçin ulanyň hem-de şablonlaryň sanawynda saklap alyň.
5. Prezentasiýa täze sláyd goşuň we diňe şu sláyd üçin «Конструктор» menýusynyň «Темы» bendi arkaly käbir sládyň şablonyny ulanyň.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR



1. Prezentasiýa şablony diýende näme düşünilýär?
2. Prezentasiýa täze sláyd goşmak üçin nähili amallardan peýdalanmak mümkün?
3. Prezentasiýanyň sládyna şablon saýlamagyň nähili usullary bar?
4. Prezentasiýa maglumatlary ýerleşdirende nähili formatlama kadalaryna üns bermeli?
5. Siziň pikiriňize görä, diňleyjiniň ünsünü çekyän prezentasiýa şablonyny döretmekde iň möhüm faktorlara nämeler girýär?

ÖÝ IŞI



1. MS PowerPoint maksatnamasyny işe düşüriň. Oňa meýletin usulda 5 sláyd goşuň.
2. «Конструктор» menýusynyň «Темы» bendi arkaly prezentasiýa gök reňkdäki meýletin şablon saýlaň.
3. «Конструктор» menýusynyň «Настройте» bendinden «Размер слайда» arkaly sládyň ölçegini 16 : 9-a üýtgediň. Öňki görünüşden nämesi bilen tapawutlanýandygyny düşündiriň.
4. «Dynç almak üçin iň golaý mekan» – diýlip, atlandyrylyan prezentasiýa dörediň.

ÝATDA SAKLAŇ!



Prezentasiýa görkezmekde aşağıdakylara üns beriň:

1. Nädogry meýilnamalaşdyrylan prezentasiýa dizayny diňleyjiniň ünsünü sowýar.
2. Käbir wagtlarda prezentasiýa diňleýjileri mazmundan uzaklaşdyrmagy mümkün.
3. Diňe prezentasiýa baglanyp galmak, çykyş edijini ýalta öwüryär.
4. Görkezmeden öř tehnika bilen bagly meselelerni çözüň.



29-nyj ders. SLAÝDLARDA ŞEKIL, SURAT, JEDWEL WE DIAGRAMMA YERLEŞDIRMEGIŇ MÜMKINÇILIKLERİ

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Diagramma – mukdar we ululyklarara baglanyşyklary grafiki ýagdaýda aňlatmak usullaryndan biri.

Prezentasiýalarda maglumaty tekst görünüşinde däl, eýsem şekil, surat, jedwel we diagramma şeklinde şekillendirmek maglumat adam üçin düşünkli we gzyzklyrak bolmagyny üpjün edýär. Tekstleriň kömeginde beýan edilen maglumat dürlü şahslarda dürlüçe düşünje döretmegi mümkün.

Prezentasiýa sláýdyna obýektler, esasan, «Вставка» menýusynyň bendleriniň kömeginde goşulyar. Aşakdaky teswirde obýektleri prezentasiýa menýunyň haýsy bendi arkaly goşmak mümkünligi düşündirien:



Prezentasiýa sláýdyna meýletin obýekt yerleşdirilenden soň, menýular setiriniň soňunda şu obýekti formatlamak üçin täze menýu açylýar. Şu menýunyň buýrukrarynyň kömeginde degişli obýekti redaktirlemek hem-de formatlamak mümkün.

Diagramma sözi grekçeden çyzgy, surat, şekil ýaly terjime edilýär.

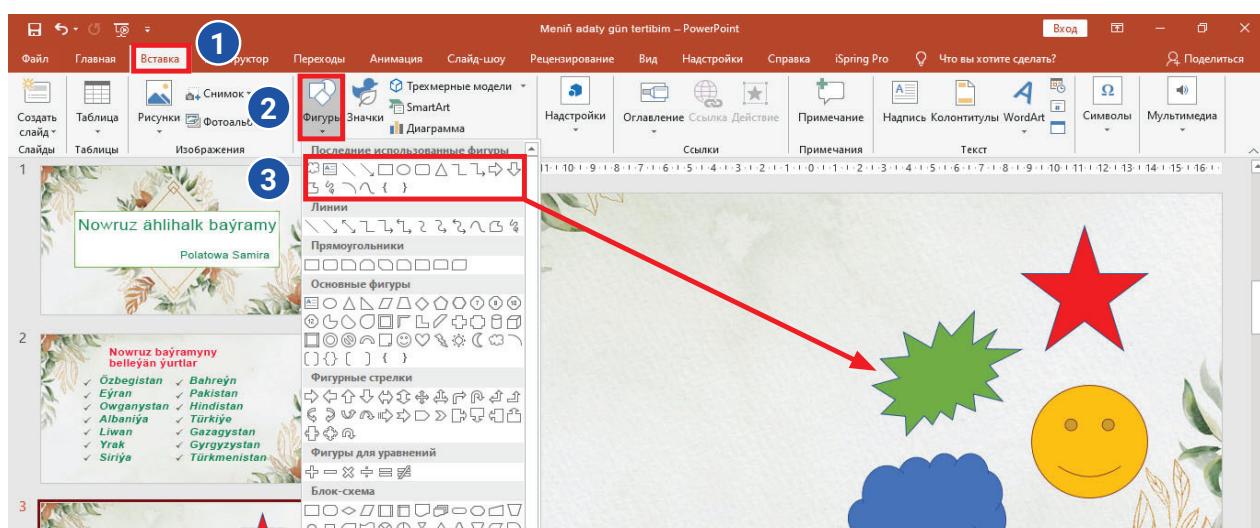


140 V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

Slaýda şekil yerlesdirmek

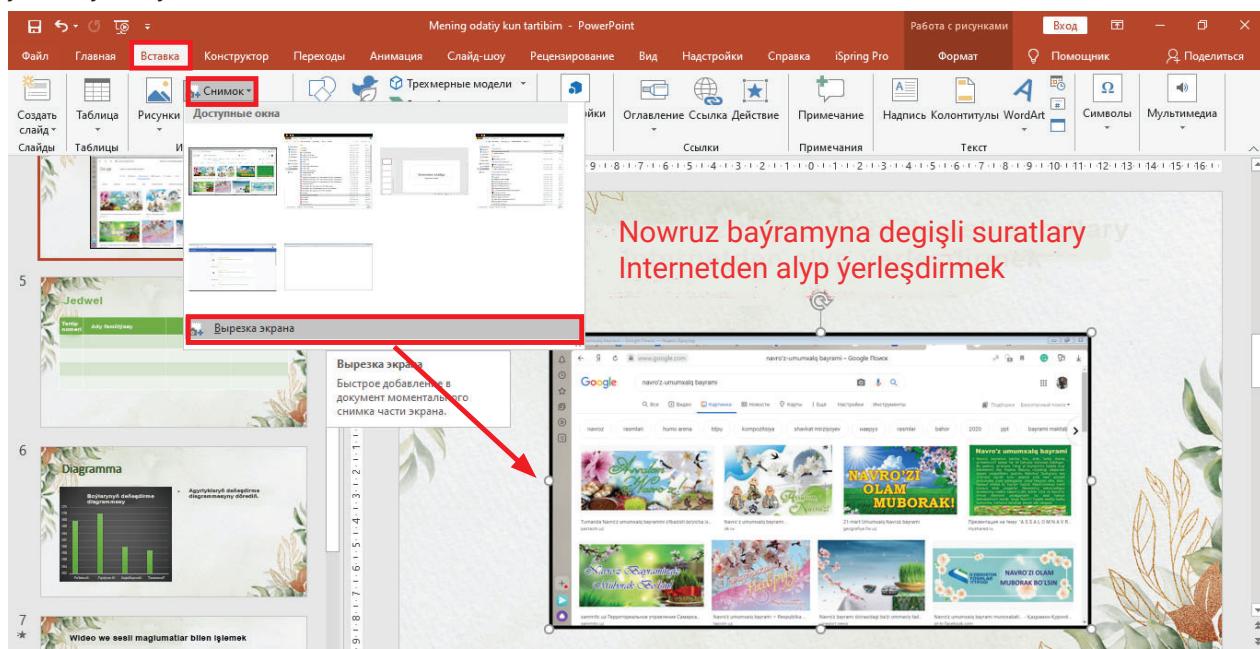
Tanyşdymra slaydyna şekil yerlesdirmek üçin «Вставка» (1) → «Фигуры» (2) buýrugyndan peýdalanylýar. Syçanyň çep düwmesiniň kömeginde gerekli şekil saýlanýar (3) we ony slaydyň gerekli ýerine eltip, çep düwmäni basyp durmak bilen şekil yerlesdirilýär.

Menýular hatarynyň soňunda täze emele gelen «Средства рисования» menýusynyň buýruklyrynyň kömeginde şekiliň üstünde amallary ýetirmek mümkün.



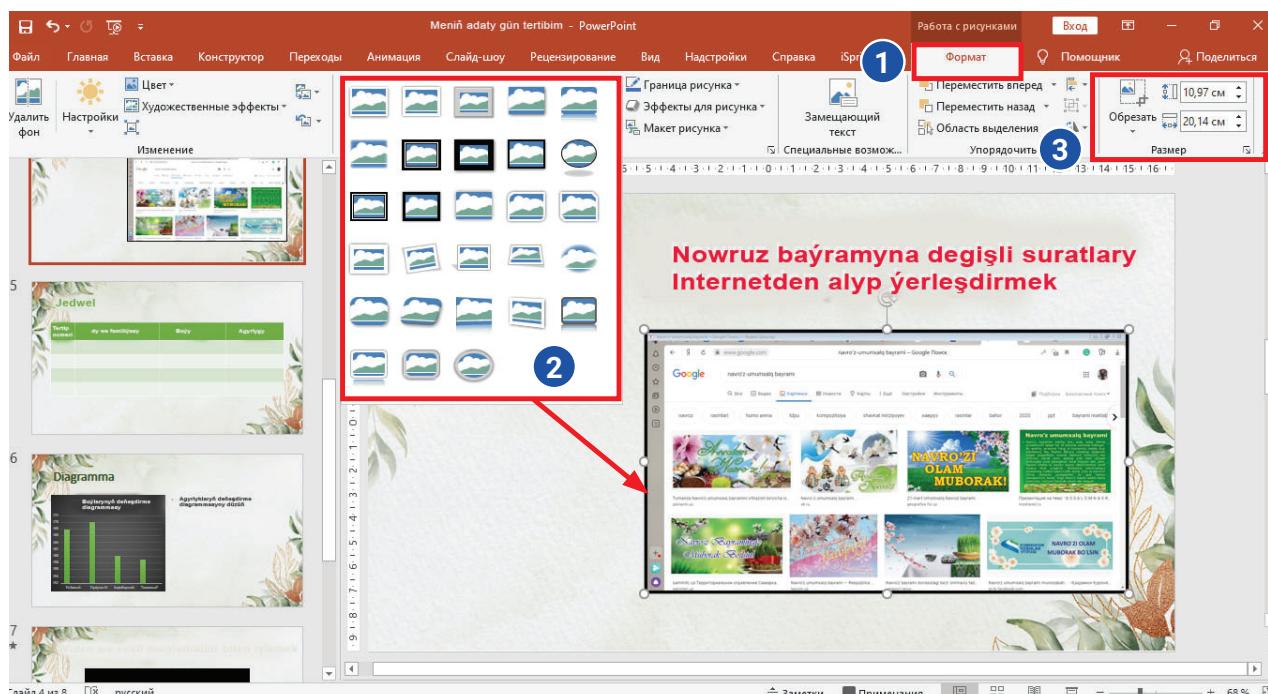
Slaýda surat yerlesdirmek boýunça nusga

Ekran teswirini yerlesdirmek üçin «Вставка» → «Снимок» buýruklyry saylanýar we teswir slayda goşulýar. «Работа с рисунками» menýusynyň kömeginde bolsa teswiri redaktirleme amallary ýerine yetirilýär.





Teswire polýa ornaşdymagyň tertibi



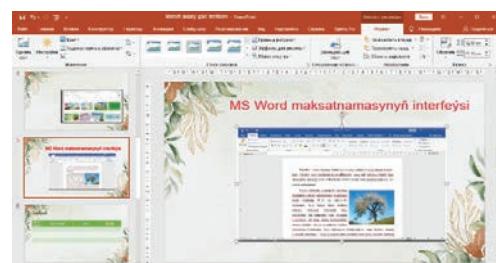
Bu gzykly. Ekrany surata almakda «PrtSc (Print Screen)» düwmesinden peýdalanmak mümkün.

Munuň üçin surata alynmaly bolan penjire açylýar we klaviaturadan «PrtSc (Print Screen)» düwmesi bir gezek basylýar. Netijede, alnan teswir wagtlayýyn kompýuteriň huşunda saklanýar. Şu teswiri slaýda ýerleşdirmek üçin bolsa «Ctrl + V» düwmeleri kombinasiýasy ýa-da «Вставить» buýrugy saýlanýar.

AMALY SAPAK



1. MS PowerPoint maksatnamasyny işe düşüriň. Öñki sapakda döredilen faýly işe düşüriň. Meyletin usulda tanyşdyrma iki slaýd goşuň.



2. Döredilen prezantasiýanyň ikinji slaýdyna MS Word maksatnamasyny işe düşürlmek bilen interfeys teswirini «Вставка» → «Снимок» buýruklyrynyň kömeginde ýerlediriň.

3. «Работа с рисунками» menýusyndaky «Стили рисунков» bölümünden teswir üçin islendik stili saylaň. Teswiriň ölçegini üýtgediň: ini üçin 15 cm, uzynlygy üçin 3 cm-i belgiläň. Özgerişi esaslandyryň.



142 V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

4. Ekranyň suraty sláýda ýerleşdirilenden soň «Стили рисунков» bendiniň kömeginde onuň çetki bölegine nagyş ýerleşdiriň.

5. Taýýarlanan prezentasiýa täze sláýd gošuň. Şu sláýda meýletin usulda 4 sütün we 5 setirden ybarat jedweli ýerleşdiriň.

6. Döredilen jedwel syndaky 5 okuwçynyň boýuna we agramyna degişli maglumatlar esasynda dolduryň.

Tartıq nömeri	Ady we familyasy	Boý	Ağırlығы
1			
2			
3			
4			
5			

7. Prezentasiýa täze sláýd gošuň. Şu sláýdda ýókarda ýerleşen maglumatlar esasynda iki ýanaşyk diagramma dörediň. Munda «Maket» buýrugyndan «Два объекта» maketini saýlamak maslahat berilýär. Birinji diagrammany boýuň ölçegine, ikinjisini bolsa agrama degişli maglumatlar esasynda guruň.



Slayda jedwel we diagramma ýerleşdirmek we sazlamak

Prezentasiýa sláýdyna jedwel we diagramma obýektlerini aşakdaky iki usulda ýerleşdirmek mümkün:

- 1) gönüden-göni sláýd üçin saýlanan maket düwmeleriniň kömeginde;
- 2) «Вставка» menýusyndan peýdalanmak bilen:
 - «Вставка» → «Таблица» → «Вставить таблицу» buýrugynyň kömeginde sláýda gerekli sütün we hatardan ybarat jedwel ýerleşdirmek mümkün;
 - «Вставка» → «Диаграмма» buýruklyryndan peýdalanmak bilen sláýda dürli diagrammalar ýerleşdirilýär.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR



1. Prezentasiýa sláýdyna grafiki obýektler haýsy menýu esasynda ýerleşdirilýär we formatlanýar?
2. Prezentasiýa diagramma goşmazdan öň jedwel goşmak hökmanmy?
3. Ekranyň suratyny ýerleşdirmegiň usullaryny düşündiriň.

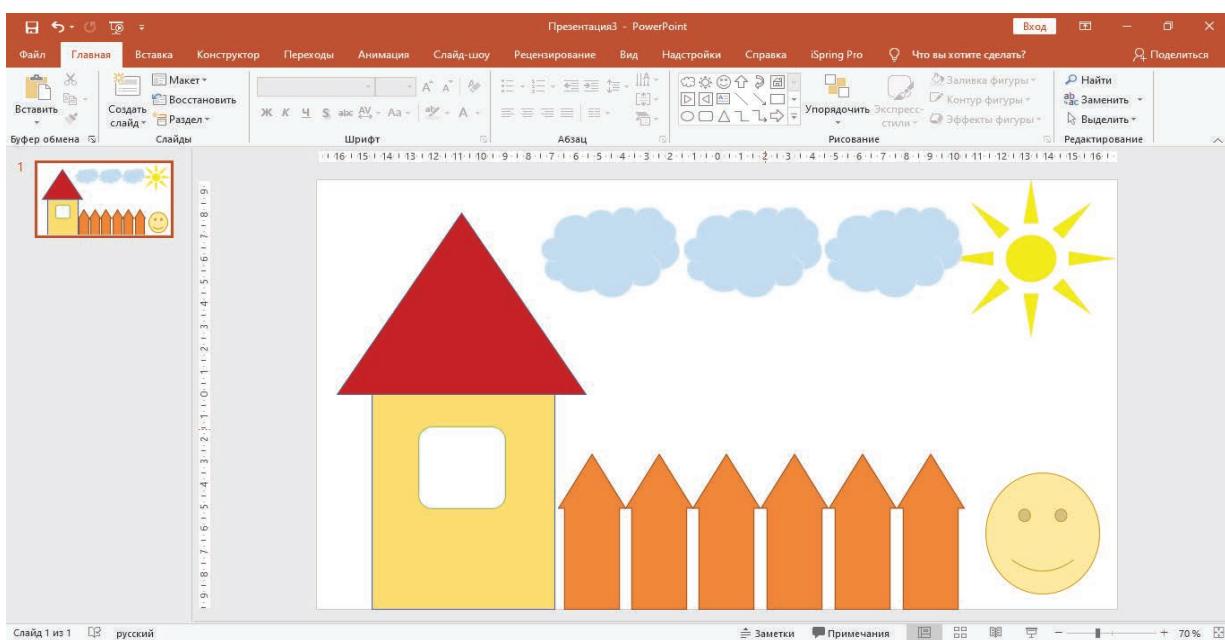


143

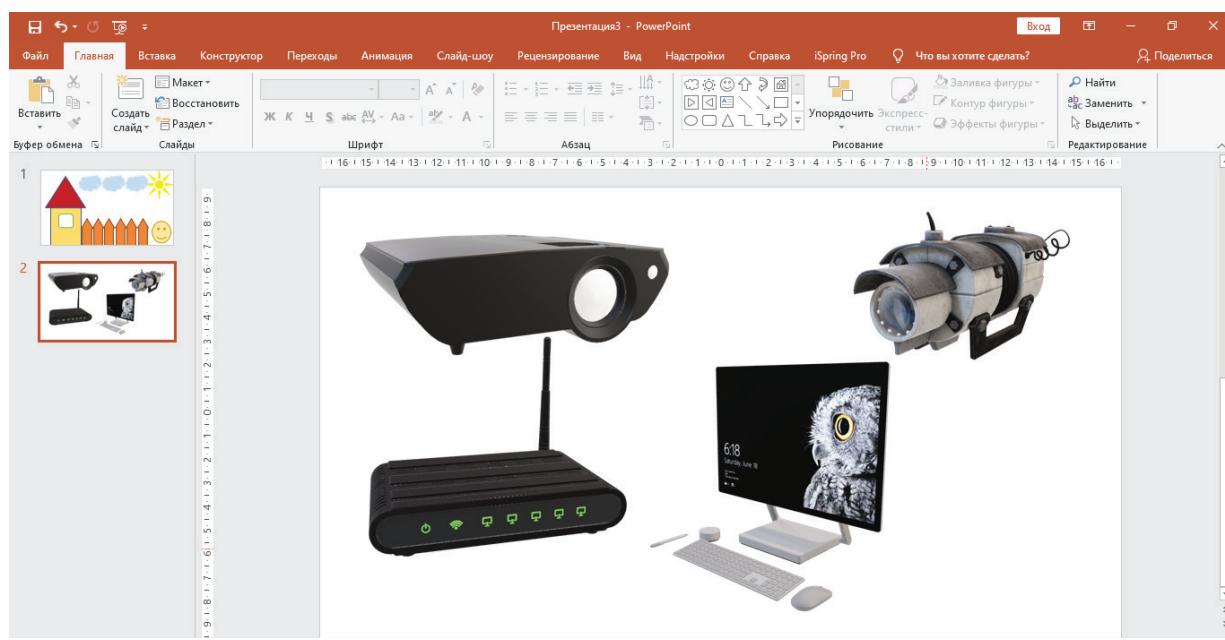
ÖÝ IŞI



1. MS PowerPoint maksatnamasyny işe düşüriň. Oňa meýletin usulda 5 slayd goşuň.
2. "Фигуры" buýrugyndan peýdalanyп, aşakdaky teswiri emele getiriň. Oňa meýletin täze teswiri goşuň. Teswiri «Meniň döredijiligim» – diýip saklaň.



3. «Вставка» → "Трехмерные модели" buýrugynyň kömeginde tehnologiyanyň täze görnüşlerini slayda ýerleşdiriň we olary üç ölçügede üýtgedip görүн.



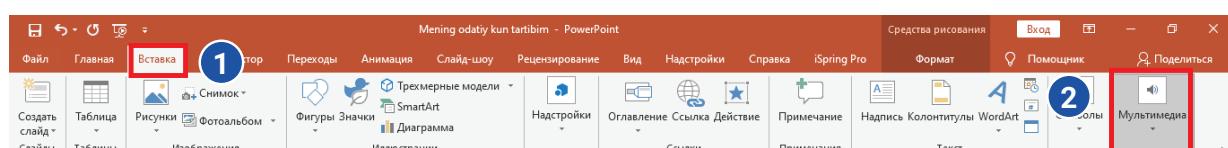


V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

30-njy ders. SLAÝDLARA SAZ WE WIDEO ÝERLEŞDIRMEK

Adamlar maglumatlary dürli görnüşlerde kabul edýär. Habarlary we maglumatlary wideo we audio görnüşinde görkezmek bu günüki günde iň ýaýran usullardan birine öwrüldi. Eger prezentasiýada sesli we wideomaglumatlardan ýerlikli peýdalanylsa, prezentasiýa ýene-de täsirli hem-de ýatda galýan boljagy anyk.

Prezentasiýa slaýdyna saz ýa-da wideo ýerleşdirmek üçin aşakdaky amallar yzygiderligi saýlanýar:



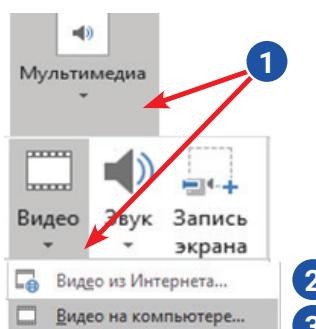
- «Вставка» → «Мультимедиа» → «Видео» (1)
- «Вставка» → «Мультимедиа» → «Звук» (2)
- «Вставка» → «Мультимедиа» → «Запись экрана» (3)

Prezentasiýa slaýdyna videofaýllary ýerleşdirmek

PowerPoint 2003 wersiýasyndan başlap prezentasiýa wideomaglumatlary ýerleşdirmek mümkün boldy. 2003 wersiýasynda diňe AVI hem-de WMV formatlaryndan peýdalanmak mümkün bolan bolsa, PowerPoint 2019 wersiýasynda 6 hili formatdaky wideomaglumatlar bilen işlemek mümkün. Bular: ASF, AVI, MP4, MPG, SWF hem-de WMV. PowerPoint 2013 wersiýasynda bolsa prezentasiýa YouTube-den wideolary ýerleşdirmek mümkünçiliği peýda boldy.

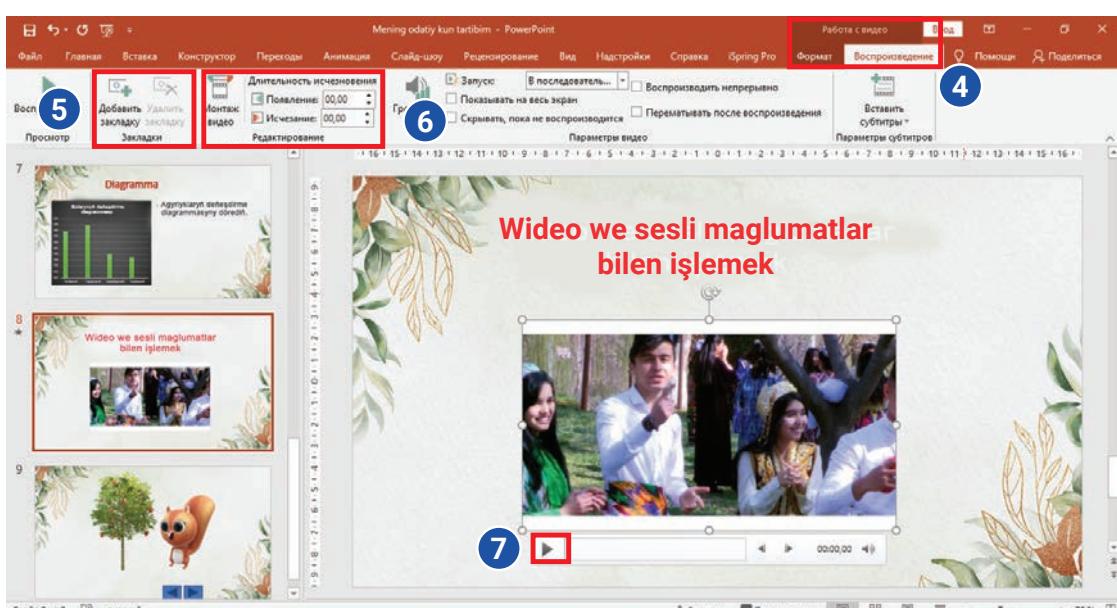
Prezentasiýada videofaýllara ýüzlenmäni giperýüzlenme goýmak ýa-da şu wideony slaýda ýerleşdirmek arkaly amala aşyrmak mümkün. Bu iki usulda wideo ýerleşdirmegiň tapawudy aşakdaky jedwelde düşündirilen:

Internetiň käbir web-saýtynda ýerleşen videofaýla giperýüzlenme goýmak arkaly	Wideony slaýda ýerleşdirmek arkaly
Munda prezentasiýa ýerleşdirilýän wideonyň göwrümi umumy faýlyň göwrümine täsir etmeýär, ýagny onuň Internetdäki salgysyndan peýdalanylýar.	Umumy faýlyň göwrümine wideonyň göwrümi hem goşulýar.
Eger videofaýl kompýuterde ýerleşen bolsa, onda görkezmek hut wideo ýerleşen kompýuterde geçirilmelidir.	Şu prosesde wideo görkezilen wagtynda meseleler döremek ähtimaly kemelýär.



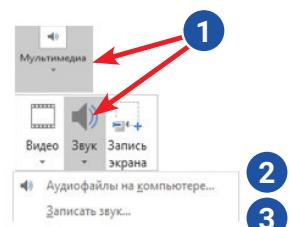
«Мультимедиа» (1) – «Видео» буýrugynyň kömeginde Internet sahypalarynda (2) ýa-da kompýuterde (3) ýerleşen videofaýllary sláýda ýerleşdirmek mümkün.

Gerekli videofaýl sláýda ýerleşdirilenden soň, ony redaktirlemek üçin menýular hatarynda emele gelen «Работа с видео» (4) menýunyuň buýrukraryndan peýdalanylýar.



«Закладки» → «Добавить закладку» (5) buýrugyndan peýdalanyп, wideonyň gerekli minutlaryny belläp goýmak (7), şu minutlardan başlap wideony görmek mümkünçiliги peýda bolýar.

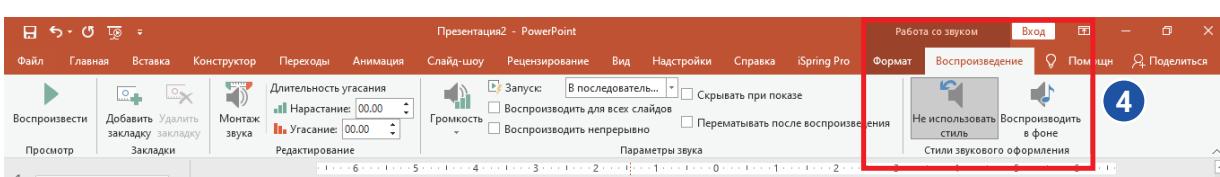
«Работа с видео» → «Редактирование» (6) buýrugyndan peýdalanyп, prezентasiýa ýerleşen wideonyň gerekli bölegini kesip almak mümkün.



Prezentasiýa sláýdyna saz ýerleşdirmek.

«Мультимедиа» → «Звук» buýrukrarynyň (1) kömeginde kompýuterde ýerleşen audio faýllary (2) ýa-da mikrofon gurluşy arkaly ýazyp alınan sesli maglumaty (3) sláýda ýerleşdirmek mümkün.

Gerekli saz sláýda ýerleşdirilenden soň sláýda sazy ýerine ýetirmek üçin düwme emele gelýär. Sazy redaktirlemek üçin menýular hatarynda emele gelen «Работа со звуком» (4) menýusynyň buýrukraryndan peýdalanylýar.





140 V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

AMALY SAPAK



- Önki dersiň sapaklarynda taýýarlanan prezентasiýa üç ýa-da dört slayd goşuň. Ikinji slayda D:\saz\ papkasynda ýerleşen meýletin sazy ýerleşdiriň. Ýerleşdirilen sazy diňläň we onda gatnaşýan sözlerden 6 sanysyny slaydyň ýokarky bölegine ARIAL şriftinde, 28 ölçegde giriziň.
- «Работа со звуком» menýusynyň mümkünçiliginden peýdalanmak bilen ýerleşdirilen sazy ähli slaydlar görkezilen wagtynda üzlnüksiz ýaňlanmagyny üpjün ediň.
- «Мультимедиа» → «Видео» buýrukrarynyň kömeginde prezентasiýanyň täze slaydyna D:\films\ papkasynda ýerleşen meýletin wideofaýly ýerleşdiriň. «Работа с видео» menýusynyň kömeginde wideofaýlyň ahyrky 30 sekundyny kesip saklaň.
- «Multimedia.pptx» atly Prezентasiýa ýene bir täze slayd goşuň. Oňa «Мультимедиа» → «Запись экрана» buýrukrarynyň kömeginde slayda şekil ýerleşdirmek tertibini öwrediji video ýazyň we saklaň.

SORAGLAR WE YUMUŞLAR



- «Вставка» menýusynyň «Мультимедиа» buýrugynyň kömeginde slayda nähili obýektleri ýerleşdirmek mümkün?
- Prezентasiýa wideolary ýerleşdirmek nähili amala aşyrylyar?
- Prezентasiýany görkezmek üçin sesi öňünden ýazyp slayda ýerleşdirmek mümkünmi? Munuň üçin nähili gurluş bolmaly?
- Siziň pikiriňize görä, bir slayda hem sesli, hem wideomaglumaty ýerleşdirmek mümkünmi? Jogabyňzy esaslandyryň.
- «Запись экрана» buýrugyndan peýdalanmak haýsy wagtda netije berýär?

ÖÝ İŞİ



- Önki öý işi üçin berlen ýumuşda döredilen «Meniň döredijiligidim» atly prezентasiýany açyň. Oňa täze slayd goşuň. «Мультимедиа» → «Запись экрана» buýrukrarynyň kömeginde slayda diagramma ýerleşdirmegiň tertibini öwrediji video ýazyň we saklaň.
- Prezентasiýanyň birinji slaydyna geçiň we oňa kompýuterde öňden ýerleşen sesli faýly ýerleşdiriň.



31-nji ders. PREZENTASIÝALARDA GIPERTEKST WE GIPERÝÜZLENME EMELE GETIRMEK

Prezentasiýa görkezilende bir slayddan başga slayıda geçmäge ýa-da slayd görkezilen wagtynda kompýuterde yerleşen faýl, web-sahypa yüzlenmeli bolýar. Beýle ýagdaýda meseläni gipertekstden peýdalanmak arkaly çözmek mümkün.

Prezentasiýada giperýüzlenme döretmek üçin dürlü obýektlerden peýdalanmak mümkün. Meselem: tekst, şekil, surat we ş. m.

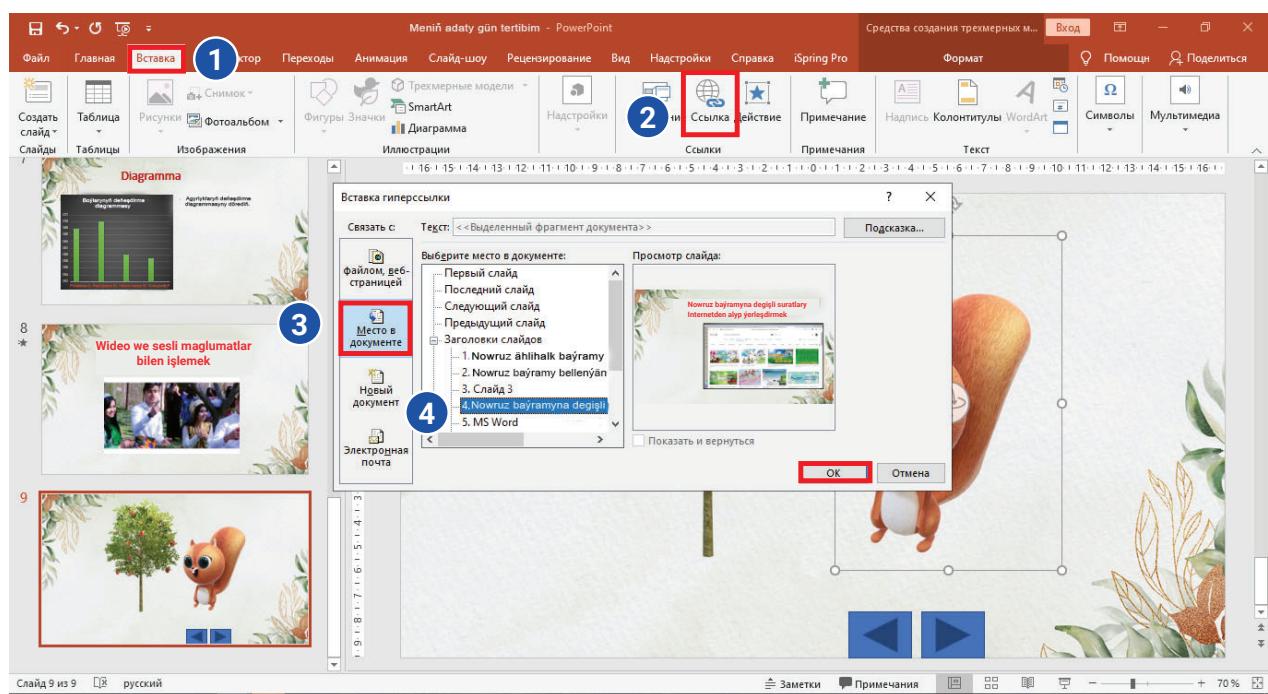
Prezentasiýadaky bir slayddan ikinji slayda geçmek üçin *giperýüzlenme* döretmegiň tertibi:

- 1) tekstden giperýüzlenme hökmünde peýdalanmak üçin şol tekst bellik edilip alynyar;
- 2) «Вставка» (1) → «Ссылка» (2) buýrukrary saýlanýar;
- 3) täze emele gelen penjirede «Место в документе» (3) buýrugyu saýlananda, prezentasiýada bar slaydlaryň sanawy (4) açylýar. Sanawdan gerekli slayd saýlanýar we «OK» düwmesi basylýar.

DAYANÇ DÜŞÜNJELER

Giperýüzlenme (iňlis. hyperlink, rus.гиперссылка) – namanyň bir böleginden başga bölegine ýa-da başga nama geçmäge mümkünçilik berýän yüzlenme.

Gipertekst – namanyň bir bölegine ýa-da başga nama aňsat we tiz girmäge mümkünçilik beriji tekst.

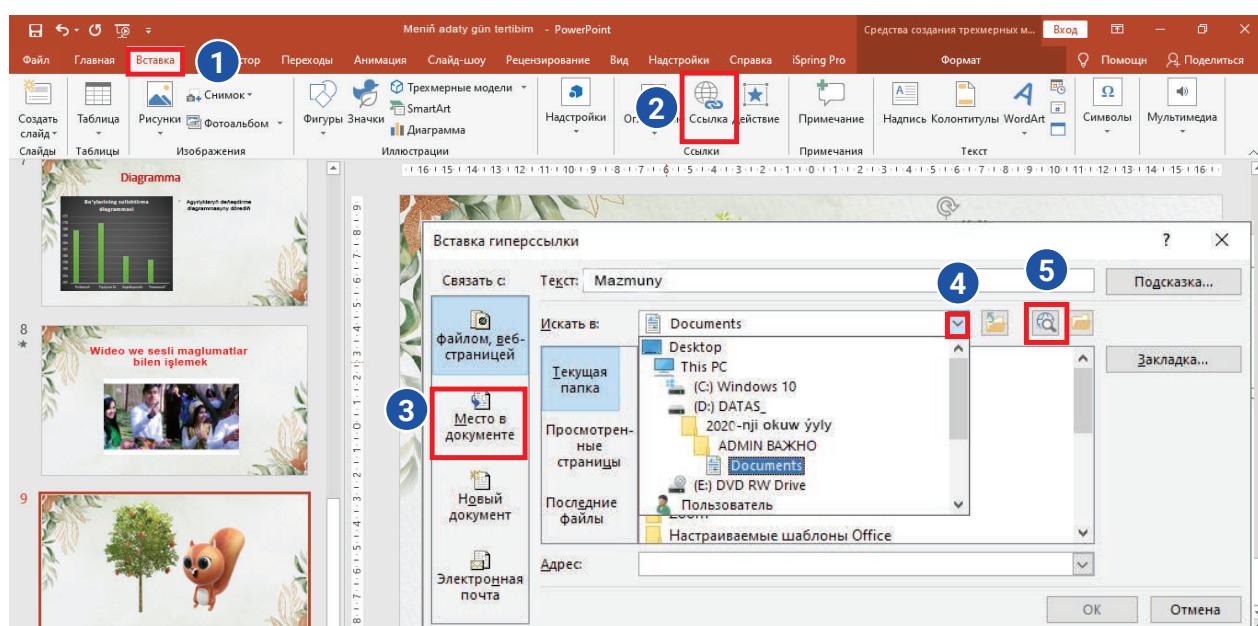




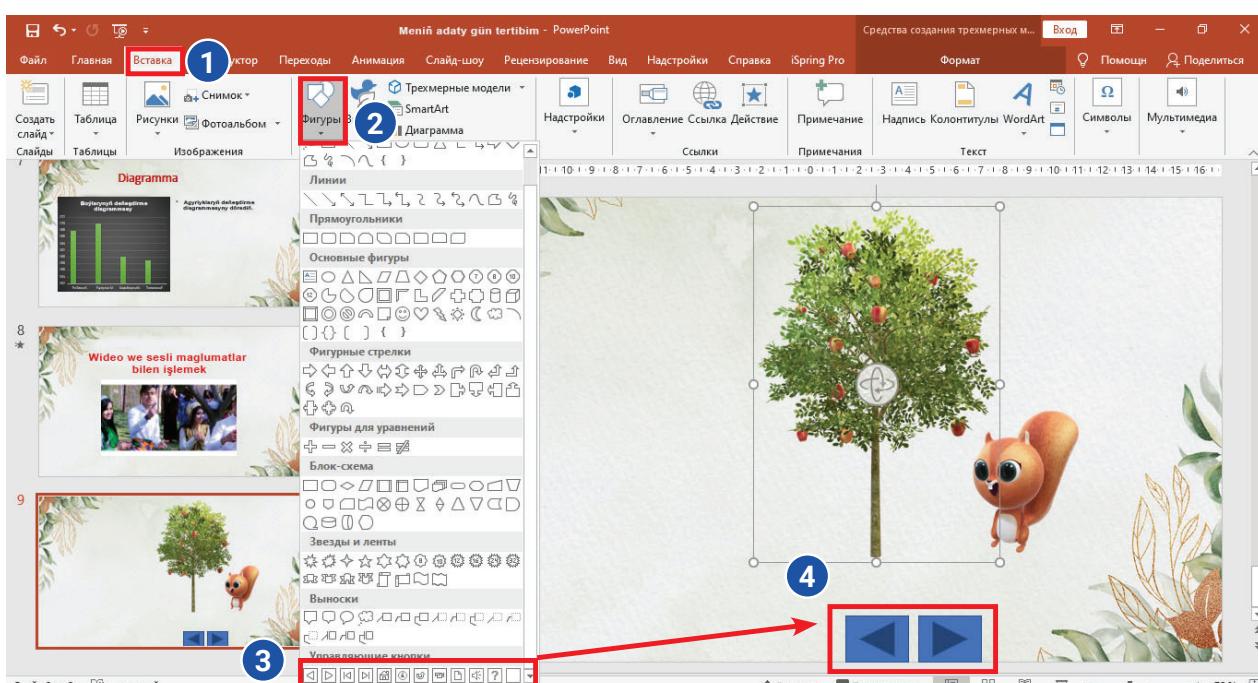
148 V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

Kompýuterdäki islendik faýl ýa-da web-sahypa geçmek üçin giperýüzlenme ýerleşdirilýär.

- 1) giperýüzlenme ýerleşdirilýän obýekt bellik edilýär;
- 2) «Вставка» (1) → «Ссылка» (2) buýrugy saýlanýar;
- 3) täze emele gelen penjirede «файлом, веб-страницей» (3) buýrugy saýlananda, «Искать в:» buýrugyndan soň ýerleşen (4) belgisiniň (4) kömeginde kompýuterde ýerleşen islendik faýla ýa-da Internet düwmesi (5) arkaly Internetiň islendik web-sahypasyna giperýüzlenme ýerleşdirilýär.



Prezentasiýa «Управляющие кнопки» şekilleri arkaly giperýüzlenme ýerleşdirmek





Prezentasiýanyň bir sládyndan ondan öňki ýa-da soňky sláýda, birinji ýa-da islendik sláýda giperýüzlenmäniň kömeginde geçmeli taýýar şekilleriň kömeginde hem amala aşyrmak mümkün. Munuň üçin aşakdaky amallar ýerine ýetirilýär:

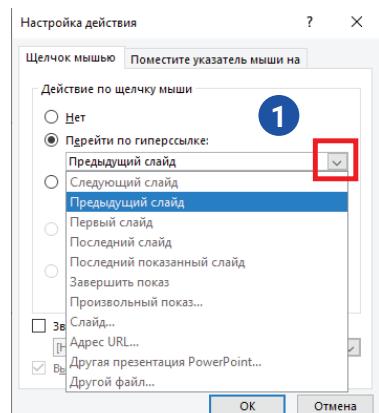
- 1) «Вставка» (1) → «Фигуры» (2) buýrugy saýlanýar;
- 2) «Фигуры» penjiresiniň iň aşaky böleginde «Управляющие кнопки» (3) bölümü bar bolup, gerekli dolandyryjy düwmesiniň şekili syçanyň kömeginde bellik edilip alynyar;
- 3) soňra syçanyň çep düwmesini basyp durmak bilen sláýda saýlanan dolandyryjy düwmesiniň şekili ýerleşdirilýär (4);

Esasy peýdalanylýan dolandyryjy düwmeler we olaryň wezipeleri:



- «Назад» ýa-da «Предыдущий» atly dolandyryjy düwmesi – öňki sláýda gaýtmak üçin;
- «Вперед» ýa-da «Следующий» atly dolandyryjy düwmesi – soňky sláýda geçmek üçin;
- «На главную» dolandyryjy düwmesi bolsa esasy, birinji sláýda geçmek üçin peýdalanylýar

Ýokarda getirilen meýletin düwme saýlanyp, sláýda goýlanda, şu düwmäni baglamaly bolan sláýd giperýüzlenmesi peýda bolýar. Penjirede getirilen giperýüzlenme arkaly geçmek (1) düwmesiniň kömeginde sláýdyň salgysyny üýtgetmek mümkün.



SORAGLAR WE YUMUŞLAR



1. Öňki derslerde döredilen prezentasiýany açyň. Prezentasiýanyň titul sládyndan soň ýene bir sláýd goşuň we «Mazmuny» sözünü sözbaşy bölegine giriziň. Sláýdyň aşaky böleginde:
 - suratlar;
 - şekiller;
 - jedweller.

görnüşindäki sanawy şekillendiriliň. Soňky sláýdan başlap yzygider üç sláýdy ýerleşdiriň we olary sanaw ýaly atlandyryň. Giperýüzlenme arkaly mazmunyndaky meýilnamalary adyna laýyk sláýdlar bilen baglaň.



150 V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

2. Birinji sláýda «Вперед», ahyrky sláýda «Назад» hem-de «На главную» dolandyryjy düwmeleri, galan sláýdlara bolsa üç dolandyryjy düwmesini ýerleşdiriň. Bu düwmeleri näme üçin ýerleşdirendigiňizi esaslandyryň.
3. Prezentasiýa sláýd goşuň. Sláýda oval şekilini ýerleşdiriň we oňa «барламак» tekstini giriziň. Ony <https://uz.wikipedia.org> salgysy bilen baglaň.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR



1. Giperçykgt hem-de gipertekst düşünjeleriniň tapawutly we meňzeş taraplaryny düşündiriň.
2. Prezentasiýa sláýdynda ýerleşen nähili obýektlerden gipertekst hökmünde peýdalanmak mümkün?
3. Slaýdda dolandyryjy düwmelerden peýdalanmagyň artykmaçlyklary nämede?

ÖÝ İŞİ



Prezentasiýa dörediň we ony «Prezentasiýa.pptx» diýip atlandyryň. Prezentasiýa üç sláýd goşuň. Birinji sláýdyň sözbaşy bölegine «Mazmuny» sözünü giriziň. Nähili obýektleri sláýda goşmagy öwrenen bolsaňyz, olary sláýdyň aşaky bölegine sanaw şeklinde giriziň. Meselem:

1. Şekiller 2. Saz 3. Wideo 4. ...

Ikinji sláýddan başlap sláýdlary sanaw ýaly yzygider atlandyryň. Mazmunydaky meýil-namalaryň adyna laýyklykda her bir sláýda «Мультимедиа» → «Запись экрана» buýrukylary arkaly wideolary ýerleşdiriň we olary giperýüzlenme arkaly Mazmunynyň bentleri bilen baglaň.

Файл Главная Вставка Конструктор Переходы Анимация Слайд-шоу Рецензирование Вид Надстройки Справка iSpring Pro ? Что вы хотите
Вставить Буфер обмена Слайды Макет Создать слайд Восстановить Раздел Шрифт Абзац Рисование

Мазмуны

- 1. Şekiller
- 2. 3D Modeler
- 3. Wideo
- 4. ...

Секiller

3D Modeler

Wideo

Слайд 4 из 4



151

32-nji ders. PREZENTASIÝA ANIMASIÝA WE GEÇİŞ EFFEKTLERINI GOÝMAK

Mälim bolşy ýaly, prezentasiýa etmek prosesinde diňleyjileriň ünsüni çekmek talap edilýär. Ünsi çekmek prosesinde esasy orny eýeleýän elementlerden biri hereketli obýektlerdir. Prezentasiýany taýýarlamak dowamynda, esasan, iki görnüşdäki hereketli effektlerden peýdalanylýar.

Bular:

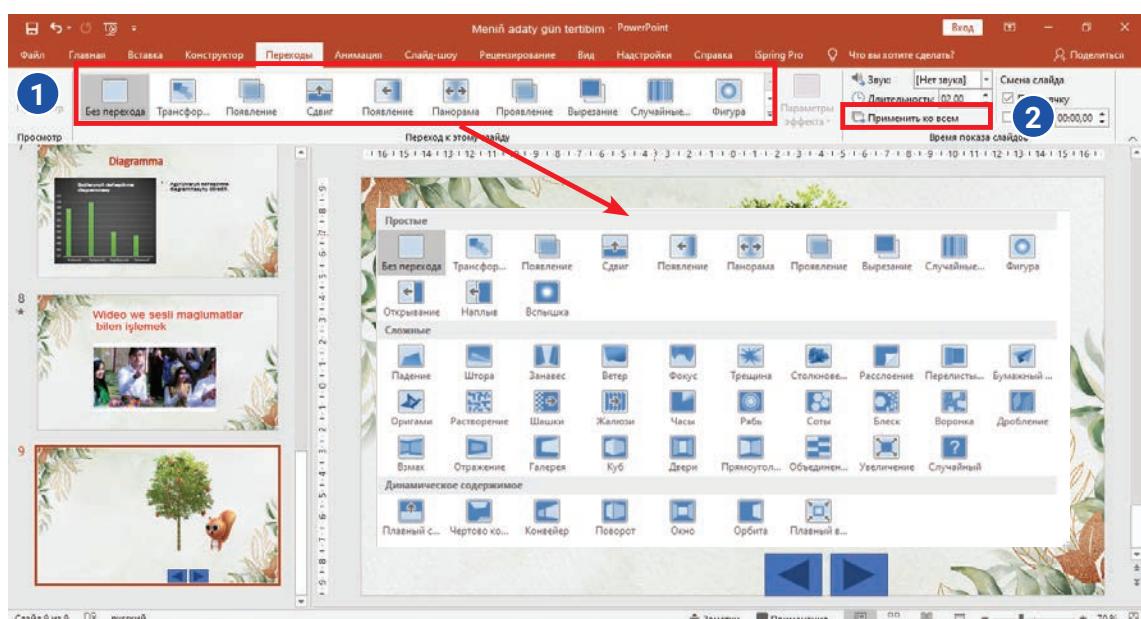
- 1) Slaýdlar çalышында goýulýan dürlü görnüşdäki geçiş effektleri;
- 2) Slaýdlarda ýerleşen obýektlere (tekst, surat, şekil, diagramma we başgalara) goýlan animasiýalar.

DAÝANÇ DÜŞÜNJELER

Animasiýa – aýry-aýry suratlaryň ýokary tizlikde yzygider görkezilmegi.

GEÇİŞ EFFEKTLERINI SAZLAMAK

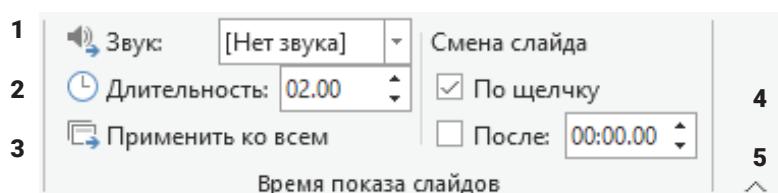
1. Effekt ýerleşdirilýän slaýd saýlanýar we «Переходы» менýusyndan penjiräniň sag burçundaky düwme arkaly «Переход к этому слайду» penjiresi açylýar (1).
2. Açılan penjirede üç: «Простые», «Сложные» hem-de «Динамическое содержимое» bentlerine degişli geçiş effektlerinden islendigi saýlanýar.
3. «Применить ко всем» (2) buýrugy saýlananda, geçiş effekti ähli slaýdlara ýerleşdirilýär, tersine bolanda, ähli slaýdlar aýry-aýry bölünip alynyar, olar üçin geçiş effektlerini saýlamak mümkün.





150 V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

Geçmek effektlerini sazlamakda «Переходы» менýusunuň «Время показа слайдов» bendinden peýdalanylýar. Munda aşakdaky mümkünçiliklar bar:



- 1 – slaýdlar çalyşygyna dürli sesi ýerleşdirmek;
- 2 – geçiş effektiniň dowamlylygyny ornaşdymak;
- 3 – saýlanan geçiş effektini ähli slaýdlara ulanmak;
- 4 – slaýdlar çalyşygyny düwmäni basmak arkaly amala aşyrmak;
- 5 – slaýdlar çalyşygyna wagt bellemek.

GYZYKLY MAGLUMAT

1937-nji ýylda "Walt Disney" kompaniyasy tarapyndan işlenen birinji animasion film "Белоснежка" diýlip, atlandyrylypdyr.

Slaydda ýerleşen käbir obýekti başgalaryndan tapawutlandyryp görkezmek üçin animasiýalardan peýdalanmak mümkün. MS PowerPoint maksatnamasında animasiya effektleriniň 4 görünüşi bar:

- 1) giriş effektleri;
- 2) çykyş effektleri;
- 3) tapawutlandyryp görkezmek effektleri;
- 4) hereket traýektoriýasyny goşmak effektleri.

Ýagny saýlanan obýekt slaydda dürli görünüşde peýda bolmagy, tapawutlandyryp görkezilmegi, ýitip gitmegi hem-de yzygider traýektoriýa boýunça hereket etmegi mümkün.

Animasiýany ýerleşdirmegiň tertibi:

- slayddaky obýekt bellik edip alynýar;
- «Анимация» (1) menýusyndan «Добавить анимацию» (2) bendi saýlanýar we obýekte goşmaly bolan animasiya görünüşi (3) saýlanýar.



153

Obýekte ýerleşdirilən animasiýany sazlamak

Obýekte animasiýa ýerleşdirilenden soň onuň käbir parametrlerini sazlamak mümkünçiliği bar:

- 1) saýlanan animasiýa parametreni üýtgetmek üçin «Анимация» → «Параметры эффектов» görkezmesi saýlanýar ýa-da meýletin görünüşü saýlamak mümkün (4);
- 2) animasiýanyň herekete gelmegini dolandyrmak (wagty ýa-da düwmäni saýlamak arkaly), birnäçe animasiýany hereketlendirmegiň tertibini üýtgetme k ýaly amallary «Область анимации» (1, 2) buýrugynyň kontekst menýusy (3) arkaly amala aşyrmak mümkün.



154 V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

AMALY SAPAK



1. 31-nji dersdäki 1-nji amaly sapakda döredilen prezentasiýa faýlyny açyň. 2–4-nji slaýdlara tema degişli suratlary ýerleşdiriň. Suratlara aşakdaky formatdaky animasiýalary ulanyň:
«Вход» – «Масштабирование»;
«Начало» – «После предыдущего».
2. Prezentasiýa täze slaýd ýerleşdiriň. Oňa «Meniň çägimdäki tebigat – meniň goragymda» diýlip atlandyrylýan tekst giriziň. Tekste aşakdaky animasiýa effektlerini ulanyň:
«Выделение» – «Пульсация»;
«Выход» – «Панорама»;
«Начало» – «После предыдущего».
3. Prezentasiýadaky slaýd çalyşygyna geçiş effektini ýerleşdiriň:
effekt: «Галерея»;
effekt üçin parametr: «Слева».
4. Saýlanan we sazlanan geçiş effektini ähli slaýdlara ulanyň.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR



1. Geçiş effekti we ony sazlamak diýende haýsy amallar düşünilýär?
2. Animasiýa sözünü düşündiriň?
3. Gündelik durmuşda duşýan elektron animasiýalara nusga ýazyň.
4. Siziňçe, animasiýa prezentasiýa slaýdynyň has-da täsirli bolmagyna kömec edýärmi?

ÖÝ IŞI



1. Öňki öý işinde döredilen prezentasiýa faýlyny açyň. «Значки» buýrugyndan peýdalanyп, slaýdlaryň sag ýokary burçuna meýletin logotip ýerleşdiriň we oňa aşakdaky formatdaky animasiýalary ulanyň:
2) «Вход» – «Панорама»;
3) «Выделение» – «Пульсация».
2. Amaly sapakdaky 1-nji ýumuş üçin döredilen prezentasiýa «Двери» atly geçiş effektini «Длительность» üçin 3 sekunt bellap ýerleşdiriň.



33-nji ders. AMALY İŞ. TASLAMA İŞİ

1. Synpdaky okuwçylar üç topara bölünýär:

- 1-nji topar «Smartfonlardan peýdalanmagyň üstünlikleri we kemçilikleri»;
- 2-nji topar «Apple we Samsung önumleri» temasynda prezentasiýa döredýär;
- 3-nji topar ekspert topary hökmünde iki toparyň prezentasiýa eden meýdanyna pikir bildirýär – olaryň üstünliklerini we kemçiliklerini görkezip geçýär.

2. «Meniň maşgalam» temasynda foto-slayd döretmek. Prezentasiýada diňe suratdan, tekstden we animasiýadan peýdalanmak mümkün.

3. «Meniň mekdebim» temasynda prezentasiýa döretmek. Prezentasiýa slaydynda mekdebiňiziň suraty bolmaly.

Pikirleniň, muny nähili amala aşyrmak mümkün?

4. «Milli tehniki önumler» temasynda prezentasiýa döretmek. prezentasiýa slaydynda öyüñizde peýdalanýan nähilidir milli tehniki (gündelik durmuş) önumleriň artykmaçlyklary barada siziň sesli pikiriňiz ýer alan bolmaly.

34-nji ders. BARLAG İŞİ

1. Özara deňligi ýerleşdiriň.

Menýunyň adyny ol ýerine ýetirmegi mümkün bolan amallar bilen özara birleşdiriň:

Вставка	slayddaky teksti formatlamak
Главная	slayd üçin şablon saýlamak
Конструктор	slaydlara geçiş effektini saýlamak
Переходы	slaydlara diagramma ýerleşdirmek
Анимация	obýektlere hereket bermek

2. Özara deňligi ýerleşdiriň:

Слайд-шоу	aýratyn ýerleşen slaydlary döretmäge we olary redaktirlemäge niyetlenen.
Обычный	işçi meydanda slaydlaryň maketi ýerleşen bolup, şu režimde prezentasiýadaky slaydlaryň ýerini üýtgetmek, öçürmek we nusgasyny döretmek ýaly amallary ýerine ýetirmek mümkün.
Сортировщик слайдов	prezentasiýalary görkezmekde peýdalanylýar. Bu režim saýlananda, slaydlar ekrany doly eýeleýär.



150 V BAP. PREZENTASIÝALARY DÖRETMEK TEHNOLGIÝASY

3. Prezentasiýa täze slaýd goşmak amalynyň ýerine ýetiriliş yzygiderligi dogry getirilen jogaby saýlaň (4-e çenli jogap saýlamak mümkün).

- «Главная» → «Создать слайд» we гerekli maket saýlanýar;
- «Вставка» → «Создать слайд» we гerekli maket saýlanýar;
- «Ctrl + M» düwmeler kombinasiýasy;
- Kontekst menýudan «Создать слайд»;
- «Конструктор» → «Создать слайд»;
- «Анимация» → «Создать слайд».

4. Prezentasiýa döretmekde amalyýetde iň köp we netijeli peýdalanylýan şriftleri saýlaň:

- | | |
|------------------------------------|------------------------------------------|
| <input type="checkbox"/> Helvetica | <input type="checkbox"/> Rockwell |
| <input type="checkbox"/> Garamond | <input type="checkbox"/> Times New Roman |
| <input type="checkbox"/> Futura | <input type="checkbox"/> Arial |
| <input type="checkbox"/> GillSans | <input type="checkbox"/> Calibri |

5. Klaviaturanyň «Prt screen» düwmesiniň wezipesini nähili amala aşyrmak mümkün?

- A) «Вставка» → «Снимок»
- B) «Вставка» → «Звук»
- Ç) «Вставка» → «Фигуры»
- D) «Вставка» → «Ссылка»

6. «Вставка» → «Фигуры» → «Управляющие кнопки» buýruklyrnyň wezipesi haýsy jogapda dogry görkezilen?

- A) prezentasiýa dolandyryjy düwmelerini ýerleşdirmek arkaly giperýüzlenme ýerleşdirmek;
- B) prezentasiýa figuralary ýerleşdirmek;
- Ç) prezentasiýa jedwel ýerleşdirmek;
- D) prezentasiýa diagramma ýerleşdirmek.

7. Geçiş effektleriniň wagty ... sazlanýar.

- A) «Переходы» menýusynyň «Область анимации» buýrugynyň kömeginde;
- B) «Область анимации» menýusynyň kömeginde;
- Ç) «Время показа слайдов» menýusynyň kömeginde;
- D) «Переходы» menýusynyň «Время показа слайдов» buýrugynyň kömeginde.



8. MS PowerPoint maksatnamasynda animasiýanyň dört görnüşü bolup, olar:

- A) _____
- B) _____
- Ç) _____
- D) _____

9. Haýsy jogapda «Вставка» → «Ссылка»→ «файлом, веб-страницей» → «Искать в:» buýruklyrynyň wezipesi getirilen?

- A) prezentsiyadaky başga sláýda geçmek üçin giperýüzlenme döretmek;
- B) kompýuterdäki meýletin faýl ýa-da web-sahypa geçmek üçin giperýüzlenme döretmek;
- Ç) giperteksti özürmek;
- D) dolandyryjy düwmelari kömeginde giperýüzlenme döretmek.

10. Prezentasiýa sláýdındaky obýekte animasiýa goşmak üçin haýsy menýudan peýdalanylýar?

- A) «Переходы»;
- B) «Анимация»;
- Ç) «Конструктор»;
- D) «Вставка».

11. Geçiş effektlerini sazlamak amallaryny dogry yzygiderlikde ýerleşdiriň.

- «Применить ко всем» buýrugy saýlananda, geçmek effekti ähli sláýdlara ýerleşdirilýär, tersine bolanda, ähli sláýdlar aýry-aýry bölüp alynýar, olar üçin geçiş effektlerini saýlamak mümkün.
- Effekt ýerleşdirilýän sláýd saýlanýar we «Переходы» menýusyndan «Переход к этому слайду» penjiresi açylýar.
- Açılan penjirede üç: «Простые», «Сложные» hem-de «Динамическое содержимое» bentlerine degişli geçiş effektlerinden islendigi saýlanýar.

12. Namanyň bir bölegi ýa-da bölegine geçmek üçin döredilen ýüzlenme nähili atlandyrylýar?

- A) Giperýüzlenme
- B) Gipertekst
- Ç) Çykgyt
- D) Animasiýa

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. Aripov A. N. Mirzaxidov X. M. Shermatov Sh X. va b. «Axborot kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati». «Raqamlı Rivojlanish Tashabbusi» Dasturi, O'zbekiston Respublikasi, Toshkent shahri.
2. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N., Odilov Y. "Davlat tilida ish yuritish", Amaliy qo'llanma. Toshkent, 2020.
3. Alaminov M., Avezov M., Qodirov D. «MS WORD 2016», Mustaqil o'rGANISH uchun o'quv-metodik qo'llanma. Nukus, 2019.
4. Lengoiboni G. Curriculum guide for ict integration in education. 2019, 56 p.
5. Sarah Lawrey and Donald Scott. Cambridge IGCSE Computer Science. Coursebook. Cambridge University Press, 2015.
6. Victoria Ellis, Sarah Lawrey and Doug Dickinson. ICT Starters On Track Stage 1. Cambridge University Press, 2019.
7. Victoria Ellis, Sarah Lawrey and Doug Dickinson. ICT Starters On Track Stage 2. Cambridge University Press, 2019.
8. Босова Л. Л. Информатика. Учебник для 5 класса. М.: 2015.
9. Брольпито А. Цифровые навыки и компетенция, цифровое и онлайн обучение. ЕФО. Турип – 2019. 84 с.
10. Голиков Д. В. «40 проектов на Scratch для юных программистов». BHV, 2018 г.
11. Голиков Д. В. и Голиков А. Д. Программирование на Scratch 2. Часть 1. Делаем игры и мультики. Подробное пошаговое руководство для самостоятельного изучения ребёнком. 2014. –295 с.
12. Голиков Д. В. и Голиков А. Д. Программирование на Scratch 2. Часть 2. Делаем сложные игры. Подробное пошаговое руководство для самостоятельного изучения ребёнком. 2014. –283 с.
13. Котов В. М., Лапо А. И., Быкадоров Ю. А., Войтехович Е. Н. Информатика. Учебное пособие для 8 класса. Минск. 2018.
14. Мажед Маржи; пер. с англ. М. Гескиной и С. Таскаевой. Scratch для детей. Самоучитель по программированию. – М.: «Манн, Иванов и Фербер», 2017. –288 с.
15. Макарова Н. П., Лапо А. И., Войтехович Е. Н. Информатика. Учебное пособие для 6 класса. Минск. 2018.
16. Намазов Б., Файзиева М., Шарофиддинов Ш. Медиа ва ахборот саводхонлиги: ўқув қўлланма. –Т.: Бактрия-Пресс, 2018. UNESCO, 2018. 13 б. т.
17. Салгараева Г., Илиясова Г., Маханова А. Информатика. Учебник для 6 класса. Арман-ПВ. 2018.

Fayziyeva Maxbubaxon Raximjonovna, Sayfurov Dadajon Muxamedovich,
Xaytullayeva Nafisa Saxobiddinovna, Tursunova Feruza Raximdjonovna

O'quv nashri

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI

Umumiy o'rta ta'lif maktablarining 6-sinfi uchun darslik

(Turkman tilida)

Terjime eden

Kamiljan Hallyýew

Redaktor-korrektor:

Aýnura Alymjanowa

Dizayner-suratçy

Nafisa Sadikowa

Tehniki redaktor

Şahruh Turahanow

Sahaplaýjy

Kabul Raufow

Çap etmäge 2021-nji ýylyň ____-nji noýabrynda rugsat edildi. Möçberi 60x84 1/8.

Kegli 12, Roboto garniturası.

Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 18,60.

Neşir listi 16,21. 1216 nusgada çap edildi.

Buýurma №____.

«Kolorpak» JÇJ-niň çaphanasында çap edildi.
Daşkent şäher, Ýunusabat tümeni, Ýangişäher köçesi, 1-A.



COLORPACK

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/r	Okuwçynyn ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahrynda gaýtarylyp
alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek
ölçeglerine esaslanylyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby bütin, dersligiň esasy böleginden aýrylmandyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmaýyk, sahypalarynda ýazgylar we çzyzklar ýok.
Kanagat-lanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çzyylan, gyralary gadilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzeden ýelmenen, käbir sahypalary çzyylan.
Kanagat-lanarsyz	Kitabyň daşy çzyylan ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütinley ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary yetişmeyär, çzylyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.